

ปฏิบัติสมุปบาท

และ

ความสำคัญของพระพุทธศาสนา
ในฐานะศาสนาประจำชาติ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

อนุสรณ์ในพิธีพระราชทานเพลิงศพ
ศาสตราจารย์ พลเรือตรี สมภพ ภิรมย์

และ

นางจุนเจือ ภิรมย์

๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๑

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961169932

ปฏิจจสมุปปาท

และ

ความสำคัญของพระพุทธศาสนา ในฐานะศาสนาประจำชาติ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

อนุสรณ์ในพิธีพระราชทานเพลิงศพ
ศาสตราจารย์ พลเรือตรี สมภาพ ภิรมย์

และ

นางจุนเจือ ภิรมย์

๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๑

ศาสตราจารย์ พลเรือตรีสมภพ ภิรมย์

ชาติะ ๒๖ กรกฎาคม ๒๕๕๙

มรณะ ๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๐

นางจุนเจือ ภิรมย์

ชาติะ ๑๕ มีนาคม ๒๕๕๘

มรณะ ๒๒ สิงหาคม ๒๕๕๐

#53949

วันที่ 4, 2. 9, 2551

เลขที่ 1151

เลขที่ 2551

หน้าว่าง

คำอนุโมทนา

ศาสตราจารย์ พลเรือตรีสมภพ ภิรมย์ ราชบัณฑิต และ นางจุนเจือ ภิรมย์ ได้ถึงแก่กรรมจากไปด้วยโรคชรา เมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๐ บุตรหลาน และหมู่ญาติ ได้จัดพิธีบำเพ็ญกุศลอุทิศ ตามประเพณีนิยมอันอนุวัตรตามหลักแห่งบุญกิริยาในพระพุทธศาสนา และจะมีพิธีพระราชทานเพลิงศพ ในวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๑ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพมหานคร

ในวาระสำคัญนี้ คณะเจ้าภาพอันประกอบด้วยบุตรหลานของท่านผู้วายชนม์ มีบุญเจตนาที่จะอุทิศกุศลด้วยธรรมทาน เพื่อประโยชน์ในการเจริญธรรมเจริญปัญญาแก่ประชาชน และได้แจ้งความประสงค์ขอจัดพิมพ์หนังสือ ๒ เล่ม ต่อไปนี้ เป็นธรรมานุสรณ์ คือ

๑. ปฏิจจุสมุปปาท (คัดจากอรรถาธิบายบางตอนใน พุทธธรรม)

๒. ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ

อาตมภาพขออนุโมทนาศรัทธา และบุญเจตนาอันเกิดจากกตัญญูกตเวทิตาธรรมต่อบุพการี และความมีน้ำใจปรารถนาดีหวังให้เกิดประโยชน์แก่มหาชนครั้งนี้

ศาสตราจารย์ พลเรือตรีสมภพ ภิรมย์ เป็นผู้ที่มีสนใจใฝ่ศึกษาธรรม เมื่อพบกับท่านครั้งใด ท่านมักมีคำถามติดตาม จนกระทั่งเมื่อพบกับท่านครั้งสุดท้าย ก็ได้รับคำถามจากท่านเกี่ยวกับข้อธรรมบางประการ แม้ว่าจำเพาะคราวนั้นเป็นเวลาจวนเจจ ไม่มีโอกาสได้สนทนาตอบคำถามของท่าน แต่ก็ป็นข้อให้สังเกตและจำไว้ได้ว่า ท่านมีความใฝ่รู้ชอบศึกษา

พร้อมกันนั้น ทั้งโดยหน้าที่การงาน และโดยอัธยาศัยส่วนตัว ท่านพลเรือตรีสมภพ ภิรมย์ ได้ช่วยเหลือกิจการพระพุทธศาสนา เป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติมาเป็นเวลายาวนาน ดังเช่นได้เป็นที่ปรึกษา ในคณะกรรมการเฉพาะกิจเร่งรัดการจัดสร้างพุทธมณฑล ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๒๗

แม้แต่หนังสือเรื่อง ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ ที่ลูกหลานจัดพิมพ์เป็นธรรมทานครั้งนี้ ก็เป็นบทความเรื่องหนึ่ง ซึ่งตีพิมพ์รวมอยู่ในหนังสือ พุทธมณฑล เถลิงพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ มหาราช ที่ศาสตราจารย์ พลเรือตรีสมภพ ภิรมย์ ในฐานะเป็นอนุกรรมการท่านหนึ่ง ในคณะอนุกรรมการจัดทำหนังสืออนุสรณ์พุทธบูชา ในคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้างพุทธมณฑล ได้ร่วมดำเนินการจัดพิมพ์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๓๑ โดยที่คณะอนุกรรมการดังกล่าว ได้อาราธนาอาตมภาพให้เป็นผู้เขียนบทความเรื่องนั้น

ในฐานะที่ท่านผู้วายชนม์ ได้ร่วมอยู่ในวงงานกุศล เป็นกำลังในการดำเนินกิจการที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เพื่อเกื้อหนุนประโยชน์สุขของสังคมส่วนรวม อาตมภาพ พร้อมทั้งพระสงฆ์และพุทธบริษัทแห่งวัดญาณเวศกวัน ขอร่วมแสดงสังเวคธรรม และอุทิศกุศล ในวาระสำคัญนี้ด้วย

ขออำนาจแห่งธรรมทานกุศลจรรยา ที่คณะเจ้าภาพได้บำเพ็ญ จงเป็นปัจจัยอำนวยสุขสมบัติ แก่ **ศาสตราจารย์ พลเรือตรี สมภพ ภิรมย์ ราชบัณฑิต และ นางจุนเจือ ภิรมย์** ในสัปดาห์ภพ สมตามมโนปณิธานของคณะเจ้าภาพ ตามควรแก่คติวิสัยทุกประการ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)
๑๖ มกราคม ๒๕๕๑

คำปรารภ

พลเรือตรีสมภพ และคุณจุนเจือ เป็นตัวอย่างของพุทธศาสนิกชนที่ดี เป็นผู้ที่มีศรัทธาในพระบรมพุทธานุศาสนาคณฺจุนเจือ เป็นผู้ที่ไม่ได้ในการทำบุญสุนทานแจกเช่นเดียวกับพุทธศาสนิกชนชาวไทยโดยทั่วไป ส่วนพลเรือตรีสมภพ มีพื้นฐานเป็นครูบาอาจารย์ เคยดำรงตำแหน่งคณบดีคณะสถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร ท่านมีความสนใจใฝ่รู้พุทธศาสนาในแง่มุมของนักวิชาการ ชอบตั้งคำถาม ขบคิด และไต่หาความกระจ่าง แต่ในฐานะผู้ครองเรือน ก็ย่อมมีความยากลำบากในการขอขบธรรมให้กระจ่าง ซึ่งพลเรือตรีสมภพ ก็ได้อำพรางข้อจำกัดนี้ ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทความ “ปฏิจสุมุปาบท” ซึ่งได้เขียนไว้ในปี ๒๕๒๗ ระหว่างบวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อตอนท่านอายุได้ ๖๗ ปี ดังเนื้อความบางส่วนที่ได้กล่าวไว้เช่น “เพ็ญจักคำว่า ปฏิจสุมุปาบท เมื่ออายุได้ ๖๑” หรือที่ได้เปรียบสภาวะธรรมของตนเหมือน “เสาสีดำแสดงปริศนาธรรมในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร” และได้แสดงเจตจำนงให้ผู้เป็นพหูสูตทางธรรมช่วยอนุเคราะห์ อธิบาย ปฏิจสุมุปาบทไว้ในบทความดังกล่าว

ปฏิจสุมุปาบท เป็นข้อธรรมที่สำคัญและเป็นหัวใจของพุทธศาสนาที่ศาสนิกชนทั้งหลายควรได้ศึกษาทำความเข้าใจ ด้วยเหตุนี้ ทายาทของพลเรือตรีสมภพ และคุณจุนเจือ จึงเห็นพ้องกันว่าควรจะค้นหาบทอรรถาธิบายปฏิจสุมุปาบท เพื่อแจกเป็นธรรมทานดังดำริอันเป็นกุศลของท่านทั้งสอง และเป็นที่โชคดีว่า บทอรรถาธิบายปฏิจสุมุปาบทได้มีปรากฏแสดงอยู่ในบางตอนของหนังสือ “พุทธธรรม” ซึ่งเขียนโดยพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณอาจารย์ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) คณะผู้จัดพิมพ์จึงได้กราบเรียนขออนุญาตคัดลอกบทอรรถาธิบายบางตอนมารวมพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้

นอกจากนี้ บทความอีกเรื่องหนึ่งซึ่งเขียนโดยพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณอาจารย์ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) คือเรื่อง “ความสำคัญของพระพุทธานุศาสนานาประจําชาติ” ก็ได้นำมาพิมพ์รวมอยู่ในหนังสือเล่มนี้ด้วยเช่นกัน สืบเนื่องจากหนังสือเล่มดังกล่าวได้ถูกเรียบเรียงขึ้นตามคำอาราธนาของพลเรือตรีสมภพ เมื่อปี ๒๕๓๐ เมื่อครั้งเป็นคณะอนุกรรมการจัดทำหนังสืออนุสรณ์พุทธบูชา ในคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้าง

พุทธมณฑล ทั้งนี้ เรื่องพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ ก็เป็นเรื่องที่สำคัญมากสำหรับการอยู่รอดของสังคมและวัฒนธรรมไทย เป็นประเด็นที่มีการพูดกันอย่างแพร่หลายมานาน แต่ยังไม่มีความเข้าใจและเห็นความสำคัญอย่างถ่องแท้กันโดยทั่วถ้วน ความคิดริเริ่มของพลเรือตรีสมภพเมื่อ 20 ปีที่แล้ว กลับกลายเป็นประเด็นร้อนขึ้นมาในปี ๒๕๕๐ เมื่อเกิดการถกเถียงกันอย่างกว้างขวางในสังคมไทยเรื่องการระบุพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติในรัฐธรรมนูญ ดังนั้น คณะผู้จัดพิมพ์จึงเห็นว่า เป็นโอกาสอันดีอันควรที่จะรวมพิมพ์เรื่องนี้ไว้ด้วย ซึ่งน่าจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อสังคมไทย

ทายาทของพลเรือตรีสมภพ ภิรมย์ และนางจุนเจือ ภิรมย์ ขอกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณอาจารย์พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) ที่ได้กรุณาอนุญาตให้ทีมงานเขียนอันทรงคุณประโยชน์มาจัดพิมพ์ในวาระนี้ ขออานิสงส์แห่งธรรมทานนี้ จงอำนวยการบุญแก่ พลเรือตรีสมภพ ภิรมย์ และนางจุนเจือ ภิรมย์ ในสัมปรายภพ และหวังว่า ข้อธรรมที่ได้นำมาพิมพ์เผยแพร่นี้ จะเป็นปัจจัยส่งเสริมให้สัมมาทัศนะ และสัมมาปฏิบัติเจริญแพร่หลาย เพื่อประโยชน์สุขแก่พุทธศาสนิกชนโดยทั่วกัน

คณะผู้จัดพิมพ์

ลูก ๆ หลาน ๆ

สารบัญ

อนุโมทนา (๕)

คำปรารภ (๗)

ปฏิจสมเด็จพระปาท (๑๑)

ปฏิจสมเด็จพระปาท (คัดจากอรรถาธิบายบางตอนใน พุทธธรรม) ๑

ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ ๓๙

๑. พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ ๔๒

๒. พระพุทธศาสนาเป็นแกนนำและ เป็นรากฐานสำคัญของวัฒนธรรมไทย..... ๔๕

๓. พระพุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจทำให้เกิดความสามัคคีในหมู่ชนชาวไทย ๔๗

๔. พระพุทธศาสนาเป็นหลักการที่ช่วยดำรงรักษาเสรีภาพในการนับถือศาสนา..... ๔๙

๕. พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันคู่ชาติไทย ๕๔

๖. พระพุทธศาสนาสอดคล้องกับลักษณะนิสัยของคนไทยที่รักความเป็นอิสระเสรี ๕๘

๗. พระพุทธศาสนาเป็นแหล่งสำคัญที่หล่อหลอมเอกลักษณ์ของชาติไทย ๕๙

๘. พระพุทธศาสนาเป็นมรดกและเป็นคลังสมบัติอันล้ำค่าของชนชาติไทย..... ๖๑

๙. พระพุทธศาสนาเป็นหลักนำทางในการพัฒนาชาติไทย..... ๖๒

๑๐. พระพุทธศาสนาเป็นแหล่งของดีมีค่าที่ชนชาติไทยต้องสืบทอดรักษา..... ๖๕

สรุป ๖๙

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร

หน้าว่าง

ปฏิจจสมุปบาท

โดย น.อ. สมภาพ ภิรมย์ ร.น.

คำว่า **ปฏิจจสมุปบาท** อ่านว่า ปะ-ติด-จะ-สะ-มุบ-ปะ-บาท นี่ ข้าพเจ้าในฐานะพุทธศาสนิกชนพึงรู้จักคำว่า ปฏิจจสมุปบาท เมื่ออายุได้ ๖๑ เป็นเวลา ๗ ปีเต็มที่ผ่านมาไปจึงควรเผยแพร่ให้หนุ่มสาวรู้และศึกษาเมื่ออยู่ในวัยเรียนเมื่อข้าพเจ้าทราบแล้วก็เริ่มศึกษาและยังไม่เข้าใจจนบัดนี้และได้สอบถามบรรดาญาติมิตรที่ทรงคุณวุฒิมีประสบการณ์ดี ตำแหน่งหน้าที่ในราชการและนอกราชการสูงและสำคัญ เมื่อถามแล้วเกือบจะกล่าวได้ว่า ไม่มีใครเคยได้ยินคำว่า ปฏิจจสมุปบาท ทั้งๆที่ ปฏิจจสมุปบาท เป็น “เรื่องที่สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ปฏิจจสมุปบาทนี้ คือ อริยสัจจ์ที่สมบูรณ์แบบ คือ เต็มขนาด ขอเรียกว่า อริยสัจจ์ใหญ่ ปฏิจจสมุปบาทนี้มีอยู่ในคนแทบจะตลอดเวลา” ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวเช่นนั้นในหนังสือ “ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร” และในหนังสือ “แก่นพระพุทธศาสนา” แสดงโดยพุทธทาสภิกขุ แสดง ณ ชุมชนศึกษาพุทธธรรมศิริราช ท่านกล่าวถึง “เรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ ถ้าจะทางทฤษฎีหรือทางหลักวิชามันยืดยาวใช้เวลาเดือนหนึ่งหรือสองเดือนก็ได้...แต่ว่าปฏิจจสมุปบาทภาคปฏิบัติเท่านั้น มันเพียงหยิบมือเดียวหรือกำมือเดียวเท่าที่พระพุทธเจ้าท่านว่า คือว่าเมื่อสัมผัสกันเข้าก็รูปหรือเสียงหรือกลิ่นหรือรสอะไรก็ตาม ทางตา ทางหู ทางใจทางหนึ่ง เมื่อมีการกระทบแล้ว เรียกว่าสัมผัส บาลีว่า ผัสสะ ผัสสะนี้มันปรุงให้เป็นเวทนา เวทนาปรุงให้เป็นตัณหา ตัณหาปรุงเป็นอุปาทาน อุปาทานปรุงเป็นภพ ภพปรุงเป็นชาติ คือ ความเกิด ต่อจากชาติก็คือ แก่ เจ็บ และตาย คือ ตัวทุกข์ ให้ดูที่ว่าพอกระทบอารมณ์ก็เป็นผัสสะแล้วมันปรุงเป็นเวทนา หรือปรุงต่อๆ กันไป ก็เรียกว่า อากาโรปฏิจจสมุปบาท คือ อากาโรของสิ่งต่างๆ ที่มันอาศัยสิ่งหนึ่งแล้วปรุงแต่งสิ่งหนึ่ง...อากาโรที่อาศัยกันเกิดขึ้นนี้ เป็นตัวปฏิจจสมุปบาท”

“ปฏิจจสมุปบาท”--หมายถึง กระบวนการเกิดขึ้นและดับไปแห่งทุกข์

ปฏิจจสมุปบาท---หมายถึง อากาโรที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน เป็นรูปวงเวียนไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีสาเหตุเริ่มแรกที่สุด

ปฏิจจสมุปบาท---หมายถึง พระอานนท์ทูลพระพุทธเจ้า

“น้าอัศจรรย์ไม่เคยมีมาเลยพระเจ้าข้าหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ดังจะเป็นธรรมลึกซึ้งและปรากฏเป็นของลึกซึ้งก็ยิ่งปรากฏแก่ ข้าพระองค์เหมือนเป็นธรรมง่ายๆ”

“อย่ากล่าวอย่างนั้น อย่ากล่าวอย่างนั้นอานนท์ **ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมลึกซึ้งและเป็นของลึกซึ้ง** เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจไม่แทงตลอดหลักธรรม ข้อนี้แหละหมู่สัตว์ทั้งหลายจึงวุ่นวายเหมือนเส้นด้ายที่ขดกันยุ่ง จึงขมวดเหมือนกลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม จึงเป็นเหมือนหนูล้างมุงกระต่ายหรือหนูป้อง จึงไม่ผ่านพ้นอบายทุกคติ วิชิตาสังสารวัฏไปได้”

จากหนังสือ **ปฏิจจสมุปบาท ของพระราชาวรมณี** (ป. อ. ปยุตโต)

ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จัดพิมพ์หนังสือ ปฐมสมโพธิ หน้า ๕๕ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) ทรงกล่าวความว่า

“เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ได้เจ็ดวันแล้ว ได้ประทับนั่งใต้ร่มมหาโพธิ์อัสสัถพฤกษ์ พระองค์ทรงทำในใจซึ่ง ปฏิจจนุปปาทเป็นอนุโลมตามลำดับและปฏิโลมถอยหลัง ตลอดปฐมยามแห่งราตรี (โดยสมุหทัยวารและนิโรธวาร) ต่อมาทรงทำในใจซึ่งปฏิจจนุปปาทเป็นอนุโลมตลอดมัชฌิมยามส่วนกลางแห่งราตรีนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำในใจซึ่งปฏิจจนุปปาทเป็นอนุโลมปฏิโลมตลอดปัจฉิมยามส่วนที่สุดแห่งราตรี”

ดังที่หนังสือปฐมสมโพธิบรรยายไว้นี้ ย่อมแสดงว่า **“ปฏิจจนุปปาท”** มีความสำคัญอย่างยิ่งในการตรัสรู้ ในหนังสือพุทธประวัติเล่ม ๑ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์ **ปฏิจจนุปปาท** ดังนี้

ญาณที่ ๓ “สภาวะอย่างหนึ่งเป็นผลเกิดแต่เหตุอย่างหนึ่งแล้ว เข้าเป็นเหตุผลอย่างอื่นให้เกิดต่อไปอีกเล่าเหมือนลูกโซ่เกี่ยวคล้องกันเป็นสายบรรยายนี้เรียก **“ปฏิจจนุปปาท”**

ญาณนี้ย่อมนำ (กำจัด) ความหลงใหลในธรรมดา เป็นเหตุพลินในขันธอันประณีตเสียที่ท่านแสดงว่าเห็นอริยสัจ ๔ มี ทุกข์ เป็นต้น”

ความต่อมาให้เห็นว่า **ปฏิจจนุปปาท** เป็นเหตุให้พระพุทธรเจ้าตรัสรู้ความดังนี้ “แต่ในเวลาพระอาทิตย์ยังไม่ทันอัสดงคตแล้วบรรลุปุพเพนิวาสานุสสติญาณในปฐมยาม ได้ทิพพจักขุญาณในมัชฌิมยาม ทรงใช้พระปัญญาพิจารณา**ปฏิจจนุปปาท**ทั้งฝ่ายเกิดฝ่ายดับ สวप्นาสววกกลับไปในปัจฉิมยามก็ได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณในเวลาอรุณขึ้น”

หนังสือพระไตรปิฎกสำหรับประชาชน โดย**ท่านสุชีพ ปุญญานุภาพ** พิมพ์ครั้งที่ ๗/๒๕๒๖ ได้กล่าวถึงปฏิจจนุปปาท หน้า ๒๑๒ ไว้ดังนี้

“มหาขันธกะ (หมวดใหญ่) พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ใหม่ ประทับ ณ โคนไม้ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชราในตำบลอุรุเวลา พระองค์ประทับเสวยวิมุตติสุข ณ โคนไม้โพธิ์ตลอด ๗ วัน **ในปฐมยามแห่งราตรี ทรงพิจารณาปฏิจจนุปปาท** (ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัย) แล้วทรงเปล่งอุทานว่า เมื่อธรรมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เขาย่อมสิ้นสงสัยเพราะรู้ธรรมพร้อมทั้งต้นเหตุ **ในเวลามัชฌิมยามแห่งราตรี ทรงพิจารณาปฏิจจนุปปาทสายดับ** เมื่อธรรมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เขาย่อมสิ้นความสงสัย เพราะเมื่อได้ทราบถึงความสิ้นไปแห่งปัจจัย **ในเวลาปัจฉิมยามแห่งราตรี ทรงพิจารณาปฏิจจนุปปาท** ทั้งโดยอนุโลม (ตามลำดับ) และโดยปฏิโลม (ย้อนลำดับ) แล้วทรงเปล่งอุทานความว่า เมื่อธรรมทั้งหลาย ปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ พราหมณ์นั้นย่อมจำกัดมารพร้อมทั้งเสนาเสียได้ดังดวงอาทิตย์ทำให้ฟ้าสว่างฉะนั้น”

ข้อความจากหนังสือพระไตรปิฎกนี้จะเห็นความสำคัญของปฏิจจนุปปาท คือ พระธรรมข้อสุดท้ายที่เป็นปัจจัยให้พระสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสำเร็จพระโพธิญาณเป็น “พระอรหัน” ตรัสรู้โดยลำพังพระองค์ จึงได้รับพระนามว่า “สัมมาสัมพุทธเจ้า” ความหยั่งรู้ในธรรม สรุปลักษณะของพุทธศาสนาดังแสดงเรื่องปฏิจจนุปปาทไว้ในหนังสือที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ก็ยังไม่ทำให้ข้าพเจ้าซึ่งเป็นบ่าวได้น้ำ เข้าถึงรสพระธรรมแห่งปฏิจจนุปปาทได้ และไม่แต่เท่านั้นบุรุษสตรีผู้สูงอายุนะหว่าง ๕๐ และ ๖๐ เศษที่เป็นพุทธศาสนิกชนนับล้านคน ก็มิอาจรู้ในปฏิจจนุปปาทได้ ย่อมว่าแต่รู้แจ้งแทงตลอดเลย แม้แต่ข้อปฏิจจนุปปาทก็ไม่เคยรู้จักไม่เคยได้ยิน ได้แต่ท่อง นโม-อิติปิโส-องค์ใด พระสัมพุทธ ไปอย่างนกแก้วนกกระเจอก ฉะนั้น เมื่อข้าพเจ้าได้สารภาพว่า สภาวะธรรมของข้าพเจ้าเปรียบเทียบกับเหมือน เสาสีดำแสดงปริศนาธรรมในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร เพราะศึกษาปฏิจจนุปปาท ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๒๑ เป็นเวลา ๖ ปีเศษมาแล้วยังไม่เข้าใจปฏิจจนุปปาท

ปฏิจจสมุปบาท เป็น กระบวนการเกิดขึ้นและดับไปแห่งทุกข์ เป็นอาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน เป็นดุจห่วงลูกโซ่ ๑๒ ห่วง ดังนี้

อวิชชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร,	สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาน
วิญญาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	นามรูป,	นามรูป	เป็นปัจจัยให้เกิด	สฬายตนะ
สฬายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ,	ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ตัณหา,	ตัณหา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อุปทาน
อุปทาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ,	ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ

ชาติ เป็นปัจจัยให้เกิด ชรามรณะ ว่าด้วยอนุโลมตามลำดับ หรือจะรู้ว่าด้วยปฏิโลมจะย้อนเป็น เพราะชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ เพราะภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ เพราะอุปทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพย้อนกลับก็ได้ หรือตัดตอนกลางย้อนขึ้นหรือลงก็ได้ บางที่ยากที่จะเข้าใจ

ฉะนั้น ผู้ศึกษาปฏิจจสมุปบาท ควรจะเป็นผู้ที่บรรลุนิติภาวะ มีพื้นฐานทางวิชาสามัญ มีประสบการณ์มาแล้วจึงควรจะเริ่มศึกษาแต่ยัง หนุ่ม สาว อย่าปล่อยให้อายุผ่านไปโดยไม่ศึกษาพุทธศาสนา ดัง เสาดำแสดง ปริศนาธรรมในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศฯ เช่นข้าพเจ้านี้เลย ฉะนั้นในช่วงเข้าพรรษา พ.ศ. ๒๕๒๗ นี้ ขอเชิญชวน ท่านพุทธศาสนิกชนได้ศึกษา **“ปฏิจจสมุปบาท”** หัวใจของพระพุทธศาสนา หากท่านผู้ทรงคุณวุฒิเป็นพหูสูตรทางพุทธศาสนาและพุทธศาสตร์แล้ว ขอได้ช่วยอนุเคราะห์ กรุณาได้โปรดอธิบาย ปฏิจจสมุปบาทให้แก่พ่อเฒ่าแม่เฒ่าชราที่ยัง “ประกอบตนให้ชุ่มด้วยกาม (กามสุขัลลิกานุโยค)” ให้หลุดจากบ่วงกาม ณ คานนี้ อนึ่ง ผู้บวชเมื่อแก่ที่มีคุณธรรมหาได้ยาก อีกประการหนึ่ง ดังพุทธโฆษาท ดังนี้

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้บวชเมื่อแก่ ที่ประกอบธรรม ๕ อย่าง หาได้ยากคือ

๑. ผู้บวชเมื่อแก่ ที่ว่าง่าย หาได้ยาก
๒. ผู้บวชเมื่อแก่ ที่รับโอวาทได้ดี หาได้ยาก
๓. ผู้บวชเมื่อแก่ ที่รับโอวาทด้วยเคารพ หาได้ยาก
๔. ผู้บวชเมื่อแก่ เป็นพระธรรมกถึก หาได้ยาก
๕. ผู้บวชเมื่อแก่ เป็นผู้ทรงพระวินัย หาได้ยาก

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้บวชเมื่อแก่ ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง เหล่านี้แลหาได้ยาก”

ปัญญาคนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๗๐

(จากหนังสือ พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน พิมพ์ครั้งที่ ๔/๒๕๒๔ โดยท่าน สุชีพ ปุญญานุภาพ ข้อ ๗๐ หน้า ๗๐)

เด็ก ๆ ทั้งหลายจงใฝ่ธรรมศึกษาพระพุทธศาสนาด้วยสำนึกถึง “กาลามสูตร” เจริญในอิทธิบาท ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา จงสุขสวัสดิ์ เจริญพร

คณะดำหนัก วัดบวรนิเวศวิหาร

๒๘ มิถุนายน ๒๕๒๗

หน้าว่าง

อริยสัจกับปฏิจจสมุปบาท

ในหนังสือนี้ ได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทไว้มากและหลายแห่ง ทั้งอริยสัจและปฏิจจสมุปบาท ต่างก็เป็นหลักธรรมสำคัญ เมื่อมีผู้ถามว่า “พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร?” อาจตอบว่า ตรัสรู้อริยสัจ 4 หรืออาจตอบว่า ตรัสรู้ปฏิจจสมุปบาทก็ได้ คำตอบทั้งสองนั้นต่างก็มีพุทธพจน์เป็นที่อ้างอิงยืนยันได้ ข้อควรทราบก็คือ คำตอบทั้งสองอย่างนั้น ตามที่จริงแล้วก็ถูกต้องด้วยกัน และมีความหมายลงกันได้เป็นอันหนึ่งอันเดียว กล่าวคือปฏิจจสมุปบาทก็เป็นเนื้อหาสำคัญของอริยสัจ และอริยสัจก็มีความหมายครอบคลุมปฏิจจสมุปบาท เรื่องนี้เป็นอย่างไร พึงพิจารณาเริ่มตั้งแต่หลักฐานที่มาในคัมภีร์

คัมภีร์วินัยปิฎก¹ เล่าเหตุการณ์เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เริ่มต้นเมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ กำลังทรงเสวยวิมุตติสุขและพิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปบาททั้งโดยอนุโลม (กระบวนการเกิดทุกข์) และโดยปฏิโลม (กระบวนการดับทุกข์) ตลอดเวลา 1 สัปดาห์ ครั้นสิ้นระยะเสวยวิมุตติสุข 7 สัปดาห์แล้ว เมื่อปรารภการที่จะทรงประกาศธรรมแก่ผู้อื่นต่อไปทรงพระดำริว่า:-

¹ จุ วินย.4/1-7/1-8

“ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ฯลฯ สำหรับหมู่ประชาผู้เรีงมย์รินระเรีงอยู่ในอาลัย ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยคา ปฏิจจสมุปบาท; แม้ฐานะนี้ ก็เห็นได้ยากนัก กล่าวคือ...นิพพาน”¹

ส่วนในพระสูตร² เมื่อปรากฏข้อความเกี่ยวกับพุทธประวัติตอนนี้ ก็จะเล่าความแนวเดียวกัน เริ่มแต่พุทธคำริที่เป็นเหตุให้เสด็จออกผนวช การเสด็จออกผนวช การทรงศึกษาในสำนักอาหารคาบส และอุททกคาบส การบำเพ็ญและการละเลิกทุกกรกิริยา การทรงกลับเสวยพระกระยาหาร แล้วบรรลุญาณและตรัสรู้วิชา³ ในตอนตรัสรู้จะมีข้อความที่ตรัสเล่าว่า

“ครั้นเราบริโภคาหาร มีกำลังขึ้นแล้ว ก็สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมญาณ...ทุคฺคิณาน...คฺคิณาน...จฺกตณฺณาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข...มีอุเบกขา เป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่”

“เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากสิ่งมัวหมอง อนุมวล ควรแก่การทำงาน ทั้งมัน ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ไค้โน้มจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ก็ระลึกชาติก่อนไค้เป็นอันมาก (วิชาที่ 1)...ไค้โน้มจิตไปเพื่อจุคฺคูปปาตญาณ ก็มองเห็นหมู่สัตว์ที่จุคฺคิอุบคิอยู่ (วิชาที่ 2)...ไค้โน้มจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ ก็รู้ซ้ถามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเรารู้เห็นอย่างนี้ จิตไค้หลุดพ้น แล้วจาก กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ (วิชาที่ 3)...”³

ต่อจากนี้ ก็จะมีคำบรรยายพุทธคำริในการที่จะทรงประกาศธรรม ซึ่งมีข้อความอย่างเดียวกับในวินัยปิฎก ทิยภควาอังไ้วแล้วข้างคั่นนั้น

จะเห็นว่า วินัยปิฎกเล่าเหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ ๆ ระยะเวลาวิมุตติสุข (ซึ่งอรรถกถาว่า 7 สัปดาห์) เริ่มแต่พิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปบาท จนถึงทรงพระดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน ที่ได้ทรงตรัสรู้ ส่วนพระสูตรเล่าเหตุการณ์ก่อนตรัสรู้เป็นลำดับมาจนถึงตรัสรู้วิชา 3 แล้วข้ามระยะเสวยวิมุตติสุขทั้งหมดไป มาลงที่พุทธคำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปฏิจจสมุปบาทและนิพพานเช่นเดียวกัน

ผู้ถือเอาความตอนทรงพิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปบาท ในวินัยปิฎก และพุทธคำริปรารภการประกาศธรรม ทั้งในวินัยปิฎก และในพระสูตร ย่อมกล่าวได้ว่าพระพุทเจ้าตรัสรู้ปฏิจจสมุปบาท ส่วนผู้พิจารณาความในพระสูตร เฉพาะเหตุการณ์ตอนตรัสรู้วิชา 3 และจับเฉพาะวิชาที่ 3 อันเป็นตัวการตรัสรู้แท้ ๆ (เฉพาะวิชา 2 อย่างแรกยังนับไม่ได้ว่าเป็นการตรัสรู้ และไม่จำเป็นสำหรับนิพพาน) ก็ได้ความหมายว่าตรัสรู้วริยสัจ 4 จึงหลุดพ้นจากอาสวะ

¹ ดู วินย.4/1-7/1-8

² ดู ม.ม.12/317-326/317-333; 411-429/442-460; ม.ม.13/489-509/443-462; 738-757/669-687

³ ที่มาเดิม

อย่างไรก็ดี คำตอบทั้งสองนั้น แม้จะถูกต้องทั้งคู่ แต่ก็มีความหมายบางอย่างที่เป็นพิเศษกว่ากัน และขอบเขตบางแง่ที่กว้างขวางกว่ากัน ซึ่งควรทำความเข้าใจเพื่อมองเห็นเหตุผลในการแยกแสดงเป็นคนละหลัก

ความหมายที่ตรงกันของหลักใหญ่ทั้งสองนี้ มองเห็นได้ง่าย เพื่อความรวบรัด ขอให้ดูหลักอริยสัจเทียบกับหลักปฏิจลสมุปปาต ดังนี้

1. สมุททวาร : อวิชชาเกิด → สังขารเกิด → าลา ชาติเกิด → ชรามรณะ โสกะ าลา อุเบกขาเกิด
2. นิโรธวาร : อวิชชาดับ → สังขารดับ → าลา ชาติดับ → ชรามรณะ โสกะ าลา อุเบกขา

ข้อ 1. คือ ปฏิจลสมุปปาตสมุททวาร แสดงกระบวนการเกิดทุกข์ เท่ากับรวมอริยสัจข้อ 1 (ทุกข์) และ 2 (สมุทัย) ไว้ในข้อเดียวกัน แต่ในอริยสัจ แยกเป็น 2 ข้อ เพราะแยกเอาท่อนท้าย (ชาติ ชรา มรณะ โสกะ าลา) ที่เป็นผลปรากฏออกไปตั้งต่างหากเป็นอริยสัจข้อแรก ในฐานะเป็นปัญหาที่ประสบซึ่งจะต้องคิดแก้ไข แล้วจึงย้อนกลับมาหาท่อนที่เป็นกระบวนการทั้งหมด ตั้งเป็นข้อที่ 2 ในฐานะเป็นการสืบสาวหาต้นเหตุของปัญหา

ข้อ 2. คือ ปฏิจลสมุปปาตนิโรธวาร แสดงกระบวนการดับทุกข์ เท่ากับ อริยสัจข้อที่ 3 (นิโรธ) แสดงให้เห็นว่าเมื่อแก้ปัญหาถูกต้องตรงสาเหตุแล้ว ปัญหานั้นจะดับไปได้อย่างไรตามแนวทางของเหตุปัจจัย แม้ว่าโดยตรง ปฏิจลสมุปปาตนี้ จะตรงกับอริยสัจข้อที่ 3 แต่ก็ถือว่ากินความรวมถึงอริยสัจข้อที่ 4 ได้ด้วย เพราะกระบวนการดับสลายตัวของปัญหา ย่อมแสดงให้เห็นแนวทางดำเนินการหรือวิธีการทั่วไปที่จะต้องลงมือปฏิบัติในการจัดการแก้ปัญหา นั้นไปด้วยในตัว กล่าวคือชี้ให้เห็นว่าจะต้องทำอะไรบ้าง ณ จุดใด ๆ

เมื่อสรุปอริยสัจให้เหลือน้อยลงอีกก็ได้ 2 ข้อ คือ ฝ่ายมีทุกข์ (ข้อ 1 และ 2) กับฝ่ายหมดทุกข์ (ข้อ 3 และ 4)

ปฏิจลสมุปปาต 2 นัยนั้น ในที่บางแห่งถือเป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 2 และ 3 ตามลำดับ คือ แบบสมุททวาร ถือเป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 2 (สมุทัย) แบบนิโรธวาร เป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 3 (นิโรธ)¹ แต่ในคำจำกัดความข้างต้น แสดงเฉพาะต้นเหตุอย่างเดียวยังเป็นสมุทัย และการดับต้นเหตุว่าเป็นนิโรธ ทั้งนี้เพราะต้นเหตุเป็นกิเลสตัวเด่น เป็นตัวแสดงที่ปรากฏชัด หรือเป็นขั้นออกโรงแสดงบทบาท จึงจับเอาเป็นที่พึงความสนใจ อย่างไรก็ตาม กระบวนการที่พร้อมทั้งโรง รวมถึงหลังจากหรือหลังเวทีด้วย ย่อมเป็นไปตามกระบวนการปฏิจลสมุปปาตนั้นเอง

ส่วนแง่ที่ปฏิจลสมุปปาตกับอริยสัจ พิเศษหรือแปลกจากกัน พอสรุปได้ดังนี้

1. หลักธรรมทั้งสอง เป็นการแสดงความจริงในรูปแบบที่ต่างกัน ด้วยวัตถุประสงค์คนละอย่าง ปฏิจลสมุปปาตแสดงความจริงตามกระบวนการของมันเอง ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติล้วน ๆ ส่วน

¹ ดู ส.น.16/251-252/126-128; เป็นต้น

อริยสัจเป็นหลักความจริงในรูปแบบที่เสนอตัวต่อปัญญามนุษย์ในการที่จะสืบสวนค้นคว้าและทำให้เกิดผลในทางปฏิบัติ โดยนัยนี้ อริยสัจ จึงเป็นหลักธรรมที่แสดงโดยสอดคล้องกับประวัติการแสวงหา สัจธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่การเผชิญความทุกข์ที่ปรากฏเป็นปัญหา แล้วสืบสาวหาสาเหตุ พบว่ามีทางแก้ไม่หมดหวัง จึงกำหนดรายละเอียดหรือจุดที่ต้องแก้ไขและกำหนดเป้าหมายให้ชัด แล้วดำเนินการแก้ไขตามวิธีการจนบรรลุเป้าหมายที่ต้องการนั้น และโดยนัยเดียวกัน จึงเป็นหลักธรรมที่ยกขึ้นมาใช้ในการสั่งสอนเพื่อให้ผู้รับคำสอนทำความเข้าใจอย่างมีระเบียบ มุ่งให้เกิดผลสำเร็จทั้งการสั่งสอนของผู้สอน และการประพฤติปฏิบัติของผู้รับคำสอน ส่วนปฏิจจนสมุปปาตเป็นตัวกระบวนธรรมแกนกลางของอริยสัจ และเป็นเนื้อหาทางฝ่ายวิชาการที่จะต้องศึกษาในเมื่อต้องการเข้าใจอริยสัจให้ชัดเจนถึงที่สุด จึงเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาทบทวนหลังจากตรัสรู้ใหม่ ๆ

2. ข้อที่แปลกหรือพิเศษกว่ากันอย่างสำคัญ อยู่ที่ปฏิจจนสมุปปาตฝ่ายนิโรธวาร ซึ่งตรงกับอริยสัจข้อที่ 3 และ 4 (นิโรธ และ มรรค) กล่าวคือ

ก. เมื่อเทียบกับอริยสัจข้อ 3 (นิโรธ) จะเห็นว่า ปฏิจจนสมุปปาตนิโรธวาร กล่าวถึงนิโรธด้วยก็จริง แต่มุ่งแสดงเพียงกระบวนการเข้าถึงนิโรธ ไม่ได้มุ่งแสดงสถานะของตัวนิโรธ หรือนิพพานเอง ด้วยเหตุนี้ในพุทธดำริ เมื่อจะทรงประกาศธรรมจึงแยกธรรมที่ทรงพิจารณาเป็น 2 ตอน คือ ตอนแรก กล่าวถึงปฏิจจนสมุปปาตอย่างข้างต้น ต่อจากนั้น มีพุทธดำริต่อไปอีกว่า “แม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิจารณ์โรธ นิพพาน” นี่แสดงว่าทรงประสงค์ตรัสแยกธรรมที่ตรัสรู้เป็น 2 อย่าง คือ ปฏิจจนสมุปปาต กับ นิโรธ (นิพพาน) ส่วนอริยสัจข้อที่ 3 คือ นิโรธ มุ่งแสดงตัวสถานะของนิโรธเป็นสำคัญ แต่มีความหมายเล็งไปถึงกระบวนการเข้าถึงนิโรธแฝงอยู่ด้วย

ข. แม้ว่าปฏิจจนสมุปปาตฝ่ายนิโรธวาร จะกินความรวมถึงอริยสัจข้อ 4 คือ มรรค ด้วย แต่ก็ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติชัดเจน เพราะปฏิจจนสมุปปาตแสดงแต่ตัวกระบวนการล้วน ๆ ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติเท่านั้น มิได้ระบุลงไปให้ชัดเจนว่า สิ่งที่จะต้องทำมีรายละเอียดอะไรบ้าง จะต้องทำอย่างไร กระบวนการอย่างนั้นจึงจะเกิดขึ้น มีลำดับขั้นการปฏิบัติอย่างไร โดยเฉพาะกลวิธีต่าง ๆ ในการกระทำ คือ ไม่ได้จัดวางระบบวิธีการไว้โดยเฉพาะเพื่อการปฏิบัติอย่างได้ผล เหมือนแพทย์รู้วิธีแก้ไขโรค แต่ไม่ได้สั่งยาและวิธีปฏิบัติในการรักษาไว้ให้ ส่วนในอริยสัจ มีหลักข้อที่ 4 คือ มรรค ซึ่งกำหนดขึ้นไว้เพื่อวัตถุประสงค์นี้โดยเฉพาะ ให้เป็นสัจจะข้อหนึ่งต่างหาก ในฐานะข้อปฏิบัติที่พิสูจน์แล้ว ยืนยันได้ว่านำไปสู่จุดหมายได้แน่นอน

อริยสัจข้อที่ 4 คือ มรรค นี้ แสดงหลักความประพฤติปฏิบัติไว้อย่างละเอียดกว้างขวางพิสดาร ถือว่าเป็นคำสอนในภาคปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติที่เป็นกลาง ๆ เมื่อเทียบหลักอริยสัจ กับปฏิจจนสมุปปาต ถือว่าปฏิจจนสมุปปาต เป็นมัชฌิมาธรรมเทศนา คือหลักธรรมที่แสดงเป็นกลาง ๆ หรือหลักธรรมสาย

กลาง ส่วนมรรคอันเป็นอริยสัจข้อที่ 4 เป็น มัชฌิมาปฏิปทา คือข้อปฏิบัติหรือทางสายกลาง มีเนื้อหาที่เป็นลักษณะพิเศษต่างออกไป จึงควรแยกไว้เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากโดยเฉพาะ

รวมความว่า ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ พระองค์ได้ตรัสแสดงไว้ที่เป็นหลักใหญ่มี 2 นัย คือ ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน กับอริยสัจ 4 ทั้งสองนัยว่าโดยสาระแล้ว เป็นอันเดียวกัน แต่พิจารณาต่างแง่กัน คือ

1. ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน ตรัสในคราวปรารภที่จะทรงเริ่มประกาศธรรมว่า สิ่งที่ตรัสรู้ลึกซึ้งยากยิ่งนักที่สัตว์ทั้งหลายจะเข้าใจ การตรัสในแง่นี้หมายความว่า ปฏิจจสมุปบาทและนิพพานเป็นส่วนเนื้อหาสาระของการตรัสรู้ หรือพูดให้สัมพันธ์กับนัยที่สองว่าเป็นส่วนแก่นแท้ของอริยสัจ เป็นตัวแท้ ๆ ล้วน ๆ ของธรรมซึ่งเข้าใจได้ยากอย่างยิ่ง

2. อริยสัจ 4 ตรัสในคราวทรงเล่าลำดับแห่งการปฏิบัติจนตรัสรู้ของพระองค์เอง และในคราวทรงแสดงธรรมสั่งสอนผู้อื่น เริ่มแต่ในปฐมเทศนา การตรัสในแง่นี้หมายความว่า อริยสัจ 4 คือธรรมที่ได้ตรัสรู้ทั้งหมด ซึ่งปรากฏในรูปลักษณะที่จัดเข้าลำดับเป็นกระบวนการขั้นตอน โดยคำนึงถึงความสามารถที่จะเข้าใจและการใช้ประโยชน์ของมนุษย์ เพื่อมุ่งให้สอนเข้าใจง่ายและปฏิบัติได้ผล

พูดอีกอย่างหนึ่ง ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน เป็นแต่ตัวธรรมล้วน ๆ ตามธรรมชาติ ส่วนอริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมในรูปที่มนุษย์จะเข้าไปเกี่ยวข้อง และพูดได้ว่าอริยสัจ 4 คือธรรมทั้งหมดมีจุดซึ่งเป็นแก่นแท้เข้าใจยากที่สุดอยู่ที่ปฏิจจสมุปบาทและนิพพานเท่านั้น ถ้าเข้าใจปฏิจจสมุปบาทและนิพพานแล้วก็ป็นอันเข้าใจพุทธธรรมทั้งหมด

ความหมายเชิงอธิบาย

1. อวิชชา (ignorance, lack of knowledge) = ความไม่รู้ ไม่เห็นตามความเป็นจริง ไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ หลงไปตามสมมติบัญญัติ ความไม่รู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อถือต่าง ๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่เข้าใจเหตุผล การไม่ใช้ปัญญา หรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้น ๆ
2. สังขาร (volitional activities) = ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และการที่จะแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ , การจัดสรรกระบวนการความคิด และมองหาอารมณ์มาสนองความคิด โดยสอดคล้องกับพื้นนิสัย ความถนัด ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ และทัศนคติ เป็นต้น ของตน ตามที่ได้สั่งสมไว้ , การปรุงแต่งจิต ปรุงแต่งความคิด หรือปรุงแต่งกรรม ด้วยเครื่องปรุง คือ คุณสมบัติต่าง ๆ ที่ เป็นความเคยชินหรือได้สั่งสมไว้
3. วิญญาณ (consciousness) = ความรู้ต่ออารมณ์ต่าง ๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้น ๆ
4. นามรูป (animated organism) = ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม ในความรับรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองในแนวทางของวิญญาณที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่าง ๆ ของร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต
5. สฬายตนะ (the six sense-bases) = ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้น ๆ
6. ผัสสะ (contact) = การเชื่อมต่อกับความรู้กับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ
7. เวทนา (feeling) = ความรู้สึกสุขสบาย ถูกใจ หรือทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์

8. ตัณหา (craving) = ความอยาก ทะยาน ร่ำรนาหาสิ่งอำนาจสุขเวทนา หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา, โดยอาการได้แก่ อยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่อย่างนั้น ๆ ยังยึดติดต่อไป อยากให้ดับสูญ พินาศไปเสีย

9. อุปาทาน (attachment, clinging) = ความยึดติดถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง รวบรวมเอาสิ่งต่าง ๆ และภาวะชีวิตที่อำนาจเวทนานั้นเข้ามาผูกพันกับตัว; ความยึดมั่นต่อสิ่งซึ่งทำให้เกิดเวทนาที่ชอบหรือไม่ชอบ จนเกิดทำที่หรือตีราคาต่อสิ่งต่าง ๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองตัณหาของตน

10. ภพ (process of becoming) = กระบวนพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออก เพื่อสนองตัณหาอุปาทานนั้น (กรรมภพ—the active process) ; และ ภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง (อุปปัตติภพ—the passive process) โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนพฤติกรรมนั้น¹

11. ชาติ (birth) = การเกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่หรือไม่ได้อยู่ในภาวะชีวิตนั้น ๆ หรือไม่ได้มี ไม่ได้เป็นอย่างนั้น ๆ ; การเข้าครอบครองภาวะชีวิตนั้น หรือเข้าสวมเอากระบวนพฤติกรรมนั้น โดยการยอมรับตระหนักชัดขึ้นมามีเป็นภาวะชีวิตของตน เป็นกระบวนพฤติกรรมของตน

12. ชรามรณะ (decay and death) = ความสำนึกในความขาด พลาด หรือ พრაกแห่งตัวตนจากภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ว่าตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญสิ้นสลาย หรือพลัดพราจากภาวะชีวิตนั้น ๆ หรือจากการได้มี ได้เป็นอย่างนั้น ๆ จึงเกิด โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พ่วงมาด้วย คือ รู้สึกกับแคบ ขัดข้อง ขุ่นมัว แห้งใจ หดหู่ ซึมเศร้า ไม่สมหวัง กระวนกระวาย และทุกข์เวทนาต่าง ๆ ก่ออธิบายแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย

1. **อวิชชา เป็นปัจจัยแก่สังขาร**: เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เห็นความจริง ไม่รู้ข้อเท็จจริง ไม่เข้าใจชัดเจน หรือไม่ใช้ปัญญาพิจารณาพิจารณาในขณะที่ประสบสถานการณ์นั้น ๆ จึงคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ เดาเอาบ้าง คิดวาดภาพเอาเองต่าง ๆ ฟุ้งเพ้อรำพันไปบ้าง นึกเห็นมันหมายไปตามความเชื่อ ความหวาดระแวง หรือ แนวนิสัยของตนที่ได้สั่งสมไว้บ้าง ตลอดจนถึงใจ คิดมุ่งหมายว่าจะเอาอย่างไร ๆ จะพูดจะทำอะไร ๆ เกี่ยวกับเรื่องนั้น

2. **สังขาร เป็นปัจจัยแก่วิญญาน**: เมื่อมีเจตนาคิดมุ่งหมายตั้งใจหรือใจเลือกที่จะเกี่ยวข้องกับสิ่งใด หรือ รับรู้อะไร ๆ จึงจะเกิดมีวิญญาน คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้คิดต่อเรื่องนั้น ๆ สิ่งนั้น ๆ โดยเฉพาะเจตนาจะชักจูงนำจิตนำวิญญานให้คิด ให้รับรู้ไปในเรื่องที่มีมันต้องการปรุงแต่งเรื่อยไปไม่รู้จักจบสิ้น และพร้อมกันนั้น มันก็จะปรุงแต่งสภาพพื้นเพของจิต หรือของวิญญานนั้น ให้กลายเป็นจิตที่ดีงามหรือชั่วร้าย มีคุณธรรม ไร้คุณธรรม หรือมีคุณสมบัติต่าง ๆ ตามแต่เจตนาที่ดี หรือ ชั่วนั้น ๆ ด้วย

3. **วิญญาน เป็นปัจจัยแก่นามรูป**: เมื่อมีวิญญานที่รู้เห็นได้ยินเป็นต้น ก็ต้องมีรูปธรรมและนามธรรม ที่ถูกรู้ถูกเห็นเป็นต้น อยู่พร้อมไปด้วยกัน และเมื่อวิญญานทำหน้าที่ รูปธรรมนามธรรมต่าง ๆ ที่เป็นตัวร่วมงานร่วมอาศัยกันของวิญญานนั้น เช่น อวัยวะที่เกี่ยวข้อง เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย ต่างก็ต้อง

¹ อุปปัตติภพ เป็นศัพท์ฝ่ายอภิธรรม (เช่น อภิ.วิ.35/265/183) แต่ในพระสูตรรุ่นหลังเรียกปฏิสนธิบุณภพ (ดู ข.จุ. 30/180/92;582/285)

ทำงานร่วมไปด้วยตามหน้าที่ ยิ่งกว่านั้น วิญญาณขณะนั้นถูกปรุงแต่งให้เป็นอย่างไร มีคุณสมบัติอย่างไร นามธรรมและรูปธรรมทั้งหลายที่แสดงตัวออกมาร่วมงานในขณะนั้น ๆ ก็จะมีแต่จำพวกที่เป็นทำนองนั้น หรือพลอยมีคุณสมบัติอย่างนั้นไปด้วย เช่น เมื่อวิญญาณประกอบด้วยสังขารจำพวกโกรธเป็นตัวปรุงแต่ง สัญญาที่ออกโรงด้วยก็จะเป็นสัญญาเกี่ยวกับถ้อยคำหยาบคาย คำด่า ตลอดจนมีดพร้าอาวุธเป็นต้น รูปธรรมเช่นหน้าตาก็จะบูดบึ้ง กล้ามเนื้อเขม็งเครียด เลือดไหลฉีดแรง เวทนาก็บีบคั้น เป็นทุกข์เป็นต้น เมื่อวิญญาณเป็นไปในสภาพอย่างใดเข้าบ่อย นามธรรมและรูปธรรมที่เกิดดับสืบต่อกันก็จะก่อเป็นลักษณะ ภายใจจำเพาะตัวที่เรียกว่าบุคลิกภาพอย่างนั้น

4. **นามรูป เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ:** เมื่อนามรูปตื่นตัวทำงานพร้อมอยู่ในรูปแบบ ลักษณะ หรือ ทิศทาง อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น มันจำเป็นต้องอาศัยบริการของอายตนะใด ๆ เป็นสื่อป้อนความรู้หรือเป็น ช่องทางดำเนินพฤติกรรม อายตนะนั้น ๆ ก็จะถูกปลุกเร้าให้พร้อมในการทำหน้าที่

5. **สฬายตนะ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ:** เมื่ออายตนะต่าง ๆ มี ผัสสะการรับรู้รับอารมณ์ด้านต่าง ๆ เหล่านั้น จึงมีได้ เมื่ออายตนะใดทำหน้าที่ ก็มีผัสสะคือการรับรู้รับอารมณ์โดยอาศัยอายตนะนั้นได้

6. **ผัสสะ เป็นปัจจัยแก่เวทนา:** เมื่อมีการรับรู้รับอารมณ์แล้ว ก็ต้องมีความรู้สึกที่เป็นเวทนาอย่างใด อย่างหนึ่ง ไม่สุขสบาย ก็ทุกข์ ไม่สบาย หรือไม่ก็เฉย ๆ

7. **เวทนา เป็นปัจจัยแก่ตัณหา:** เมื่อรับรู้อารมณ์ใด ได้ความสุขสบายชื่นใจ ก็ชอบใจ คิดใจ อยากได้ อารมณ์นั้น เกิดเป็นกามตัณหา อยากคงอยู่อยากเข้าอยู่ในภาวะที่จะได้ครอบครองเสวยสุขเวทนาจาก อารมณ์นั้น เกิดเป็นภวตัณหา เมื่อรับรู้อารมณ์ใด เกิดความทุกข์บีบคั้นไม่สบาย ก็เกลียดชัง ..ขัดใจ อยากพรวดอยากพ้น อยากกำจัด ทำให้สูญหายไป เกิดเป็นวิภวตัณหา ถ้ารู้สึกเฉย ๆ ก็เรื่อย ๆ ซึม ๆ เพลิน ๆ อยู่ในโมหะ และติดใจอย่างเป็นสุขเวทนาอ่อน ๆ พร้อมทั้งจะขยายออกเป็นความอยากได้สุข เวทนาต่อไป

8. **ตัณหา เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน:** เมื่อความอยากนั้นแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึดติด เหมือนจับถือค้างอยู่ในใจ วางไม่ลง เกิดมีทำที่ขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่งต่อสิ่งนั้น ถ้าชอบก็เอาตัวเข้าไปผูกติดเหมือนดังเป็น อันหนึ่งอันเดียวกับมัน ใจคล้อยตามมันไป อะไรเกี่ยวกับมันเป็นเห็นดีเห็นงามไปหมด อะไรกระทบมัน เป็นกระทบถึงเราด้วย ถ้าชังก็เกิดความรู้สึกปะทะกระทบเหมือนดังเป็นตัวปรปักษ์คู่กรณีกับตน อะไร เกี่ยวกับสิ่งนั้น บุคคลนั้นหรือภาวนานั้น ให้รู้สึกกระทบกระแทกขัดผลลัทธิผลอยู่เรื่อย ไม่เห็นดีไม่เห็นงาม มันยับเยียนทำอะไรเป็นดังกระทำต่อเราไปหมด พร้อมกันนี้ ทำที่ไม่ว่าในทางชอบหรือในทางชัง ก็ตาม ย่อมเป็นเครื่องเสริมย้ำและเป็นไปด้วยกันกับความยึดติดถือมั่นเชิดชูคุณค่าความสำคัญของสิ่ง ต่อไปนี้คือ สิ่งปรนเปรออำนาจความสุขที่จะถูกได้หรือถูกขัดถูกแย้ง(กัม) ความเห็นความเข้าใจเกี่ยวกับ สิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้องตลอดจนเกี่ยวกับโลกและชีวิต(วิภูฏี) ระบบแบบแผนข้อปฏิบัติพิธีกรรมวิธีการ ต่าง ๆ ที่จะให้บรรลุผลสำเร็จทั้งในทางที่จะได้และที่จะเลี่ยงพ้น(ศีลวัตร) และความรู้สึกเกี่ยวกับตัวตนที่ จะได้หรือที่ถูกปะทะขัดขวาง(อัตตภาพ)

9. อุปาทาน เป็นปัจจัยแก่ภพ : เมื่อมีความยึดถือ มีทำที่ต่อสิ่ง บุคคล หรือภาวะอันใดอันหนึ่งอย่างหนึ่งอย่างใด คนก็สร้างภพหรือภาวะชีวิตของเขาขึ้นตามความยึดถือหรือทำที่อย่างนั้น ทั้งในด้านกระบวนการพฤติกรรมทั้งหมด กรรมภพ เริ่มแต่ระบบความคิดหรือนิสัยของความคิดออกมา และในด้านบุคลิกภาพ ทั้งรูปธรรมและนามธรรมที่เป็นลักษณะหรือภาวะแห่งชีวิตของเขาในเวลานั้น อุปปัจจัยภพ เช่น กระบวนการพฤติกรรมและบุคลิกภาพของคนอยากร่ำรวย คนชอบอำนาจ คนชอบเด่นดัง คนชอบสวยงาม คนชอบโก้เก๋ คนเกลียดสังคม เป็นต้น

10. ภพ เป็นปัจจัยแก่ชาติ : เมื่อเกิดมีภพที่จะเข้าอยู่เข้าครอบครองเฉพาะตัวแล้ว ก็ปรากฏตัวตนเป็นความรู้สึกตระหนักอันชัดเจนที่เข้าอยู่ครอบครองหรือสอดสวรับเอาภพหรือภาวะชีวิตนั้น โดยมีอาการถือหรือออกรับว่าเป็นเจ้าของภพ เป็นผู้เสวยผล เป็นผู้กระทำ เป็นผู้รับการกระทบกระทั่ง เป็นผู้ชนะ ผู้แพ้ เป็นผู้ได้ ผู้เสีย เป็นต้น อยู่ในภพนั้น

11. ชาติ เป็นปัจจัยแก่ขารมณะ : เมื่อเกิดมีตัวตนเข้าอยู่ครอบครองภพหรือภาวะชีวิตนั้นแล้ว การที่จะได้ประสบความเป็นไปทั้งในทางเสื่อมและทางเจริญในภพนั้น ก็ย่อมต้องมีขึ้นเป็นธรรมดา ทั้งนี้รวมไปถึงการที่จะเสื่อมถอยด้อยลงในภพนั้น การถูกกระทบกระทั่งเคืองแค้นและการที่จะสูญเสียหลุดหล่นออกไปจากภพนั้นด้วย โดยเฉพาะการที่ต้องถูกคุกคามท่วงท้วงเกี่ยวกับความเสื่อมสูญจากภพนั้นและการที่จะต้องคอยรักษาภพนั้นอยู่ตลอดเวลา ความลดด้อยถอยเสื่อมสูญเสีย และการคอยถูกคุกคามเหล่านี้ล้วนนำโสกะ ปรีทเวะ เป็นต้น คือความทุกข์มาให้ได้ตลอดทุกเวลา

คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์เชิงขยายความ

1. อวิชชา → สังขาร : เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เห็นแจ้ง ไม่เข้าใจชัด จึงคิดปรุงแต่ง เดา คิดวาดภาพไปต่าง ๆ เหมือนคนอยู่ในความมืด เห็นแสงสะท้อนนัยน์ตาสัตว์ มีความเชื่อเรื่องผิอยู่แล้ว จึงคิดเห็นเป็นรูปหน้าตาหรือตัวผีขึ้นมาจริง ๆ และเห็นเป็นอาการต่าง ๆ เกิดความกลัว คิดกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วิ่งหนี เป็นต้น หรือเหมือนคนไม่เห็นของหายที่อยู่ในกำมือ จึงคิดหาเหตุผลมาหาย เดา และถกเถียงต่าง ๆ คนที่เชื่อว่าเทวดาชอบใจจะบันดาลอะไร ๆ ให้ได้ ก็คิดปรุงแต่งคำอ้อนวอน พิธีบวงสรวงสังเวทต่าง ๆ ขึ้น กระทำการเช่นสรวงอ้อนวอนต่าง ๆ คนไม่รู้เท่าทันสภาวะของสังขารที่ไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน เกิดจากการปรุงแต่งขององค์ประกอบต่าง ๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงคิดเห็นเป็นของดีงาม นำเอา นำครอบครอง คิดวาดภาพไปต่าง ๆ ตั้งความมุ่งหมาย คิดหาทางและทำการต่าง ๆ ที่จะได้จะเอามาครอบครอง

2. สังขาร → วิญญาณ : เมื่อมีเจตนา คือ ตั้งใจ จงใจ มุ่งหมาย ใจเลือก ใจจะรับเอา หรือตกลงจะเกี่ยวข้อง วิญญาณที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่จำนง ไม่จงใจ ไม่เอาใจใส่ ใจไม่มุ่งออกรับ ถึงจะอยู่ในวิสัยที่จะรับรู้ได้ วิญญาณก็ไม่เกิดขึ้น เหมือนคนกำลังคิดมุ่งหรือทำงานอะไรอย่างจดจ้องสนใจอยู่อย่างหนึ่ง จิตใจไม่วอกแวก ไม่ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย เช่น อ่านหนังสืออย่างเพลิดเพลีน จิตรับรู้เฉพาะเรื่องที่กำลังอ่าน มีเสียงดังควรได้ยินก็ไม่ได้ยิน ยุงกัดก็ไม่รู้ตัว เป็นต้น , กำลังมุ่งค้นหาของอย่างใดอย่างหนึ่ง มองไม่เห็นคนหรือของอื่นที่ผ่านมาในวิสัยที่จะพินิจเห็น , มองของสิ่งเดียว

กันคนละครั้งด้วยเจตนาคนละอย่าง เห็นไปตามแง่ของเจตนา นั้น เช่น มองไปที่พื้นดินว่างแห่งหนึ่ง ด้วยความคิดของเด็กที่จะเล่น ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งด้วยความคิดจะปลูกสร้างบ้าน ได้ความรู้และความหมายไปอีกอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งหนึ่งด้วยความคิดของเกษตรกร ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองด้วยความคิดของอุตสาหกรรม ได้ความรู้และความหมายอีกอย่างหนึ่ง มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยความคิดนึกคนละอย่าง เกิดความรู้คนละแง่ละด้าน เมื่อคิดนึกในเรื่องที่ตึงาม จิตก็รับรู้อารมณ์ที่ตึงาม และรับรู้ความหมายในแง่ที่ตึงามของอารมณ์นั้น เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่วร้าย จิตก็รับรู้อารมณ์ส่วนที่ชั่วร้าย และรับรู้ความหมายในแง่ที่ชั่วร้ายของอารมณ์นั้น โดยสอดคล้องกัน เช่น ในกลุ่มของหลายอย่างที่วางอยู่ใกล้กัน และอยู่ในวิสัยของการเห็นครั้งเดียวทั้งหมด มีมิดกับดอกไม้ อยู่ด้วย คนที่รักดอกไม้ มองเข้าไป จิตอาจรับรู้เห็นแต่ดอกไม้อย่างเดียว และการรับรู้จะเกิดซ้ำอยู่ที่ดอกไม้ อย่างเดียว จนไม่ได้สังเกตเห็นของอื่นที่วางอยู่ใกล้ ยิ่งความสนใจชอบใจติดใจในดอกไม้มีมากเท่าใด การรับรู้ต่อดอกไม้ก็ยิ่งดีขึ้น และการรับรู้ต่อสิ่งของอื่น ๆ น้อยลงไปเท่านั้น ส่วนคนที่กำลังจะใช้อาวุธมองเข้าไป จิตก็จะรับรู้แต่มีดเช่นเดียวกัน และแม้ในกรณีเห็นมีดเป็นอารมณ์ด้วยกัน สำหรับคนหนึ่งอาจรับรู้มีดในฐานะอาวุธสำหรับประหารผู้อื่น อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในแง่สิ่งที่จะใช้ประโยชน์ในครัว อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในฐานะเป็นชิ้นโลหะชิ้นหนึ่ง สุดแต่ผู้นั้นเป็นโจร เป็นคนครัว หรือเป็นคนรับซื้อโลหะเก่า และอยู่ในภาวะแห่งความคิดนึกเจตจำนงอย่างไร ฯลฯ

3. วิญญาณ→นามรูป : วิญญาณกับนามรูปอาศัยซึ่งกันและกันอย่างที่พระสารีบุตรกล่าวว่า “ไม้อ้อ 2 ก้า ตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกันฉันใด เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ ฉะนั้น ไม้อ้อ 2 ก้านั้น ถ้าเอาออกเสียก้าหนึ่ง อีกก้าหนึ่งย่อมล้ม ถ้าดึงอีกก้าหนึ่งออก อีกก้าหนึ่งก็ล้ม ฉะนั้น เพราะนามรูปดับ วิญญาณก็ดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปก็ดับ ฯลฯ ฉะนั้น”¹ โดยนัยนี้เมื่อวิญญาณเกิดมี นามรูปจึงเกิดมีได้ และต้องเกิดมีด้วย ในกรณีที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปพร้อมกันไปด้วย แต่เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัยวิญญาณในฐานะที่มันเป็นคุณสมบัติและเป็นตัวประกอบร่วมของวิญญาณ จึงกล่าวว่าสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในที่นี้อาจแยกภาวะที่วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้ดังนี้

- 1) ที่ว่าจิตรับรู้ต่ออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งหนึ่ง ได้ยินเสียงอย่างหนึ่ง เป็นต้นนั้น แท้จริงก็คือรับรู้ต่อนามรูป (ในที่นี้หมายถึง รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ต่าง ๆ นั้นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดคนหนึ่ง ก็คือ สิ่งที่มีอยู่ในความรับรู้ของเขาในขณะนั้น ๆ หรือนามรูปที่ถูกวิญญาณรับรู้ในขณะนั้น ๆ เท่านั้น เช่น ดอกกุหลาบที่มีอยู่ก็คือ ดอกกุหลาบที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุประสาทหรือทางมโนทวารในขณะนั้น ๆ เท่านั้น นอกจากนี้ ดอกกุหลาบอย่างนั้น ๆ ก็ได้มีอยู่ต่างหากจากบัญญัติ (concept) ในมโนทวาร และได้ผิดแปลกไปจาก

¹ ส.นิ.16/266/138

เวทนา สัญญา และสังขารที่มีอยู่ในขณะนั้น ๆ เลย โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมีอยู่พร้อมนั่นเอง และมีอยู่อย่างอิงอาศัยค้ำจุนซึ่งกันและกัน

- 2) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญาณนั้นด้วย โดยเฉพาะนามทั้งหลายก็คือคุณสมบัติของจิตนั่นเอง เมื่อความคิดปรุงแต่ง (สังขาร) ดึงาม ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณซึ่งรับรู้อารมณ์ที่ดึงามและในแง่ที่ดึงาม ในขณะนั้น จิตใจก็ปลดปล่อยผ่องใสไปตามอากัปภิกิริยาหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ทางด้านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะในทางที่ดึงามสอดคล้องกัน เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่ว ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพขุ่นมัวหม่นหมอง อากัปภิกิริยาหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ทางร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะเป็นความเครียดกระด้างหม่นหมองไปตาม ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่าง ๆ ทั้งในทางจิตใจและร่างกาย อยู่ในภาวะที่พร้อมหรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสังขารหรือวิญญาณที่เกิดขึ้น เมื่อรู้สึกรักใคร่มีไมตรี (สังขาร) ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ส่วนที่ดีงาม (วิญญาณ) จิตใจก็แจ่มชื่นเบิกบาน (นาม) สีหน้าก็สดชื่นยิ้มแย้มผ่องใส ตลอดจนกิริยาอาการต่าง ๆ ก็กลมกลืนกัน (รูป) อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงออกในทางที่ดีงามต่อไป เมื่อโกรธเคืองก็เกิดความรับรู้อารมณ์แต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ขุ่นมัวขัดข้อง สีหน้ากิริยาอาการก็บูดแค้นเคร่งเครียด อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงอาการและกระทำการต่าง ๆ ในแนวทางนั้นต่อไป นักกีฬาที่อยู่ในสนามเมื่อการแข่งขันเริ่มขึ้น ความนึกคิดเจตจำนงต่าง ๆ จะพุ่งไปในกีฬาที่แข่งขันอยู่นั้น ความรับรู้ต่าง ๆ ก็เกิดดับอยู่ในเรื่องนั้น ด้วยอัตราความถี่มากน้อยตามกำลังของเจตจำนงความสนใจที่พุ่งไปในกีฬานั้น จิตใจและร่างกายทุกส่วนที่เกี่ยวข้องก็อยู่ในภาวะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่แสดงพฤติกรรมออกมาโดยสอดคล้องกัน ความเป็นปัจจัยในข้อนี้ หมายรวมไปถึงการเกิดดับสืบต่อของนามรูปใหม่ ๆ คือส่วนต่าง ๆ ของร่างกายและจิตใจที่มาก่อหรือเสริมบุคลิกภาพ ให้เป็นไปตามสภาพของวิญญาณที่ถูกสังขารปรุงแต่งแล้วนั้น (พึงสังเกตความสัมพันธ์กับภพ) ความเป็นไปในช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งกรรมและการให้ผลของกรรม วงจรแห่งวิภวภูมิมานะครอบรอบเล็ก (อวิชชา : กิเลส → สังขาร : กรรม → วิญญาณ และนามรูป : วิบาก) และกำลังจะเริ่มตั้งต้นหมุนต่อไป นับว่า เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างนิสัย ความเคยชิน ความรู้ ความชำนาญและบุคลิกภาพทั้งหมด

4. นามรูป → สหยาณะ : การที่นามรูปจะปฏิบัติหน้าที่ต่อ ๆ ไป ต้องอาศัยความรู้ต่อโลกภายนอกหรือถึงความรู้ที่สะสมไว้แต่เดิมมาเป็นเครื่องประกอบการตัดสินใจหรือเลือกที่จะดำเนินพฤติกรรมใดต่อไปในทิศทางใด ดังนั้น นามรูปส่วนที่มีหน้าที่เป็นสื่อหรือช่องทางติดต่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ คือ อายตนะที่เกี่ยวข้องในกรณีนั้น ๆ จึงอยู่ในสภาพตื่นตัวและปฏิบัติหน้าที่สัมพันธ์สอดคล้องกับปัจจัยข้อก่อน ๆ ตามลำดับมา เช่น ในกรณีของนักฟุตบอลในสนาม อายตนะที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์อันเกี่ยวกับกีฬาที่เล่นอยู่นั้น เช่น ประตูตา ประตูหู เป็นต้น ก็จะอยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะรับรู้อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกีฬาที่เล่นด้วยความไวเป็นพิเศษ ในขณะเดียวกัน อายตนะที่ไม่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ที่มุ่งหมายนั้น ก็จะไม่

อยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะให้เกิดการรับรู้อารมณ์ พุดง่าย ๆ ว่าผ่อนการปฏิบัติหน้าที่ลงไปตามส่วน เช่น ความรู้สึกกลิ่น และความรู้สึกรส อาจไม่เกิดขึ้นเลย ในขณะที่กำลังเล่นอย่างกระชั้นชิดติดพัน เป็นต้น

5. สหายนะ—ผัสสะ : เมื่ออายตนะปฏิบัติหน้าที่ การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยมีองค์ประกอบ 3 อย่าง เข้าบรรจบกัน คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับ อารมณ์ภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง) และวิญญาณ (ทางจักขุ โสตะ ชานะ ชิวหา กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) การรับรู้ก็เกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับอายตนะนั้น ๆ

6. ผัสสะ—เวทนา : เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องมีความรู้สึกเกี่ยวกับสุขทุกข์เกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งใน 3 อย่าง คือ สบาย ชื่นใจ เป็นสุข (สุขเวทนา) หรือไม่ก็ บีบคั้น ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่ก็เฉย ๆ เรื่อย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ (อุเบกขา หรือ อทุกขมสุขเวทนา)

ปฏิจลัมปะบาทตั้งแต่หัวข้อที่ 3 ถึง 7 คือ วิญญาณ ถึง เวทนา เป็นกระบวนการในช่วงวิบาก คือ ผลของกรรม โดยเฉพาะข้อ 5-6-7 (สหายนะ ผัสสะ เวทนา) ไม่เป็นบุญเป็นบาป ไม่ดีไม่ชั่ว โดยตัวของมันเอง แต่จะเป็นเหตุแห่งความดี ความชั่วได้ต่อไป

7. เวทนา—คันหา : เมื่อได้รับสุขเวทนา ก็พอใจ ชอบใจ ติดใจ อยากได้ และอยากได้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับทุกข์เวทนา ก็ขัดใจ อยากให้สิ่งนั้นสูญสิ้นพินาศไปเสีย อยากให้ตนพ้นไปจากทุกข์เวทนานั้น และอยากได้แต่ดินรนไปหาสิ่งอื่นที่จะให้สุขเวทนาต่อไป เมื่อได้รับอุเบกขาเวทนา คือ รู้สึกเฉย ๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึม ๆ เพลิน อย่างมีโมหะ และเป็นสุขเวทนาอย่างอ่อน ๆ ที่ทำให้ติดใจได้ และเป็นเชื้อให้ขยายตัวออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

คันทานั้น เมื่อแยกให้ชัดโดยอาการก็มี 3 อย่าง คือ

- 1) กามคันทหา (craving for sense-pleasure) ความอยากได้สิ่งสำหรับสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5
- 2) ภวคันทหา (craving for self-existence) ความอยากได้สิ่งต่าง ๆ โดยสัมพันธ์กับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือความอยากในภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนานั้น ๆ ได้ ในความหมายที่ลึกซึ้งคือ ความอยากในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งยั่งยืนตลอดไป
- 3) วิภวคันทหา (craving for non-existence or self-annihilation) ความอยากให้ตัวตนพ้นไป ขาดหาย พრაหหรือสูญสิ้นไปเสียจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่ ไม่ปรารถนา คันทหาชนิดนี้ แสดงออกในรูปที่หยาบ เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหงา ว้าเหว่ ความเบื่อตัวเอง ความขังตัวเอง ความสมเพชตนเอง ความอยากทำลาย เป็นต้น¹

¹ การแปลความหมายคันทหา 3 อย่างนี้ โดยเฉพาะอย่าง 2 และ 3 (ภวคันทหา และวิภวคันทหา) ยังมีความขัดแย้งกันอยู่เป็น 2-3 แบบ (ดู อภิ.วิ. 35/933/494; วิสุทธิ.3/179 เป็นต้น) บางท่านเทียบ ภวคันทหาว่า = life-instinct หรือ life-wish และ วิภวคันทหาว่า = death instinct หรือ death-wish ตามหลักจิตวิทยาของ Sigmund Freud (ดู M.O'C. Walshe, *Buddhism for Today*, George Allen and Unwin, London, 1962, pp. 37-40); ความหมายภวคันทหา และ วิภวคันทหา ที่ชัดเจนกว่าแห่งหนึ่งคือ ขุ.อิตติ. 25/227/263

ค้นหาจึงแสดงออกในรูปต่าง ๆ เป็นความอยากได้กามคุณต่าง ๆ บ้าง อยากได้ภาวะแห่งชีวิตบางอย่าง เช่น ความเป็นเศรษฐี ความเป็นผู้มีเกียรติ ความเป็นเทวดา เป็นต้น ซึ่งจะอำนวยความสะดวกให้บ้าง อยากพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา เบื่อหน่าย หมดอวลยตายอยาก ตลอดจนถึงอยากตายบ้าง หรือในกรณี ที่แสดงออกในภายนอก เมื่อถูกขัดหรือฝืนความปรารถนา ก็เป็นเหตุให้เกิดปฏิฆะ ความขัดใจขัดเคือง โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความคิดทำลายผู้อื่น สิ่งอื่น เป็นต้น

8. ค้นหา→อุปาทาน : เมื่ออยากได้สิ่งใด ก็ยึดมั่นเกาะติดเหนียวแน่น ผูกมัดตัวตนติดกับสิ่งนั้น ยิ่ง อยากได้มากเท่าใดก็ยิ่งยึดมั่นแน่นเท่านั้น ในกรณีที่ประสบทุกขเวทนา อยากพ้นไปจากสิ่งนั้นก็มีความยึด มั่นในแง่ชิงชังต่อสิ่งนั้นอย่างรุนแรง พร้อมกับที่มีความยึดมั่นในสิ่งอื่นที่ตนจะดิ้นรนไปหารุนแรงขึ้นใน อัตราเท่า ๆ กัน จึงเกิดความยึดมั่นในสิ่งสนองความต้องการต่าง ๆ ยึดมั่นในภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกให้ ปรารถนา ยึดมั่นในตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ยึดมั่นในความเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี และหลัก การอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองค้นหาของตน ตลอดจนยึดมั่นในแบบแผน วิธีการต่าง ๆ ที่สนองความต้องการ ของตัวตน

9. อุปาทาน→ภพ : ความยึดมั่นย่อมเกี่ยวข้องไปถึงภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความยึดมั่นนั้นแสดง ถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่ง คือ เป็นการนำเอาตัวตนไปผูกมัดไว้ หรือทำให้เป็นสิ่งเดียวกันกับภาวะ ชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกให้ปรารถนา หรือเป็นภาวะชีวิตที่ช่วยให้พ้นไป จากสิ่งที่ไม่ปรารถนา ในเวลาเดียวกันเมื่อมีภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ย่อมมีภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการอยู่ด้วยพร้อม กัน ภาวะชีวิตที่ถูกยึดเกี่ยวเกาะไว้นี้เรียกว่า อุปปตติภพ

เมื่อยึดมั่นในภาวะชีวิตนั้น จึงคิดมุ่งหมายหรือมีเจตจำนงเพื่อเป็นอย่างนั้น ๆ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงความ เป็นอย่างนั้น ๆ แล้วลงมือกระทำการต่าง ๆ เริ่มแต่คิดสร้างสรรค์ปรุงแต่งแสวงหาวิธีการต่าง ๆ ดำเนินการ ตามจุดมุ่งหมาย แต่ความคิดและการกระทำทั้งหมดนั้นย่อมถูกผลักดันให้ดำเนินไปในทิศทาง และในรูป แบบที่อุปาทานกำหนด คือ เป็นไปตามอำนาจของความเชื่อถือ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี วิธีการ ความพอใจ ชอบใจอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนยึดถือไว้ จึงแสดงออกซึ่งพฤติกรรมและกระทำการต่าง ๆ โดย สอดคล้องกับอุปาทานนั้น ตัวอย่างในชั้นหยาบ เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา จึงยึดถือในลัทธิคำสอน ประ เเพณี พิธีกรรม หรือแบบแผนความประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เชื่อว่าจะให้ไปเกิดได้อย่างนั้น จึงคิด มุ่งหมาย กระทำการต่าง ๆ ไปตามความเชื่อนั้น จนถึงว่าถ้าความยึดมั่นรุนแรง ก็ทำให้มีระบบพฤติกรรม ที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวเกิดขึ้นแบบใดแบบหนึ่ง หรือตัวอย่างใกล้เคียงเข้ามา เช่น อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็ย่อมยึดมั่นเอาคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นความมีเกียรติ ยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติที่สอดคล้องกับคุณค่านั้น ยึดมั่นในตัวตนที่จะมีเกียรติอย่างนั้น ๆ เจตจำนง และการกระทำ ก็มุ่งไปในทิศทาง และรูปแบบที่ยึดไว้แล้ว พฤติกรรมต่าง ๆ ที่แสดงออกก็มีรูปแบบสอดคล้องกัน อีกตัวอย่างหนึ่ง อยากได้ ของมีค่าของผู้อื่น จึงยึดมั่นในภาวะที่ตนจะเป็นเจ้าของสิ่งของนั้น จึงยึดมั่นในความเคยชิน หรือวิธีการที่ จะให้ได้สิ่งของนั้นมา ไม่รู้โทษและความบกพร่องของวิธีการที่ผิด จึงคิดนึก มุ่งหมาย และกระทำการ

ตามความเคยชินหรือวิธีการที่ยึดไว้ กลายเป็นการลักขโมย หรือการทุจริตขึ้น ความเป็นเจ้าของที่ยึดไว้เดิม กลายเป็นความเป็นโจรไป โดยนัยนี้ เพื่อผลที่ปรารถนา มนุษย์จึงทำกรรมชั่ว เป็นบาป เป็นอกุศลบ้าง ทำกรรมดี เป็นบุญ เป็นกุศลบ้าง ตามอำนาจความเชื่อถือความยึดมั่นที่ผิดพลาดหรือถูกต้องในกรณีนั้น ๆ กระบวนพฤติกรรมที่ดำเนินไปในทิศทางแห่งแรงผลักดันของอุปาทานนั้น และปรากฏรูปลักษณะอาการ สอดคล้องกันกับอุปาทานนั้น เป็นกรรมภาพ ภาวะแห่งชีวิตที่สืบเนื่องมาจากกระบวนพฤติกรรมนั้น เช่น ความเป็นเทวดา ความเป็นคนมีเกียรติ ความเป็นเจ้าของ และความเป็นโจร เป็นต้น เป็นอุปบัติภาพ อาจเป็นภาพ (ภาวะแห่งชีวิต) ที่ตรงกับความต้องการ หรือภาพที่ไม่ต้องการก็ได้

ปฏิจจนุปบาทช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญในการทำกรรมและรับผลของกรรม การก่อนิสัยและการ สร้างบุคลิกภาพ

๙. ภาพ→ชาติ : จากนั้น ก็เกิดมีตัวตนซึ่งสำนักตระหนักขึ้นคำว่า “เรา”^๑ ได้เป็นนั่นเป็นนี่ อยู่ใน ภาวะชีวิตอันนั้นอันนี้ ซึ่งตรงกับความต้องการ หรือไม่ตรงกับความต้องการ กล่าวตามภาษาธรรมว่า ตัว ตนเกิดขึ้นในภพนั้น จึงมีตัวเราที่เป็นเจ้าของ ตัวเราที่เป็นโจร ตัวเราที่เป็นคนไม่มีเกียรติ ตัวเราที่เป็นผู้ แพ้ ฯลฯ ในชีวิตประจำวันของมนุษย์ ชาติหรือความเกิดของตัวตนจะเห็นได้เด่นชัดในกรณีความขัดแย้ง ซึ่งทำให้ความยึดมั่นถือมั่นเกิดขึ้นอย่างรุนแรง เช่น การถกเถียง แม้ในการเถียงหาเหตุผล ถ้าใช้กิเลส ไม่ใช่ปัญญา ก็เกิดตัวตนที่เป็นนั่นเป็นนี่ขึ้นมาชัดว่า เราเป็นนาย เราเป็นผู้มีเกียรติ (พร้อมกับเขาเป็น ลูกน้อง เขาเป็นคนชั้นต่ำ) นี่เป็นความเห็นของเรา เราถูกขัดแย้ง ทำให้ความเป็นนั่นเป็นนี่ด้อยลงพ่องลง หรือจะสูญสลายไป ชาติจึงมักปรากฏชัด เมื่อมีชราภพ แต่เพราะมีชาติจึงมีชราภพจะได้

๑๐. ชาติ→ชราภพ : เมื่อมีตัวตนที่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมมีตัวตนที่ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ขาด พลาด หรือ พრაจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด หรือพราจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และตัวตนที่ถูกกระทบกระทั่ง ถูกขัดขวาง ขัดแย้งให้กระแส ความเป็นอย่างนั้น ๆ สะดุด ห้วนไหว สะเทือน ลดด้อยลง พ่องลง เสื่อมลงไป ไม่สมบูรณ์เต็มเปี่ยม อย่างที่อยากให้เป็นและอย่างที่ยึดถืออยู่ เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นแล้ว ก็อยากจะดำรงอยู่ตลอดไป อยากจะเป็น อย่างนั้นอย่างนี้อย่างที่ต้องการ หรืออยากให้ภาวะแห่งชีวิตนั้นอยู่กับตัวตนตลอดไป แต่เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้น ได้ ตัวตนก็ย่อมเสื่อมสลายได้ แม้เมื่อยังไม่สูญสลาย ก็ถูกคุกคามด้วยความพ่องตัว และความสูญสลาย ที่จะมามีมา จึงเกิดความหวาดกลัวต่อความถูกห้วนไหว กระทบกระทั่ง และความสูญสลาย และทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพันตัวตนไว้กับภาวะชีวิตนั้นให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น ความกลัวต่อความสูญสลายแห่งตัวตน นี้ เกิดสืบเนื่องมาจากความรู้สึกถูกคุกคามและหวาดกลัวต่อความตายของชีวิตนี้นั่นเอง ซึ่งแฝงอยู่ในจิตใจ อย่างละเอียดลึกซึ้งตลอดเวลา และคอยบีบคั้นพฤติกรรมทั่ว ๆ ไปของมนุษย์ ทำให้หวาดกลัวต่อความ พลาดพราก สูญสลาย ทำให้ดิ้นรนไขว่คว้าภาวะชีวิตที่ต้องการอย่างเร่าร้อน ทำให้เกรงกลัวและผิดหวังเมื่อ

^๑ ดู บันทึกที่ ๑ ตัวเรา ของเรา, ตัวกู ของกู ใน บันทึกพิเศษท้ายบท

ได้รับทุกขเวทนา และทำให้เสวยสุขเวทนาอย่างกระวนกระวาย และด้วยความหวาดกลัวความพลัดพราก

โดยนัยนี้ เมื่อตัวตนเกิดขึ้นในภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการ ไม่เกิดในภาวะชีวิตที่ต้องการที่ดี เมื่อตัวตนเกิดได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อยู่ในภาวะชีวิตที่ต้องการ แต่ต้องสูญสลายพรางไปก็ดี ถูกคุกคามด้วยความขาดพลาด และพรางจากภาวะชีวิตที่ต้องการที่ดี ความทุกข์แบบต่าง ๆ ก็ย่อมเกิดขึ้น คือ เกิดโสกะ ปรีเทาะทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และในภาวะแห่งความทุกข์เช่นนี้ ย่อมมีแต่ความไม่รู้ไม่เข้าใจในสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง มีความขัดข้องขุ่นมัว ความหลงใหล และความมืดบอดอันเป็นลักษณะของอวิชชา จึงเกิดการดิ้นรนหาทางออกด้วยวิธีการแห่งอวิชชาตามวงจรต่อไป¹

ตัวอย่างง่าย ๆ ในชีวิตประจำวัน เมื่อมีการแข่งขัน และมีการชนะเกิดขึ้น สำหรับบุุคคลจะไม่มีเพียงการชนะที่เป็นเหตุการณ์ทางสังคม ซึ่งมีความหมายและวัตถุประสงค์ตามที่ตกลงกำหนดวางกัน(สมมติ) ไว้เท่านั้น แต่จะมีความเป็นผู้ชนะที่ยึดมั่นไว้กับความหมายพิเศษบางอย่างเฉพาะตัวด้วยอุปาทาน (ภพ) ด้วย ในบางโอกาส โดยเฉพาะในกรณีของคนมักหยิ่งผยอง หรือในกรณีเกิดเรื่องกระทบกระเทือนใจ ก็จะทำให้เกิดความรู้สึกโผล่ขึ้นมาว่า เราเป็นผู้ชนะ=ตัวเราเกิดขึ้นในความเป็นผู้ชนะ (ชาติ) แต่ความเป็นผู้ชนะของเราในความหมายสมบูรณ์เต็มตัวต้องพ่วงเอาความมีเกียรติ ความยกย่องเยินยอ ความได้ผลประโยชน์ ความนิยมชมชอบ การยอมรับของผู้อื่น เป็นต้นไว้ด้วย ความเกิดของตัวเราในความชนะ หรือความชนะของเราจึงเกิดพร้อมกับการจะต้องมีผู้ยอมรับ ยกย่องเชิดชู การทำให้ผู้ใดผู้หนึ่งแพ้ไปได้ การได้ทำหรือแสดงออกอะไรสักอย่างที่สุดขีดของความอยาก ฯลฯ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง จากนั้น ในขณะที่เดียวกับที่ตัวเราในฐานะผู้ชนะพร้อมทั้งความหมายต่าง ๆ ที่พ่วงอยู่กับมัน เกิดขึ้น ความสมหวัง หรือไม่สมหวังก็เกิดขึ้น เมื่อสมหวัง ก็จะตามมาด้วยความรู้สึกที่จะต้องผูกพันมัดตัวไว้กับความเป็นผู้ชนะนั้นให้แน่นแฟ้น เพราะกลัวว่าความเป็นผู้ชนะจะสูญสิ้นไปจากตน กลัวว่า ความยอมรับนิยมยกย่องเชิดชูที่ได้รับในฐานะนั้น จะไม่คงอยู่อย่างเดิม จะลดน้อยลง เสื่อมไป หรือหมดไปจากตน เมื่อพบเห็นผู้ใดผู้หนึ่งแสดงอาการไม่เชิดชูให้เกียรติอย่างหวัง หรือเท่าที่หวัง หรือการยกย่องเชิดชูเกียรติที่เคยได้อยู่มาลดน้อยลง ก็ย่อมเกิดความขุ่นมัวหม่นหมองใจและอุปายาส เพราะตัวตนในภาวะผู้ชนะนั้นกำลังถูกกระทบกระเทือน หรือถูกบีบคั้นกำจัดให้พรางไปเสียจากภาวะผู้ชนะคือ กำลังถูกคุกคามด้วยความเสื่อมโทรม (ชรา) และความสูญสลาย (มรณะ) จากความเป็นผู้ชนะพร้อมทั้งคุณค่าผนวกต่าง ๆ ที่ยึดไว้ (ภพ) เมื่อภาวะการณดำเนินไปเช่นนี้ ความรู้สึกขุ่นมัวหม่นหมอง กังวล ผิดหวังต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมด ซึ่งมีได้ถูกขุดทิ้งโดยสติและสัมปชัญญะ (ปัญญา) ก็จะเข้าหมักหมมทับถมในสันดาน มีผลต่อบุคลิกภาพ และพฤติกรรมของบุคคลนั้น ตามวงจรปฏิจลสมุปบาทต่อไป เป็นการเสวยเวทนาอย่างที่เราเรียกว่าหมกตัวหรือผูกมัดตัว

ขอให้ตั้งข้อสังเกตง่าย ๆ ว่า เมื่อมีตัวตน (ในความรู้สึก) เกิดขึ้น ก็ย่อมมีความกินเนื้อที่ เมื่อกินเนื้อที่ ก็มีขอบเขตหรือถูกจำกัด เมื่อถูกจำกัด ก็มีการแยกตัวออกต่างหาก เมื่อมีการแยกตัวออกต่างหาก

¹ ดู บันทึกที่ 2 เกิดและตายแบบปัจจุบัน ใน *บันทึกพิเศษท้ายบท*

ก็มีการแบ่งว่าตัวเราและมีใช้ตัวเรา เมื่อตัวตนของเราเกิดขึ้นแล้ว ก็ขยายตัวแบ่งพองออกพร้อมด้วยความอยากได้ อยากทำ อยากแสดงต่อตัวตนอื่น ๆ พุ่งออกมา แต่ตัวตนและความอยากนั้นไม่สามารถขยายออกไปอย่างอิสระ ไม่มีที่สุด ต้องถูกฝืน กดหรือข่มไว้ โดยบุคคลนั่นเอง ในกรณีที่เขามีความสำนึกในการแสดงตัวแก่ผู้อื่นว่าตนเป็นคนดี หรือถ้าตนเองไม่กดหรือข่มไว้ ปล่อยให้แสดงออกเต็มที่ ก็ย่อมเกิดการปะทะขัดแย้งในภายนอก และแม้แสดงออกได้เต็มที่ก็ทำให้พลังในตนเองลดน้อยลง เสริมกำลังความอยากให้แรงยิ่ง ๆ ขึ้น และความรู้สึกพร่องให้มากขึ้น ๆ ในคราวต่อ ๆ ไป เป็นการเพิ่มโอกาสให้แก่ความขัดแย้งและการปะทะที่จะแรงยิ่ง ๆ ขึ้น และหมดความเป็นตัวของตัวเองลงไปทุกที ความสมบูรณ์เต็มอยากจึงไม่มี และความกดดันขัดแย้งกระทบกระทั่ง บีบคั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกกรณี

ตัวอย่างกรณีปลักย่อยในชีวิตประจำวัน

ก. กับ ข. เป็นเพื่อนนักเรียนที่รักและสนิทสนมกัน ทุกวันมาโรงเรียน พบกันก็ยิ้มแย้มทักทายกัน วันหนึ่ง ก. เห็น ข. ก็ยิ้มแย้ม เข้าไปทักทายตามปกติ แต่ ข. หน้าบึ้งไม่ยิ้มด้วย ไม่พูดตอบ ก. จึงโกรธ ไม่พูดกับ ข. บ้าง ในกรณีนี้กระบวนการจะดำเนินไปในรูปต่อไปนี้

1. **อวิชชา:** เมื่อเห็น ข. หน้าบึ้ง ไม่ยิ้มตอบ ไม่พูดตอบ ก. ไม่รู้ความจริงว่าเหตุผลต้นปลายเป็นอย่างไร และไม่ใช้ปัญญาพิจารณาเพื่อหาข้อเท็จจริงว่า ข. อาจมีเรื่องไม่สบายใจ มีอารมณ์ค้างอะไรมาจากที่อื่น
2. **สังขาร:** ก. จึงคิดนึกปรุงแต่งสร้างภาพในใจไปต่าง ๆ ตามพื้นนิสัย ตามทัศนคติ หรือตามกระแสความคิดที่เคยชินของตนว่า ข. จะต้องรู้สึกนึกคิดต่อตนอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วเกิดความฟุ้งซ่าน โกรธ มีมานะเป็นต้น ตามพื้นกิเลสของตน
3. **วิญญาน:** จิตของ ก. ขุ่นมัวไปตามกิเลสที่ฟุ้งขึ้นมาปรุงแต่งเหล่านั้น คอยรับรู้การกระทำและอาภักป-
กิริยาของ ข. ในแง่ในความหมายที่จะมาป้อนความรู้สึกนึกคิดที่เป็นอยู่ในเวลานั้น เหมือนอย่างที่พูดกันว่า ยิ่งนึกก็ยิ่งเห็น ยิ่งคิดก็ยิ่งเป็นอย่างนั้น สีหน้ากิริยาท่าทางต่าง ๆ ของ ข. จะเป็นเรื่องที่กระทบกระทั่ง ก. ไปเสียทั้งนั้น
4. **นามรูป:** ความรู้สึก ภาพที่คิด ภาวะต่าง ๆ ของจิตใจ สีหน้า กิริยาท่าทาง คือทั้งกายและใจทั้งหมดของ ก. คล้อยไปด้วยกันในทางที่จะแสดงออกมาเป็นผลรวมคือ ภาวะอาการของคนโกรธ คนปั้นปึ่ง คนงอน เป็นต้น (สุดแต่สังขาร) พร้อมทั้งจะทำงานร่วมไปกับวิญญานนั้น
5. **สฬายตนะ:** อายตนะต่าง ๆ มีตา หู เป็นต้นของ ก. เฉพาะที่เกี่ยวข้องจะต้องใช้รับรู้เรื่องราวในกรณีนี้ ดินตัว พร้อมทั้งจะทำหน้าที่รับความรู้สึกกันเต็มที่
6. **ผัสสะ:** สัมผัสกับลักษณะอาการแสดงออกต่าง ๆ ของ ข. ที่เด่น น่าสนใจ เกี่ยวข้องกับกรณีนั้น เช่น ความบุดึง ความกระด้าง ท่าทางดูหมิ่น ไม่ให้เกียรติ หรือเหยียดศักดิ์ศรี เป็นต้น
7. **เวทนา:** รู้สึกไม่สบายใจ บีบคั้นใจ เจ็บปวดร้าวร้าว หรือเหี่ยวแห้งใจ
8. **ตัณหา:** เกิดวิภวตัณหา อยากให้ภาพที่บีบคั้น ทำให้ไม่สบายใจนั้น พ้นหายอันตรธาน ถูกกด ถูกปราบ ถูกทำลายให้พินาศไปเสีย

9. อุปาทาน : เกิดความยึดถือผูกใจต่อพฤติกรรมของ ข. ว่าเป็นสิ่งเกี่ยวข้องโดยเฉพาะกับตน กระทบต่อตน เป็นคู่กรณีกับตน ซึ่งจะต้องจัดการเอากันอย่างใดอย่างหนึ่ง
10. ภพ : พฤติกรรมที่สืบเนื่องต่อไปของ ก. ตกอยู่ใต้อิทธิพลของอุปาทาน เกิดเป็นกระบวนการพฤติกรรมจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองอุปาทานนั้น คือพฤติกรรมปฏิบัติกับ ข. (กรรมภพ); ภาวะชีวิตทั้งทางกายทางใจที่รองรับกระบวนการพฤติกรรมนั้น ก็สอดคล้องกันด้วย คือเป็นภาวะแห่งความเป็นปฏิบัติกับ ข. (อุปปัตติภพ)
11. ขาดิ : ก. เข้าสวรมับเอาภาวะชีวิตที่เป็นปฏิปักษ์นั้น โดยมองเห็นความเป็นปฏิปักษ์ระหว่างตนกับ ข. ชัดเจนลงไป แยกออกเป็นเรา-เขา มีตัวตนที่จะเข้าไปกระทำและถูกกระทบกระแทกกับ ข.
12. ขรามภะ : ตัวตนที่เกิดขึ้นในภาวะปฏิปักษ์นั้น จะดำรงอยู่และเติบโตขึ้นได้ต้องอาศัยความหมายต่าง ๆ ที่พ่วงติดมา เช่น ความเก่ง ความสามารถ ความมีเกียรติ ความมีศักดิ์ศรี และความเป็นผู้ชนะ เป็นต้น ซึ่งมีภาวะฝ่ายตรงข้ามขัดแย้งอยู่ในตัวคือ ความด้อย ความไร้ค่า ไร้เกียรติ ความแพ้ เป็นต้น ทันททีที่ตัวตนนั้นเกิดขึ้น ก็ต้องถูกคุกคามด้วยภาวะขาดหลักประกันว่าตนจะได้เป็นอย่างที่ต้องการ และหากได้เป็นภาวะนั้นจะยั่งยืนหรือทรงคุณค่าอยู่ได้ยาวนานเท่าใด คือ อาจไม่ได้เป็น ก. ในฐานะปฏิปักษ์ที่เก่ง ที่มีศักดิ์ศรี ที่ชนะ แต่เป็นปฏิปักษ์ที่แพ้ ที่อ่อนแอ หรือที่ไม่สามารถรักษาเกียรติ ศักดิ์ศรี และความชนะไว้ได้ เป็นต้น ความทุกข์ในรูปแบบต่าง ๆ จึงเกิดแทรกอยู่ตลอดเวลา เริ่มตั้งแต่ทุกข์จากความหวังกลัวว่าอาจจะไม่สมหวัง ความเครียดและกระวนกระวายในการดิ้นรนเพื่อให้ตัวตนอยู่ในภาวะที่ต้องการ ตลอดจนความผิดหวัง หรือแม้สมหวังถึงที่แล้ว แต่คุณค่าของมันก็ต้องจัดจางไปจากความชื่นชม ความทุกข์ในรูปแบบต่าง ๆ เหล่านี้ ปกคลุมห่อหุ้มจิตใจให้หม่นหมองมืดมัว เป็นปัจจัยแก่อวิชชาที่จะเริ่มต้นวงจรต่อไปอีก นอกจากนั้น ทุกข์เหล่านี้ยังเป็นเหมือนของเสียที่ระบายออกไม่หมด คั่งค้างหมักหมมอยู่ในวงจรคอยระบายพิษออกในรูปแบบต่าง ๆ ทำให้เกิดปัญหาต่อ ๆ ไปแก่ชีวิตทั้งของตนเองและผู้อื่น มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมครั้งต่อไป และการดำเนินชีวิตทั้งหมดของเขา ดังในกรณีของ ก. อาจใจไม่สบายซุ่นมัวไปทั้งวัน เรียนหนังสือและใช้ความคิดในวันนั้นทั้งหมดไม่ได้ผลดี พลอยให้แสดงกิริยาอาการไม่งาม วาจาไม่สุภาพต่อคนอื่น ๆ เกิดความขัดแย้งกับคนเพิ่มขึ้นอีกหลายคน เป็นต้น

ถ้า ก. ปฏิบัติถูกต้องตั้งแต่ต้น วงจรปัญหาก็กไม่เกิดขึ้น คือ ก. เห็น ข. ไม่ยิ้มตอบ ไม่ทักตอบแล้ว ใช้ปัญญาจึงคิดว่า ข. อาจมีเรื่องไม่สบายใจ เช่น ถูกผู้ปกครองดุด่า ไม่มีเงินใช้ หรือมีเรื่องกลุ้มใจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ค้างอยู่ พอดิคิดอย่างนี้ก็ไม่มีอะไรกระทบกระทั่งตัว จิตใจยังกว้างขวางเป็นอิสระ และกลับเกิดความกรุณา รู้สึกสงสารคิดช่วยเหลือ ข. อาจเข้าไปสอบถาม ปรโลบโยน ช่วยหาทางแก้ปัญหา หรือให้ออกาสเขาที่จะอยู่สงบ เป็นต้น หรือแม้แต่วงจรร้ายเริ่มขึ้นแล้ว ก็ยังอาจแก้ไขได้ เช่น วงจรหม่นไปถึงผัสสะ ได้รับรู้อาการกิริยาที่ไม่น่าพอใจของ ข. ทำให้ ก. เกิดทุกข์บีบคั้นใจขึ้นแล้ว แต่ ก.

มีสติเกิดขึ้น แทนที่จะตกอยู่ใต้อิทธิพลของวิภวตัณหาที่จะตามมาต่อไป ก็ตัดวงจรเสียโดยใช้ปัญญา พิจารณาข้อเท็จจริง และเกิดความรับรู้อย่างใหม่เกี่ยวกับการแสดงออกของ ข. คิดเหตุผลทั้งที่เกี่ยวกับการกระทำของ ข. และข้อควรปฏิบัติของตนเอง จิตใจก็จะหายบีบคั้นขุ่นมัว กลับปลอดโปร่งและคิดช่วยเหลือแก้ไขทุกข์ของ ข. ได้อีก ดังนั้นเมื่อปัญหาหรือวิขาเกิดขึ้น จึงทำให้จิตใจเป็นอิสระไม่เกิดตัวตนขึ้นมาสำหรับให้ถูกกระทบกระแทก นอกจากจะไม่เกิดปัญหาสร้างทุกข์แก่ตนแล้ว ยังทำให้เกิดกรุณาที่จะไปช่วยแก้ปัญหาคลายทุกข์ให้แก่ผู้อื่นด้วย ตรงข้ามกับอวิชชา ซึ่งเป็นตัวชักนำเข้าสู่สังสารวัฏ ทำให้เกิดตัณหาอุปาทาน สร้างตัวตนขึ้นมาจำกัดตัวเองสำหรับให้ถูกกระทบกระแทกเกิดความทุกข์เป็นปัญหาแก่ตนเอง และมักขยายทุกข์ก่อปัญหาให้แก่ผู้อื่นกว้างขวางออกไปด้วย

ก่อนจะผ่านตัวอย่างปลีกย่อยนี้ไป เห็นควรย้ำข้อควรระลึกบางอย่างไว้ เพื่อให้มองเห็นหลักปฏิจ
สมุปบาทรอบด้านมากขึ้น

- ในสถานการณ์จริง วงจรหรือกระบวนการทั้งหมดที่กล่าวถึงในตัวอย่างข้างต้น เป็นไปได้อย่างรวดเร็วตลอดสายเพียงชั่วแวบเดียว เช่น นักเรียนบางคนทราบข่าวสอบตก คนทราบข่าวการสูญเสียบุคคลผู้เป็นที่รัก หึงเห็นชายคนรักอยู่กับหญิงอื่น เป็นต้น เสียใจมาก ตกใจมาก อาจเข้าอ้อนทรวงตัวไม่อยู่ อาจร้องกรี๊ด หรืออาจเป็นลมล้มพับไปทันที ยิ่งความยึดติดถือมั่นรุนแรงเท่าใด ผลก็ยิ่งรุนแรงมากขึ้นเท่านั้น
- ขอย้ำอีกครั้งว่า ความเป็นปัจจัยในกระบวนการนี้ ไม่จำเป็นต้องเป็นไปอย่างเรียงลำดับกาล เช่น ขอล็ค กระดานดำ พื้นสีดำสะอาด และการเขียน เป็นปัจจัยแห่งตัวหนังสือสีขาว (ที่มองเห็นบนกระดานดำ) เป็นต้น
- การอธิบายหลักปฏิจสมุปบาทมุ่งให้เข้าใจกฎธรรมดา หรือกระบวนการที่เป็นไปอยู่ตามธรรมชาติเป็นสำคัญ เพื่อให้มองเห็นสาเหตุและจุดที่จะต้องแก้ไข ส่วนรายละเอียดของการแก้ไขหรือวิธีปฏิบัติไม่ใช่เรื่องของปฏิจสมุปบาทโดยตรง แต่เป็นเรื่องของมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทาที่จะกล่าวข้างหน้า

อย่างไรก็ดี ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ มุ่งความเข้าใจง่ายเป็นสำคัญ บางตอนจึงมีความหมายผิวเผินไม่ให้ความเข้าใจแจ่มแจ้งลึกซึ้งเพียงพอ โดยเฉพาะหัวข้อที่ยาก ๆ เช่น อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร และโสกะ ปรีเทวะทำให้วงจรเริ่มต้นใหม่ เป็นต้น ตัวอย่างที่แสดงในข้อ อวิชชา เป็นเรื่องที่มีได้เกิดขึ้นเป็นสามัญ ในทุกช่วงขณะของชีวิต ชวนให้เห็นได้ว่า มนุษย์บุุชชนสามารถเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันโดยไม่มีอวิชชาเกิดขึ้นเลย หรือเห็นว่า ปฏิจสมุปบาท ไม่ใช่หลักธรรมที่แสดงความจริงเกี่ยวกับชีวิตอย่างแท้จริง จึงเห็นว่าควรอธิบายความหมายลึกซึ้งของบางหัวข้อที่ยากให้ละเอียดชัดเจนออกไปอีก

ความหมายลึกซึ้งขององค์ธรรมบางข้อ

ตามปรกติ มนุษย์บุุชชนทุกคน เมื่อประสบสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรืออยู่ในสถานการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะแปลความหมาย ตัดสินสิ่งหรือเหตุการณ์นั้น พร้อมทั้งคิดหมายตั้งเจตจำนง แสดงออกซึ่งพฤติกรรม

และกระทำการต่าง ๆ ตามความโน้มน้าวใจ หรือตามแรงผลักดันต่อไปนี้ คือ

1. ความเฝื่อนในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5 (กาม)
2. ความเฝื่อนหรือหวนในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตน ตลอดจนการที่ตัวตนจะได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และการที่จะดำรงคงอยู่ในภาวะที่ยากเป็นนั้ยังยืนตลอดไป (ภพ)
3. ความเห็น ความเชื่อถือ ความเข้าใจ ทฤษฎี แนวความคิดอย่างใดอย่างหนึ่งที่สั่งสมอบรมมา และยึดถือเชิดชูไว้ (ทิฏฐิ)
4. ความหลง ความไม่เข้าใจ คือ ความไม่ตระหนักรู้และไม่กำหนดรู้ความเป็นมาเป็นไป เหตุ ผล ความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ ตลอดจนความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ หรือเหตุการณ์ทั้งหลาย ตามสภาวะโดยธรรมชาติของมันเอง ความหลงผิดว่ามีตัวตนที่เข้าไปกระทำและถูกกระทำกับ สิ่งต่าง ๆ ไม่มองเห็นความสัมพันธ์ทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย พุทธสัน ๆ ว่า ไม่รู้เห็นตามที่เป็น แต่รู้เห็นตามที่คิดว่ามันเป็น หรือคิดให้มันเป็น (อวิชชา)

โดยเฉพาะข้อ 3 และ 4 จะเห็นได้ว่าเป็นสภาพที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน คือเมื่อไม่ได้กำหนดรู้ ไม่เข้าใจชัด หรือหลงเพลินไป ก็ย่อมทำไปตามความเห็น ความเชื่อถือ ความเข้าใจที่สั่งสมอบรมมาก่อน หรือแนวความคิดความประพฤติที่ยึดถือเคยชินอยู่

อนึ่ง ข้อ 3-4 นี้ มีความหมายกว้างขวางมาก รวมไปถึง ทศนคติ แบบแผน ความประพฤติต่าง ๆ ที่เป็นผลมาจากการศึกษาอบรม นิสัย ความเคยชิน ค่านิยมหรือคตินิยมทางสังคม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ แสดงอิทธิพลสัมพันธ์กับข้อที่ 1 และ 2 กลายเป็นตัวการกำหนดและควบคุมความรู้สึกนึกคิดและพฤติกรรมทั้งหมดของบุคคลตั้งต้นแต่จะให้ชอบอะไร ต้องการอะไร จะสนองความต้องการของตนในรูปแบบและทิศทางใด แสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไร คือเป็นสิ่งที่แฝงอยู่ลึกซึ้งในบุคคลและคอยบัญชาพฤติกรรมของบุคคลนั้น โดยเจ้าตัวไม่รู้ตัวเลย ในความเข้าใจตามปกติ บุคคลนั้นย่อมรู้สึกตัวเขากำลังกระทำกำลังประพฤติอย่างนั้น ๆ ด้วยตนเอง ตามความต้องการของตนเองอย่างเต็มที่ แต่แท้จริงแล้ว นับเป็นความหลงผิดทั้งสิ้น เพราะถ้าสืบสาวลงไปให้ชัดว่า เขาต้องการอะไรแน่ ทำไมเขาจึงต้องการสิ่งที่เขาต้องการอยู่นั้น ทำไมเขาจึงกระทำอย่างที่เขาทำอยู่นั้น ทำไมจึงประพฤติอย่างที่เขาประพฤติอยู่นั้น ก็จะเห็นว่าไม่มีอะไรที่เป็นตัวของเขาเองเลย เป็นแบบแผนความประพฤติที่เขาได้รับถ่ายทอดมาในการศึกษาอบรมบ้าง วัฒนธรรมบ้าง ความเชื่อถือทางศาสนาบ้าง เป็นความนิยมในทางสังคมบ้าง เขาเพียงแต่เลือกและกระทำในขอบเขตแนวทางของสิ่งเหล่านี้ หรือทำให้แปลกไปอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเอาสิ่งเหล่านี้เป็นหลักคิดแยกออกไปและสำหรับเทียบเคียงเท่านั้นเอง สิ่งที่เขายึดถือว่าเป็นตัวตนของเขา นั้น จึงไม่มีอะไรนอกไปจากสิ่งที่อยู่ในข้อ 1 ถึง 4 เท่านั้นเอง สิ่งเหล่านี้นอกจากไม่มีตัวมีตนแล้วยังเป็นพลังผลักดันที่อยู่พ้นอำนาจควบคุมของเขาด้วย จึงไม่มีทางเป็นตัวตนของเขาได้เลย

ในทางธรรมเรียกสิ่งทั้งสี่นี้ว่า *อาสวะ* แปลตามรูปศัพท์ว่า สิ่งที่ไม่เลซานไปทั่ว หรืออีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่ไม่หมักหมมหรือหมักดอง หมายความว่า เป็นสิ่งที่หมักดองสันดาน คอยมอมพินิจไว้ และเป็นสิ่งที่

ไหลซ่านไปอาบย้อมจิตใจเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ ไม่ว่าคนจะรับรู้อะไรทางอายตนะใด หรือจะคิดนึกสิ่งใด อาสวะเหล่านี้ก็เที่ยวกำซาบซ่านไปแสดงอิทธิพลอาบย้อมมอมเมา สิ่งที่ได้รับรู้เข้ามาและความนึกคิดนั้น ๆ แทนที่จะเป็นอารมณ์ของจิตและปัญญาส่วน ๆ กลับเสมือนเป็นอารมณ์ของอาสวะไปหมด ทำให้ไม่ได้ความรู้ความคิดที่บริสุทธิ์ และเป็นเหตุก่อทุกข์ก่อปัญหาเรื่อยไป อาสวะอย่างใด 1 เรียก กามาสวะ ที่ 2 เรียก ภวาสวะ ที่ 3 เรียก ทิฏฐาสวะ ที่ 4 เรียก อวิชชาสวะ

อาสวะ 4 นี้ เป็นการแสดงตามแนวอิทธิกรรม ในพระสูตรท่านนิยมแบ่งอาสวะเพียง 3 อย่าง คือ ไม่มีทิฏฐาสวะ ทั้งนี้พอจับเหตุผลได้ว่า เป็นเพราะในพระสูตรท่านกำหนดเฉพาะอาสวะที่เป็นตัวเจ้าของบทบาทเด่นชัด ท่านไม่ระบุทิฏฐาสวะ เพราะอยู่ระหว่างอวิชชากับภวาสวะ กล่าวคือ ทิฏฐาสวะ อาศัยอวิชชาเป็นฐานก่อตัวแล้วแสดงอิทธิพลออกทางภวาสวะ ส่วนในอิทธิกรรม ท่านต้องการจำแนกให้ละเอียดจึงแสดงเป็นสี่¹

จึงเห็นได้ว่า อาสวะต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นที่มาแห่งพฤติกรรมของมนุษย์บุุคคลทุกคนเป็นตัวการที่ทำให้มนุษย์หลงผิด มองเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นตัวตนของตน อันเป็นอวิชชาขั้นพื้นฐานที่สุด แล้วบังคับบัญชาให้นึกคิดปรุงแต่ง แสดงพฤติกรรม และกระทำการต่าง ๆ ตามอำนาจของมันโดยไม่รู้ตัว เป็นขั้นเริ่มต้นวงจรแห่งปฏิจจสมุปบาท คือเมื่ออาสวะเกิดขึ้น อวิชชาก็เกิดขึ้น แล้วอวิชชาก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ในภาวะที่แสดงพฤติกรรมด้วยความหลงว่าตัวตนทำเช่นนั้น จะพูดแย้งย้อนความเสียก็ได้ว่า มนุษย์ไม่ใช่อัตตาของตัวเอง เพราะพฤติกรรมถูกบังคับบัญชาด้วยสังขารที่เป็นแรงขับไร้สำนึกทั้งสิ้น

กล่าวโดยสรุปเพื่อตัดตอนให้ชัด ภาวะที่เป็นอวิชชา ก็คือ การไม่มองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา ตามแนวปฏิจจสมุปบาท คือไม่รู้ตระหนักรู้ สภาพที่ถือกันว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้น เป็นเพียงกระแสแห่งรูปธรรมนามธรรมส่วนย่อยต่าง ๆ มากมาย ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน โดยอาการเกิดสลาย ๆ ทำให้กระแสนั้นอยู่ในภาวะที่กำลังแปรปรวนอยู่ตลอดเวลา หรือพูดให้ง่ายขึ้นว่า บุคคลก็คือผลรวมแห่งความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ความโน้มเอียง ทศนคติ ความรู้ ความเข้าใจ ความเชื่อถือ (ตั้งแต่ขั้นหยาบที่ผิดหรือไม่มีเหตุผล จนถึงขั้นละเอียดที่ถูกต้องและมีเหตุผล) ความคิดเห็น ความรู้สึกในคุณค่าต่าง ๆ ฯลฯ ทั้งหมดในขณะนั้น ๆ ที่เป็นผลมาจากการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม การศึกษาอบรม และปฏิกิริยาต่าง ๆ ทั้งที่เกิดขึ้นภายใน และที่มีต่อสิ่งแวดล้อม

¹ อาสวะ 3 = กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ. ดู ที่.ม. 10/76/96; ส.สพ.18/504/315, ฯลฯ

อาสวะ 4 = กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ. ดู อภิ.วิ. 35/961/504, ฯลฯ

ในภาษาอังกฤษแปลอาสวะกันต่าง ๆ เช่นว่า inflowing impulses หรือ influxes หรือ biases หรือ cankers และแปลอาสวะ 4 นั้นว่า sense-gratification, becoming หรือ self-centered pursuits, views และ ignorance ตามลำดับ

ม.อ.1/93 ว่า ทิฏฐาสวะรวมลงในภวาสวะ เพราะความอยากในภพก็ดี ความติดใจในฉานก็ดี ย่อมมีสังสท-ทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิประกอบอยู่ด้วย; คำอธิบายทั่วไป ดู ขุ.จ. 30/70/15; ที.อ.3/230;วินย.ฎีกา 1/476

ล้อมทั้งหลาย อันกำลังดำเนินไปอยู่ตลอดเวลา เมื่อไม่ตระหนักรู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาสิ่งเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นตัวตนของตนในขณะหนึ่ง ๆ เมื่อยึดถือสิ่งเหล่านั้นเป็นตัวตน ก็คือถูกสิ่งเหล่านั้นหลอกเอา จึงเท่ากับตกอยู่ในอำนาจของมัน ถูกมันชักจูงบังคับเอาให้เห็นว่าตัวตนนั้นเป็นไปต่าง ๆ พร้อมทั้งความเข้าใจว่า ตนเองกำลังทำการต่าง ๆ ตามความต้องการของตน เป็นต้น

ที่กล่าวมานี้ นับว่าเป็นคำอธิบายในหัวข้อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารในระดับที่จิตว่าจะเอียงลึกลงกว่าเดิม ส่วนหัวข้อต่อจากนี้ไปถึงเวทนา เห็นว่าไม่ยากนัก พอจะมองเห็นได้ตามคำอธิบายที่กล่าวมาแล้ว จึงข้ามมาถึงตอนสำคัญอีกช่วงหนึ่ง คือ ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ซึ่งเป็นช่วงของกิเลสเหมือนกัน

ตัณหาทั้ง 3 อย่างที่พูดถึงมาแล้วนั้น ก็คืออาการแสดงออกของตัณหาอย่างเดียวกัน และมีอยู่เป็นสามัญโดยครบถ้วนในชีวิตประจำวันของบุุคคลทุกคน แต่จะเห็นได้ต่อเมื่อวิเคราะห์คุณสมบัติการทำงานของจิตในส่วนลึก เริ่มแต่ มนุษย์ไม่รู้ไม่เข้าใจและไม่รู้จักมองสิ่งทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งความสัมพันธ์กันของเหตุปัจจัยต่าง ๆ ตามธรรมชาติ จึงมีความรู้สึกมัว ๆ อยู่ว่ามีตัวตนของตนอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง มนุษย์จึงมีความอยากที่เป็นพื้นฐานสำคัญคือ ความอยากมีอยู่เป็นอยู่ หรืออยากมีชีวิตอยู่ ซึ่งหมายถึงความอยากให้ตัวตนในความรู้สึกมัว ๆ นั้นคงอยู่ยั่งยืนต่อไป¹ แต่ความอยากเป็นอยู่นี้ สัมพันธ์กับความอยากได้ คือไม่ใช่อยากเป็นอยู่เฉย ๆ แต่อยากอยู่เพื่อแสวงสิ่งที่อยากได้ คือเพื่อแสวงสิ่งที่将使สุขเวทนาสนองความต้องการของตนต่อไป จึงกล่าวได้ว่า ที่อยากเป็นอยู่ก็เพราะอยากได้ เมื่ออยากได้ ความอยากเป็นอยู่ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น เมื่อความอยากเป็นอยู่รุนแรง อาจเกิดกรณีที่ 1 คือ ไม่ได้สิ่งที่อยากทันอยาก จึงเกิดปฏิกิริยาขึ้น คือ กฟ หรือ ความมีชีวิตเป็นอยู่ในขณะนั้น ไม่เป็นที่น่าชื่นชม ชีวิตขณะนั้นเป็นที่ขัดใจ ทนไม่ได้ อยากให้ดับสูญไปเสีย ความอยากให้ดับสูญจึงติดตามมา แต่ทันทีที่ตนเอง ความอยากได้ก็แสดงตัวออกมาอีก จึงกล่าวว่าถ้าดับสูญไปเสีย ก็จะได้ไม่ได้เสวยสุขเวทนาที่อยากได้ต่อไป ความอยากเป็นอยู่จึงเกิดตามติดมาอีก ในกรณีที่ 2 ไม่ได้สิ่งที่อยาก หรือ กรณีที่ 3 ได้ไม่เต็มชดที่อยาก ได้ไม่สมอยาก หรือ กรณีที่ 4 ได้แล้วอยากได้อื่นต่อไป กระบวนการก็ดำเนินไปในแนวเดียวกัน แต่กรณีที่นับว่าเป็นพื้นฐานที่สุดและครอบคลุมกรณีอื่น ๆ ทั้งหมดก็คืออยากยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อกำหนดจับลงที่ขณะหนึ่งขณะใดก็ตาม จะปรากฏว่ามนุษย์กำลังแสหาภาวะที่เป็นสุขกว่าขณะที่กำหนดนั้นเสมอไป บุุคคลจึงปวดหรือผละทิ้งจากขณะปัจจุบันทุกขณะ ขณะปัจจุบันแต่ละขณะ เป็นภาวะชีวิตที่ทนอยู่ไม่ได้ อยากให้ดับสูญหมดไปเสีย อยากให้ตนพ้นไป ไปหาภาวะที่สนองความอยากได้ต่อไป ความอยากได้ อยากอยู่ อยากไม่อยู่ จึงหมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวันของมนุษย์บุุคคล แต่เป็นวงจรที่ละเอียดชนิดทุกขณะจิต อย่างที่แต่ละคนไม่รู้ตัวเลยว่า ชีวิตที่เป็นอยู่แต่ละขณะของตนก็คือ การดิ้นรนให้พ้นไปจากภาวะชีวิตในขณะเก่า และแสหาสิ่งสนองความต้องการในภาวะชีวิตใหม่อยู่ทุกขณะนั่นเอง

¹ ในที่นี้ แปลกามตัณหาว่า อยากได้ ภวตัณหาว่า อยากเป็นอยู่ วิภวตัณหาว่า อยากให้ดับสูญ

เมื่อสืบสาวลงไป ย่อมเห็นได้ว่า ต้นเหตุเหล่านี้ สืบเนื่องมาจากวิชานั่นเอง กล่าวคือ เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น ไม่รู้จักมันในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน จึงเกิดความเห็นผิดพื้นฐานเกี่ยวกับเรื่องตัวตนขึ้นมาในรูปใด รูปหนึ่ง คือ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวมีตน เป็นขึ้นเป็นอัน เป็นแน่นอนตายตัว ซึ่งจะยังยืนอยู่ได้¹ หรือไม่ก็เห็นว่าสิ่งทั้งหลายแตกดับสูญสิ้นสลายตัวหมดไปได้เป็นสิ่งที่ เป็นขึ้น ๆ เป็นอัน ๆ ไป² มนุษย์บุพชนทุกคนมีความเห็นผิดในรูปละเอียดอยู่ในตัวทั้งสองอย่าง จึงมีต้นเหตุ 3 อย่างนั้น คือ เพราะเข้าใจผิดว่ามีอยู่ในจิตส่วนลึกว่า สิ่งทั้งหลายมีตัวตนยังยืนแน่นอน เป็นขึ้นเป็นอัน จึงเกิดความอยาก ในความเป็นอยู่ หรือภาวนาได้ และในอีกด้านหนึ่ง ด้วยความไม่รู้ไม่แน่ใจ ก็เข้าใจไปได้อีกแนวหนึ่งว่า สิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตน เป็นขึ้นเป็นอันแต่จะส่วนละส่วนไป มันสูญสิ้นหมดไป ขาดหายไปได้ จึงเกิดความอยาก ในความไม่เป็นอยู่หรือ วิภาวนา ได้ ความเห็นผิดทั้งสองนี้ สัมพันธ์กับต้นเหตุในรูปของการเปิดโอกาสหรือช่องทางให้ ถ้ารู้เข้าใจเห็นเสียแล้วว่าสิ่งทั้งหลายเป็นกระแสเป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน ก็ย่อมไม่มีตัวตนที่จะยังยืนตายตัว เป็นขึ้นเป็นอันได้ และก็ย่อมไม่มีตัวตนเป็นขึ้นเป็นอันที่จะหายจะขาดสูญไปได้ ต้นเหตุก็ไม่มีฐานที่ก่อตัวได้ ส่วนกามต้นเหตุนั้น ก็ย่อมสืบเนื่องมาจากความเห็นผิดทั้งสองนั้นด้วย เพราะกลัวว่าตัวตนหรือสุขเวทนาก็ตามจะขาดสูญ สิ้นหายหมดไปเสีย จึงเรวร้อนแสหาสุขเวทนาแก้ตน และเพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายมันเป็นตัวเป็นตนเป็นขึ้นเป็นอันแน่นอนคงตัวอยู่ได้จึงดิ้นรนไขว่คว้า กระทำอย่าให้หนักแน่นให้มันคงอยู่ให้ได้

ในรูปที่หยาบ ต้นเหตุแสดงอาการออกมาเป็นการดิ้นรนแสหาสิ่งสนองความต้องการต่าง ๆ การแสหาภาวะชีวิตที่ให้สิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น ความเบื่อหน่ายสิ่งที่มีแล้ว ได้แล้ว เป็นแล้ว ความหมดอาลัยตายอยาก ทนอยู่ไม่ได้โดยไม่มีสิ่งสนองความต้องการใหม่ ๆ เรื่อย ๆ ไป ภาพที่เห็นได้ชัดก็คือ มนุษย์ที่เป็นตัวของตัวเองไม่ได้ ถ้าปราศจากสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ แล้ว ก็มีแต่ความเบื่อหน่าย วุ่นวายไม่ไหว ต้องเที่ยวดิ้นรนไขว่คว้าสิ่งสนองความต้องการใหม่ ๆ อยู่ตลอดเวลา เพื่อหนีจากภาวะเบื่อหน่ายตัวเอง ถ้าขาดสิ่งสนองความต้องการ หรือไม่ได้ตามที่ต้องการเมื่อใด ก็ผิดหวัง หมดอาลัยตายอยาก เบื่อตัวเอง ชังตัวเอง ความสุข ความทุกข์จึงขึ้นต่อปัจจัยภายนอกอย่างเดียว เวลาว่างจึงกลับเป็นโทษเป็นภัยแก่มนุษย์ได้ทั้งส่วนบุคคลและสังคม ความเบื่อหน่าย ความซึมเศร้า ความวุ่นวาย ความไม่พอใจ จึงมีมากขึ้น ทั้งที่มีสิ่งสนองความต้องการมากขึ้น และการแสวงหาความปรนเปรอทางประสาท

¹ สัสสตกิริ-ความเห็นว่ายั่งยืนตายตัว

² อุกฺเขตกิริ-ความเห็นขาดสูญ ตัดขาดลอยตัว ทั้งสองอย่างนี้ เป็นความเห็นผิดว่ามีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่งทั้งสิ้น อย่างแรกชัดอยู่แล้ว แต่อย่างหลังอธิบายสั้น ๆ ได้ว่า เพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวมีตน เป็นขึ้นเป็นอันเป็นส่วน ๆ จึงเห็นว่าสิ่งเหล่านี้ หรือตัวตนเหล่านี้ สูญสิ้นดับหาย ขาดหวนหมดไปได้

ดู ตอนว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทในฐานะ มัชฌิมนิเทศนา ข้างหน้า

สัมผัสต่าง ๆ จึงหยาบและร้อนแรงยิ่งขึ้น การติดสิ่งเสพติดต่าง ๆ ก็ดี การใช้เวลาม่างทำความผิดความชั่วของเด็กรุ่นก็ดี ถ้าสืบค้นลงไปในจิตใจอย่างลึกซึ้งแล้ว จะเห็นวสาเหตุสำคัญ ก็คือ ความทนอยู่ไม่ได้ ความเบื่อหน่ายจะหนีไปให้พ้นจากภพที่เขาเกิดอยู่ในขณะนั้นนั่นเอง

ในกรณีที่มีการศึกษาอบรม การได้รับคำแนะนำสั่งสอนทางศาสนา การมีความเชื่อถือในทางที่ถูกต้อง การยึดถือในอุดมคติที่ต่างต่าง ๆ (ในข้อวิชา) ตัณหาย่อมถูกชักจูงมาใช้ในทางที่ดีได้ จึงมีการทำดีเพื่อจะได้เป็นคนดี การขยันหมั่นเพียร เพื่อผลที่หมายระยะยาว การบำเพ็ญประโยชน์เพื่อเกียรติดูคุณ หรือเพื่อไปเกิดในสวรรค์ การใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ตลอดจนการอาศัยตัณหาเพื่อละตัณหาก็ได้

กิเลสที่สืบเนื่องจากตัณหา ได้แก่ *อุปาทาน* (ความยึดมั่นถือมั่น) ซึ่งมี 4 อย่าง คือ

1. กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม¹ (clinging to sensuality): เมื่ออยากได้ ดันรนแสหากียึดมั่นติดพันในสิ่งที่อยากได้นั้น เมื่อได้แล้ว ก็ยึดมั่นเพราะอยากสนองความต้องการให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป และกลัวหลุดลอยพรากไปเสีย ถึงแม้ผิดหวังหรือพรากไป ก็ยังปักใจมั่นด้วยความผูกใจอาลัย ความยึดมั่นแน่นแฟ้นขึ้นเพราะสิ่งสนองความต้องการต่าง ๆ ไม่ให้ภาวะเต็มอิ่มหรือสนองความต้องการได้เต็มขีดที่อยากจริง ๆ ในคราวหนึ่ง ๆ จึงพยายามเพื่อเข้าถึงขีดที่เต็มอยากนั้นด้วยการกระทำอีก ๆ และเพราะสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่ของของตนแท้จริง จึงต้องยึดมั่นไว้ด้วยความรู้สึกจงใจตนเองว่าเป็นของของตนในแง่ใดแง่หนึ่งให้ได้ ความคิดจิตใจของบุุชชนจึงไปยึดติดผูกพันข้องอยู่กับสิ่งสนองความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ ปลอดภัยไปรง เป็นอิสระ และเป็นกลางได้ยาก

2. ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทฤษฎีหรือทิฐิต่าง ๆ (clinging to views) : ความอยากให้เป็นหรือไม่ให้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ตนต้องการ ย่อมทำให้เกิดความเอนเอียงยึดมั่นในทิฐี ทฤษฎี หรือหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เข้ากับความต้องการของตน ความอยากได้สิ่งสนองความต้องการของตน ก็ทำให้ยึดมั่นในหลักการ แนวความคิดความเห็น ลัทธิ หลักคำสอนที่สนอง หรือเป็นไปเพื่อสนองความต้องการของตน เมื่อยึดถือความเห็น หรือหลักความคิด อันใดอันหนึ่งว่าเป็นของตนแล้ว ก็ผนวกเอาความเห็น หรือหลักความคิดนั้น เป็นตัวตนของตนไปด้วย จึงนอกจากจะคิดนึกและกระทำการต่าง ๆ ไปตามความเห็นนั้น ๆ แล้ว เมื่อมีทฤษฎีหรือความเห็นอื่น ๆ ที่ขัดแย้งกับความเห็นที่ยึดไว้นั้น ก็รู้สึกว่าเป็นการคุกคามต่อตัวตนของตนด้วย เป็นการเข้ามาบีบคั้นหรือจะทำลายตัวตนให้เล็ลงด้อยลง พร่องลง หรือสลายตัวไป อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงต้องต่อสู้รักษาความเห็นนั้นไว้เพื่อศักดิ์ศรีเป็นต้นของตัวตน จึงเกิดการขัดแย้งที่แสดงออกในภายนอก เกิดการผูกมัดตัวให้คับแคบ สร้างอุปสรรค กักปัญญาของตนเอง ความคิดเห็นต่าง ๆ ไม่เกิดประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์แท้ ๆ ของมัน ทำให้ไม่สามารถถือเอาประโยชน์จากความรู้ และไม่สามารถรับความรู้ต่าง ๆ ได้เท่าที่ควรจะเป็น²

¹ กาม=สิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5 และความใคร่ในสิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น

² ทิฐีที่สนองตัณหาขั้นพื้นฐานที่สุด ก็คือ สัสสตทิฐี กับ อุจเฉททิฐี และทิฐีที่อยู่ในเครือเดียวกัน

3. สีสัพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต (clinging to mere rule and ritual) ความอยากได้ อยากเป็นอยู่ ความกลัวต่อความสูญสลายของตัวตน โดยไม่เข้าใจกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ในธรรมชาติ ผสมกับความยึดมั่นในกฎฐ้อย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ประพฤติดำเนินปฏิบัติไปตาม ๆ กันอย่างมกมาย ในสิ่งที่นิยมว่าขลัง ว่าศักดิ์สิทธิ์ ที่จะสนองความอยากของตนได้ ทั้งที่ไม่มองเห็นความสัมพันธ์โดยทาง เหตุผล ความอยากให้ตัวตนคงอยู่ มีอยู่ และความยึดมั่นในตัวตน แสดงออกมาภายนอก หรือทางสังคม ในรูปของความยึดมั่น ในแบบแผนความประพฤติต่าง ๆ การกระทำสืบ ๆ กันมา ระเบียบวิธี ขนบธรรมเนียม ประเพณี ลัทธิพิธี ตลอดจนสถานบันต่าง ๆ ที่แน่นอนตายตัว ว่า จะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ โดยไม่ตระหนักรู้ในความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ และความสัมพันธ์โดยเหตุผล กลายเป็นว่า มนุษย์สร้างสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ขึ้นมาเพื่อกีดกัน ปิดล้อมตัวเอง และทำให้แข็งทื่อ ยากแก่การปรับปรุงตัวและการที่จะได้รับประโยชน์จากสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปสัมพันธ์

ในเรื่องสีสัพพตูปาทานนี้ มีคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุ ตอนหนึ่ง ที่เห็นว่าจะช่วยให้ความหมายชัดเจนขึ้นอีก ดังนี้

“เมื่อมาประพฤตีสีล หรือธรรมะข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ไม่ทราบความมุ่งหมาย ไม่คำนึงถึงเหตุผล ได้แต่ลงสันนิษฐานเอาเสียว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ เมื่อลงได้ปฏิบัติของศักดิ์สิทธิ์แล้ว ย่อมต้องได้รับผลดีเอง ฉะนั้น คนเหล่านี้จึงสมาทานศีล หรือประพฤติธรรมะ แต่เพียงตามแบบฉบับ ตามตัวอักษร ตามประเพณี ตามตัวอย่าง ที่สืบปรัมปรากันมาเท่านั้น ไม่เข้าถึงเหตุผลของสิ่งนั้น ๆ แต่เพราะอาศัยการประพฤติกะทำมาจนชิน การยึดถือจึงเหนียวแน่น เป็นอุปาทานชนิดแก้ไขยาก...ต่างจากอุปาทานข้อที่สองข้างต้น ซึ่งหมายถึงการถือในตัวกฎฐิ หรือความคิดความเห็นที่ผิด ส่วนข้อนี้ เป็นการยึดถือในตัวการปฏิบัติ หรือการกระทำทางภายนอก”

4. อัตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตน (clinging to the ego-belief) : ความรู้สึกว่ามีตัวตนที่แท้จริงนั้น เป็นความหลงผิดที่มีเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว และยังมีปัจจัยอื่น ๆ ที่ช่วยเสริมความรู้สึกนี้อีกเช่นภาษาอันเป็นถ้อยคำสมมติสำหรับสื่อความหมาย ที่ชวนให้มนุษย์ผู้ติดบัญญัติมองเห็นสิ่งต่าง ๆ แยกออกจากกันเป็นตัวตนที่คงที่ แต่ความรู้สึกนี้กลายเป็นความยึดมั่นเพราะตันทาเป็นปัจจัย กล่าวคือเมื่ออยากได้ก็ยึดมั่นว่ามีตัวตนที่เป็นผู้ได้รับและเสวยสิ่งที่อยากนั้น มีตัวตนที่เป็นเจ้าของสิ่งที่ได้นั้น เมื่ออยากเป็นอยู่ ก็อยากให้มีตัวตนอันใดอันหนึ่งเป็นอยู่ เมื่ออยากไม่เป็นอยู่ ก็ยึดในตัวตนอันใดอันหนึ่งที่จะให้สูญสลายไป เมื่อกลัวว่าตัวตนจะสูญสลายไป ก็ยิ่งตะเกียกตะกายย้ำความรู้สึกในตัวตน ให้แน่นแฟ้นหนักขึ้นไปอีก ที่สำคัญคือความอยากนั้นสัมพันธ์กับความรู้สึกว่ามีเจ้าของผู้มีอำนาจควบคุม คือ มีตัวตนที่เป็นนายบังคับบัญชาสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นไปอย่างที่ยอยากให้เป็นได้ และก็ปรากฏว่ามีการบังคับบัญชาได้สมปรารถนาบ้างเหมือนกัน จึงหลงผิดไปว่ามีตัวฉันหรือตัวตนของฉันที่เป็นเจ้าของ เป็นนายบังคับสิ่ง

¹ พระอริยณันทมณี, หลักพระพุทธศาสนา (สุริยานันท์, 2499) หน้า 60

เหล่านั้นได้ แต่ความจริงมีอยู่ว่า การบังคับบัญชา นั้น เป็นไปได้เพียงบางส่วนและชั่วคราวเท่านั้น เพราะสิ่งที่ยึดว่าเป็นตัวคนนั้น ก็เป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถบังคับบัญชาสิ่งอื่น ๆ ที่เข้าไปยึด ให้เป็นไปตามที่อยากให้เป็นได้ถาวรและเต็มอยากจริง ๆ การที่รู้สึกว่าเป็นเจ้าของควบคุมบังคับบัญชาได้อยู่บ้าง แต่ไม่เต็มสมบูรณ์จริง ๆ เช่นนี้กลับเป็นการย้ำความหมายมั่น และตะเกียกตะกายเสริมความรู้สึกว่าตัวตนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นไปอีก เมื่อยึดมั่นในตัวตนด้วยอุปาทาน ก็ไม่รู้จักที่จะจัดการสิ่งต่าง ๆ ตามเหตุตามปัจจัยที่จะให้มันเป็นไปอย่างนั้น ๆ กลับหลงมองความสัมพันธ์ผิด ยกเอาตัวตนขึ้นยึดไว้ในฐานะเจ้าของที่จะบังคับควบคุมสิ่งเหล่านั้นตามความปรารถนา เมื่อไม่ทำตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นไปตามความปรารถนา ตัวตนก็ถูกบีบคั้นด้วยความพร่องเสื่อมด้อยและความสูญสลาย ความยึดมั่นในตัวตนนั้นนับว่าเป็นข้อสำคัญ เป็นพื้นฐานของความยึดมั่นข้ออื่น ๆ ทั้งหมด

ความหมายง่าย ๆ แง่หนึ่งสำหรับแสดงความสัมพันธ์ภายในวงจรปฏิจลสมุปบาทช่วงนี้ เช่น เมื่อประสบสิ่งใดได้รับเวทนาอันร่อย ก็เกิดตัณหาชอบใจอยากได้สิ่งนั้น แล้วเกิดกามุปาทาน ยึดติดในสิ่งที่อยากได้นั้น ว่าจะต้องเอาต้องเสพต้องครอบครองสิ่งนั้นให้ได้ เกิดทิฏฐุปาทาน ยึดถือมั่นว่า ต้องอย่างนี้จึงจะดี ได้อย่างนี้จึงจะเป็นสุข ต้องได้เสพเสวยครอบครองสิ่งนี้หรือประเภทนี้ ชีวิตจึงจะมีความหมายหลักการหรือคำสอนอะไร ๆ จะต้องส่งเสริมการแสวงหาและได้มาซึ่งสิ่งเหล่านี้จึงจะถูกต้อง เกิดศีลสัมมุปาทานว่า เมื่อจะประพฤติปฏิบัติศีล พรต ขนบธรรมเนียม ระเบียบ แบบแผนอย่างใด ๆ ก็มองในแง่เป็นวิธีการที่จะให้ได้มาซึ่งสิ่งที่อยากได้นั้น หรือจะต้องเป็นเครื่องมือให้ได้มาซึ่งสิ่งที่อยากได้นั้น จึงจะยอมประพฤติปฏิบัติ และเกิดอิตตวาทุปาทานยึดติดถือมั่นในตัวตนที่จะได้จะเสพจะครอบครองสิ่งที่อยากได้นั้น

ว่าโดยสรุป อุปาทานทำให้มนุษย์บุุคคล มีจิตใจไม่ปลอดโปร่งผ่องใส ความคิดไม่แล่นคล่องไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถแปลความหมาย ตัดสิน และกระทำการต่าง ๆ ไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัยตามที่มันควรจะเป็น โดยเหตุผลบริสุทธิ์ แต่มีความติดข้อง ความเอนเอียง ความคับแคบ ความขัดแย้ง และความรู้สึกถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ความบีบคั้นเกิดขึ้นเพราะความยึดว่าเป็นตัวเรา ของเรา เมื่อเป็นตัวเราของเรา ก็ต้องเป็นอย่างที่เราอยากให้เป็น แต่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามที่เราอยากให้เป็น เมื่อมันไม่อยู่ในบังคับควบคุมอยาก กลับเป็นอย่างอื่นไปจากที่อยากให้เป็น ตัวเราก็ถูกขัดแย้งกระทบกระแทกบีบคั้น สิ่งที่ยึดถูกกระทบเมื่อใด ตัวเราก็ถูกกระทบเมื่อนั้น สิ่งที่ยึดไว้มีจำนวนเท่าใด ตัวเราแผ่ไปถึงไหน ยึดไว้ด้วยความแรงเท่าใด ตัวเราก็ถูกกระทบ ขอบเขตที่ถูกกระทบและความแรงของการกระทบ ก็มีมากเท่านั้น และผลที่เกิดขึ้น มิใช่แต่เพียงความทุกข์เท่านั้น แต่หมายถึงชีวิตที่เป็นอยู่และกระทำการต่าง ๆ ตามอำนาจความยึดความอยาก ไม่ใช่เป็นอยู่และทำการด้วยปัญญาตามเหตุปัจจัย¹

¹ อุปาทาน 4 มาใน ที.ปา.11/262/242; อภิ.วิ.35/963/506; ฯลฯ, โดยเฉพาะ อิตตวาทุปาทานนั้น เมื่อวิเคราะห์

ต่อจากอุปาทาน กระบวนการดำเนินต่อไปถึงขั้น ภพ ชาติ ชรามรณะ จนเกิดโสกะ ปริเทวะ เป็นต้นตามแนวที่อธิบายแล้ว เมื่อเกิดโสกะ ปริเทวะ เป็นต้นแล้ว บุคคลย่อมหาทางออกด้วยการคิด ตัด สิ้นใจ และกระทำการต่าง ๆ ตามความเคยชิน ความโน้มเอียง ความเข้าใจ และความคิดเห็นที่ยึดมั่นสะสม ไว้อีก โดยไม่มองเห็นภาวะที่ประสบในขณะนั้น ๆ ตามที่มันเป็นของมันจริง ๆ วงจรจึงเริ่มขึ้นที่อวิชชา แล้วหมุนต่อไปอย่างเดิม

แม้อวิชชาจะเป็นกิเลสพื้นฐาน เป็นที่ก่อตัวของกิเลสอื่น ๆ แต่ในขั้นแสดงออกเป็นพฤติกรรมต่าง ๆ ตัณหาย่อมเป็นตัวชักจูง เป็นตัวบงการและแสดงบทบาทที่ใกล้ชิดเห็นได้ชัดเจนกว่า ดังนั้น ในทางปฏิบัติ เช่นในอริยสัจ 4 จึงกำหนดว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์

เมื่ออวิชชา เป็นไปอย่างมืดบอดเลื่อนลอย ตัณหาไม่มีหลัก ไม่ถูกควบคุม เป็นไปสุดแต่จะให้สนอง ความต้องการได้สำเร็จ ย่อมมีทางให้เกิดกรรมฝ่ายชั่วมากกว่าฝ่ายดี แต่เมื่ออวิชชาถูกปรุงจิตแปลงด้วยความ เชื่อถือในทางที่ดีงาม ความคิดที่ถูกต้อง ความเชื่อความเข้าใจที่มีเหตุผล ตัณหาถูกชักจูงให้เบนไปสู่เป้าหมายที่ดีงาม ถูกควบคุมขัดเกลา และขับให้พุ่งไปอย่างมีจุดหมาย ก็ย่อมให้เกิดกรรมฝ่ายดี และเป็นประโยชน์ ได้อย่างมาก และถ้าได้รับการชักนำอย่างถูกต้องก็จะเป็นเครื่องอุปถัมภ์ สำหรับกำจัดอวิชชาและตัณหา ได้ต่อไปด้วย วิธีอย่างแรกเป็นวิธีแห่งความชั่ว แห่งบาปอกุศล อย่างหลังเป็นวิธีแห่งความดี แห่งบุญกุศล คนดีและคนชั่วต่างก็ยังมีทุกข์อยู่ตามแบบของตน ๆ แต่วิธีฝ่ายดีเท่านั้นที่สามารถนำไปสู่ความสิ้นทุกข์ ความหลุดพ้น และความเป็นอิสระได้

ตัณหาที่ถูกใช้ในทางที่เป็นประโยชน์นั้น มีตัวอย่างถึงขั้นสูงสุด เช่น :-

“คุณน้องหญิง ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไฉนว่า ภิกษุชื่อนี้ กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ ฯลฯ เธอจึงมีความดำริว่า เมื่อไรหนอ เราจักกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ฯลฯ บ้าง สมัยต่อมา เธออาศัยตัณหาแล้วละตัณหาเสียได้ ข้อที่เรากล่าวไว้ว่า กายนี้เกิดจกตัณหา พึงอาศัยตัณหา ละตัณหานี้เสีย เราอาศัยความข้อนีเองฯลฯ”¹

ถ้าไม่สามารถทำอย่างอื่น นอกจากเลือกเอาในระหว่างตัณหาด้วยกัน พึงเลือกเอาตัณหาในทางที่ดี เป็นแรงชักจูงในการกระทำ แต่ถ้าทำได้ พึงเว้นตัณหาทั้งฝ่ายชั่วฝ่ายดี เลือกเอาวิธีแห่งปัญญา อันเป็นวิธีที่บริสุทธิ์ อิสระ และไร้ทุกข์

-ออกไปจะเห็นว่า เป็นการยึดมั่นในเรื่องขั้น 5 อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามบาลีว่า “บุตฺถน...ย่อมเข้าใจว่ารูปเป็นอัตตา หรือเข้าใจว่าอัตตามีรูป หรือเข้าใจว่ารูปอยู่ในอัตตา หรือเข้าใจว่าอัตตาอยู่ในรูป เข้าใจว่าเวทนา...สัญญา....สังขาร (ท่านองเดียวกัน) เข้าใจว่าวิญญานเป็นอัตตา หรืออัตตามีวิญญาน หรือว่าวิญญานอยู่ในอัตตา หรือว่าอัตตาอยู่ในวิญญาน”

¹ อภ. จตุกก. 21/159/195

ปฏิเสธสมุปบาทในฐานะปัจเจกบุคคลทางสังคม

ในมหานิทานสูตร¹ ซึ่งเป็นพระสูตรที่สำคัญมากสูตรหนึ่ง และเป็นสูตรใหญ่ที่สุดที่แสดง ปรากฏสมุปบาท พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักปัจจัยการ ทั้งที่เป็นไปภายในจิตใจของบุคคล และที่เป็น ไปในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ หรือในทางสังคม แต่เท่าที่กล่าวมาแล้วในหนังสือนี้ ได้อธิบายเฉพาะ ปัจจัยการภายในจิตใจของบุคคล หรือปัจจัยการแห่งชีวิตอย่างเดียว ก่อนจะผ่านเรื่องนี้ไป เห็นควร กล่าวถึงปรากฏสมุปบาทในฐานะปัจจัยการทางสังคมไว้สักเล็กน้อยพอเป็นเค้าเป็นแนว แม้ว่าในที่นี้จะยัง ไม่มีโอกาสบรรยายเรื่องนี้โดยพิสดาร

ปัจจัยสุขภาพแห่งทุกข์หรือความชั่วร้ายทางสังคม ก็ดำเนินมาตามวิถีเดียวกันกับปัจจัยสุขภาพแห่งทุกข์ของชีวิตนั่นเอง แต่เริ่มแยกออกแสดงอาการที่เป็นไปภายนอกต่อแต่ค้นหาเป็นต้นไป แสดงพหุพจน์ เจาะช่วงตอนนีดังนี้

“อาหนนท์! ค่ายประการคั้งนี้แล อาศัยเวทนาจึงมีคันหา อาศัยคันหาจึงมีปริยสนา(การแสวงหา) อาศัยปริยสนาจึงมีลาภะ(การได้) อาศัยลาภะจึงมีวิจิณฺฉย(การกะกำหนด) อาศัยวิจิณฺฉยจึงมีฉันทราคะ(ความชอบชดศิคพัน) อาศัยฉันทราคะจึงมีอัชโฌสสาน(ความหมกมุ่นฝังใจ) อาศัยอัชโฌสสานจึงมีวิรคฺคหะ(การยึดถือครอบครอง) อาศัยวิรคฺคหะจึงมีมัจฉริยะ(ความตระหนี่) อาศัยมัจฉริยะจึงมีอารักขะ(ความหวงกัน) อาศัยอารักขะสืบเนื่องจากอารักขะ จึงมีการถือไม้ ถือมิก การทะเลาะ แ่งแย่ง ริวาท การคำว้า มึง! มึง! การสอเสียด มุสสาวาท บาปอกุศลธรรม(สิ่งชั่วร้าย)ทั้งหลาย เป็นเอนก ย่อมเกิดมีพร้อมด้วยอาการอย่างนี้.....”²

แสดงกระบวนการที่แยกเป็น 2 สาย ให้ดูอย่างง่าย ๆ ดังนี้

อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ →
 เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ฯลฯ = ทุกข์ของชีวิต
 → ปริเยสนา → ลาภะ → วิณิจฉัย → ฉันทราคะ → อหิงสา → ปรีกหะ → มัจฉริยะ
 → อารักขะ → การทะเลาะ แย่งแย่ง วิวาท สอเสียด มุสาวาท ฯลฯ = ทุกข์ของสังคม

ในกลทวิบาทสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนการคล้ายกับในที่นี้ แต่เป็นคำสนทนาถามตอบ และเป็นความร้อยกรอง จึงมีรายละเอียดแปลกกันไปบ้าง³

¹ที่.ม.10/57-66/65-84 (พึงสังเกตว่า ในสูตรนี้ ตอนแสดงปัจจัยการทางจิตใจ ท่านอธิบายว่า ค้นหาได้แก่ค้นหา 6 คือ ค้นหาในรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น ส่วนในตอนปัจจัยการทางสังคม ท่านอธิบายค้นหาว่า ได้แก่ กามค้นหา ภวค้นหา วิภวค้นหา)

2.ท.ม.10/59/69; ธรรมชาติที่แสดงตั้งแต่ต้นหาเป็นต้นไป มีที่มาอีกหลายแห่ง แต่เรียกชื่อว่า ดัชนีหามูลกธรรม (ธรรมมีต้นหาเป็นมูล) 9 เช่น ท.ป.า.11/458/330;อ.น.ว.ก.23/227/413;อ.ภ.ว.35/1023/527; อ.น.ก.ท.31/285/189 ท่านกล่าวว่า โลกสันนิบาตยอมกัตติอยู่ด้วยดัชนีหามูลกธรรม 9 เหล่านี้

3. 4. 25/418/502

ในการศึกษากระบวนการธรรมข้างต้นนั้น อาจนำกระบวนการปลีกย่อยซึ่งตรัสไว้ในที่อื่น ๆ มาพิจารณาประกอบด้วย เพื่อช่วยให้เกิดความแจ่มชัดมากขึ้น เช่น กระบวนการแห่งนันทัตถ์ (ความแตกต่างหลากหลาย) ซึ่งเขียนให้ดูง่ายได้ดังนี้

ธาตุนันทัตถ์(ความเป็นต่าง ๆ แห่งธาตุ หรือธาตุต่างชนิด) → ผัสสนานันทัตถ์(ความเป็นต่าง ๆ แห่งผัสสะ) → เวทนานันทัตถ์(ความเป็นต่าง ๆ แห่งเวทนา) → สัญญานันทัตถ์(ความเป็นต่าง ๆ แห่งสัญญา) → สังกัปปานันทัตถ์(ความเป็นต่าง ๆ แห่งสังกัปป์คือความดำรงตรึง) → จันถานันทัตถ์(ความเป็นต่าง ๆ แห่งจันตะ) → ปริพหานันทัตถ์(ความเป็นต่าง ๆ แห่งความรุนแรง) → ปริยเสนานันทัตถ์(ความเป็นต่าง ๆ แห่งการแสวงหา) → ลาภานันทัตถ์(ความเป็นต่าง ๆ แห่งการได้ผล)¹

ช่วงต้น ตั้งแต่ธาตุถึงสัญญา พุทธรวบทีเดียวก็ได้ว่า เพราะธาตุต่าง ๆ หลากหลายจึงทำให้เกิดสัญญาต่าง ๆ หลากหลายด้วย บาลีอีกแห่งหนึ่งจึงแสดงลำดับกระบวนการธรรมดังนี้

ธาตุนันทัตถ์(ธาตุต่างชนิด) → สัญญานันทัตถ์(สัญญาต่างชนิด) → สังกัปปานันทัตถ์(สังกัปป์ต่างชนิด) → ผัสสนานันทัตถ์(ผัสสะต่างชนิด) → เวทนานันทัตถ์(เวทนาต่างชนิด) → จันถานันทัตถ์(จันตะต่างชนิด) → ปริพหานันทัตถ์(ความรุนแรงต่างชนิด) → ปริยเสนานันทัตถ์(การแสวงหาต่างชนิด) → ลาภานันทัตถ์(การได้ผลต่างชนิด)²

ปฏิจจนุปบาทแนวนี้นี้ แสดงกระบวนการที่เชื่อมต่อกันระหว่างความเป็นไปภายในจิตใจของบุคคล กับความเป็นไปภายนอกเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ชี้ให้เห็นที่มาแห่งปัญหา ความทุกข์ หรือความชั่วร้ายต่าง ๆ ในสังคม ที่เกิดจากกิเลสของคน เป็นกระบวนการพื้นฐาน ให้เห็นความเป็นไปอย่างกว้าง ๆ ส่วนคำอธิบายที่เน้นความเป็นไปภายนอกในระดับสังคมเป็นพิเศษหรือโดยเฉพาะจะไปปรากฏในพระสูตรอื่น ๆ เช่น อัคคัณฺณสูตร³ จักกวัตติสูตร⁴ และวาเสฏฐสูตร⁵ เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่าพระสูตรเหล่านั้น เป็นตัวอย่างอธิบายกระบวนการปฏิจจนุปบาทช่วงความเป็นไปในระดับสังคม อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ ยังมีได้มุ่งจะขยายความในเรื่องปัจจัยการทางสังคม จึงจะไม่ขยายความในเรื่องนี้ให้พิสดารออกไป แต่ขอกล่าวถึงข้อสังเกตที่ควรกำหนดในการศึกษาเรื่องนี้สัก 2 อย่าง คือ

— ขอบทนาย้าความหมายของความเป็นปัจจัยการไว้อีก เช่น อาศัยเวทนาจึงมีตัณหา หรือ เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา ข้อความนี้หมายความว่า ตัณหาจะต้องอาศัยเวทนา หรือ ต้องมีเวทนาตัณหาจึงจะมีได้ แต่เมื่อมีเวทนาแล้วไม่จำเป็นต้องมีตัณหาเสมอไป การเข้าใจความหมายนี้เป็นสิ่งสำคัญ

¹ที.ปา.11/461/332; พ.ปฏิ.31/184/127; ธาตุในที่นี้หมายถึงสภาวะ 18 อย่างคือ อายตนะภายใน 6 อารมณ์ 6 และวิญญาณ 6.

²ส.นิ.16/348/175; ดูประกอบตลอด 16/333-351/170-178.

³ที.ปา.11/51-72/87-107

⁴ที.ปา.11/33-50/62-86

⁵ม.ม.13/704-8/641-9; พ.สุ.25/381-3/450-8

และจุดนี้เป็นช่วงตอนสำคัญ ที่จะทำลายวงจรแห่งปฏิเสธสมุปบาท หรือตัดวัฏฏะให้ขาดตอน ดังจะเห็นได้ในสูตรต่าง ๆ ที่ยกมาอ้างในตอนต้น ๆ ที่กล่าวถึงการเสวยเวทนาโดยไม่ให้เกิดตัณหา ซึ่งอาศัยสติสัมปชัญญะ หรือสติปัญญา คือ เสวยเวทนาโดยมีสติสัมปชัญญะตัดตอนไม่ให้เกิดตัณหา ช่วงเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหานี้ เป็นช่วงสำคัญยิ่งฝ่ายภายใน ในการส่งผลสืบเนื่องออกมาบันดาลพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์ ตลอดจนวิวัฒนาการของสังคมทั้งหมด

— พระสูตรต่าง ๆ ที่ได้ออกชื่อมาแล้วนั้น แสดงความเป็นไปต่าง ๆ ในสังคมของมนุษย์ เช่น เรื่อง ชีววรรณะและความแตกต่างหรือเป็นต่าง ๆ ของมนุษย์ เป็นต้น ว่าเป็นผลแห่งความสัมพันธ์หรือการกระทำต่อกันของมนุษย์ ภายในสภาพแวดล้อมของธรรมชาติที่เกี่ยวข้อง พุทธอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นผลแห่งวิวัฒนาการที่เกิดจากความเป็นปัจจัยอาศัยกันและกันระหว่างมนุษย์(ตั้งแต่องค์ประกอบภายในจิตใจออกมา) สังคม และธรรมชาติแวดล้อมทั้งหมด เช่น เวทนาที่มนุษย์ได้รับ ต้องอาศัยผัสสะ ซึ่งมีองค์ประกอบทางสังคมหรือธรรมชาติแวดล้อมเป็นส่วนร่วมกับองค์ประกอบภายในเช่นสัญญาที่มีอยู่ เมื่อได้เวทนาแล้วเกิดตัณหาขึ้น ก็มีพฤติกรรม อาจจะแสดงออกโดยกระทำต่อมนุษย์อื่นหรือต่อสภาพแวดล้อม ภายในขอบเขตจำกัดของสภาวะทางสังคมและธรรมชาติแวดล้อมนั้น แล้วผลเกิดขึ้น กระทบต่อองค์ประกอบทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง มนุษย์ไม่ใช่เป็นผู้กำหนดสังคมหรือสภาพแวดล้อมฝ่ายเดียว สังคมก็ไม่ใช่เป็นตัวกำหนดมนุษย์ข้างเดียว และธรรมชาติแวดล้อมก็ไม่ใช่ตัวกำหนดมนุษย์หรือสังคมฝ่ายเดียว แต่เป็นกระบวนการแห่งการอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นปัจจัยแก่กัน

ความบางตอนในอัคคัญญสูตรที่แสดงแนวความคิดวิวัฒนาการตามหลักปัจจัยการ เช่น

คนเกียจคร้านนำข้าวมาเก็บสังขมและเกิดความนิยมทำคามกัน → เกิดการปักปันกันเขตแบ่งสวนข้าว → คนโลภลักส่วนของคนอื่นมาเพิ่มแก่ตน(เกียจคร้านนาทาน) → เกิดการตำหนิติเตียน การกล่าวเท็จ การทำร้ายลงโทษ การต่อสู้ → ผู้มีปัญหาเห็นความจำเป็นต้องมีการปกครอง เกิดการเลือกตั้ง เกิดมีคำว่า ราชัตริย์ — มีคนเบียดเบียนความชั่วร้ายในสังคม คิกลอยล้างบาปไปอยู่ป่าบำเพ็ญฌาน บางพวกอยู่ใกล้ชุมชน เลวเรียนเขียนคำรา เกิดมีคำว่า พรหมณ์ เป็นต้น — คนมีครอบครัวประกอบการอาชีพประเภทต่าง ๆ เกิดมีคำว่า แพศย์ — คนนอกจากนี้ ซึ่งประพฤติเหลวไหลเลวร้าย ถูกเรียกว่า ศูทร → คนทั้งสี่พวกนั้นบางส่วนละเลิกขนบธรรมเนียมของคน สละหย้าเรือนออกบวช เกิดมีสมณะ

จุดหมายของการตรัสพระสูตรนี้ มุ่งให้เห็นว่า การเกิดมีชนชั้นวรรณะต่าง ๆ เป็นเรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัยโดยกฎธรรมดแห่งความสัมพันธ์ ไม่ใช่พระผู้เป็นเจ้าสร้างสรรค์กำหนด ทุกคนสามารถประพฤติดีประพฤติชั่วและได้รับผลตามกฎธรรมดาสือกกัน เมื่อประพฤติธรรมถูกต้องก็ปรินิพพานได้เหมือนกันทั้งหมด

จักรกัสดิสูตรแสดงการเกิดขึ้นแห่งอาชญากรรมและความชั่วร้ายเดือดร้อนต่าง ๆ ในสังคมตามแนวปัจจัยการ ดังนี้

(ผู้ปกครอง) ไม่จัดสรรปันทรัพย์สินให้แก่เหล่านักรัทธิ → ความยากจนระบาคั่ว → ยหินนาทาน
ระบาคั่ว → การใช้อาวุธระบาคั่ว → ปาณาติบาต(การฆ่าฟันกันในหมู่มนุษย์) ระบาคั่ว → มุสวาท
ระบาค — การส่อเสียด — กาเมสุมิจจาร — ผรุสวาทและสัมผัปปลาป — อภิชนาและพยาบาท —
มิจจาทัญญู — อธรรมราคะ ความละโมภ มิฉัตรรม — ความไม่นับถือพ่อแม่สมณพราหมณ์ และการไม่
เคารพนับถือกันคามฐานะ ระบาคั่ว → อายุวรรณะเสื่อม

เรื่องปัจจัยการแห่งทุกข์ของสังคมนี้นี้ กล่าวไว้เป็นคำพอให้เห็นแนวความคิดของพระพุทธศาสนา
เพียงเท่านั้น

ตอน 4: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร ?

วิชา วิมุติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน

ประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้จากชีวิตนี้

1

บทที่ 6

ปัญหาของมนุษย์ มีต่าง ๆ มากมาย เมื่อกล่าวให้สั้น ก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับดี-ชั่ว หรือ ดี-ร้าย และ สุข-ทุกข์ ถ้าพูดรวบรัดลงไปอีก ก็รวมลงในคำเดียวคือ ทุกข์ แม้ที่พูดว่า มีชีวิตอยู่เพื่อหาความสุข ก็เป็นการบ่งถึงทุกข์อยู่ในตัว และทุกข์นั้นยังอาจส่งผลเกี่ยวข้องถึงความดีความชั่วและสุขทุกข์ต่อไปอีกหลายชั้นด้วย เริ่มแรก การหาความสุขก็แสดงอยู่ในตัวถึงความขาดแคลนบกพร่อง ความบีบคั้นกระวนกระวาย หรือภาวะไร้ความสุขอยู่ภายใน ซึ่งเรียกสั้น ๆ ว่ามีทุกข์ จากนั้นจึงผลักดันให้ต้องออกแสวงหาสิ่งที่จะเอามาเติมให้เต็มหายขาดแคลนบกพร่อง หรือเอามาระดับดับคลายความบีบคั้นกระวนกระวานั้น และในการแสวงหาเช่นนี้ ก็ปรากฏความขัดแย้งเบียดเบียนกันขึ้น เกิดปัญหาเกี่ยวกับความดีความชั่ว และความสุข ความทุกข์ในระหว่างมนุษย์พอกพูนขยายวงกว้างขวางออกไป มองอีกด้านหนึ่ง ปัญหาเกิดจากมนุษย์มีทุกข์อยู่แล้ว แต่แก้ไขทุกข์ไม่ถูกต้อง จึงระบายทุกข์นั้นออกไป ทำให้ทุกข์กระจาย เพิ่มขยายปัญหาทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ด้วยความเป็นไปเช่นนี้ ทุกข์ที่เป็นสภาวะติดเนื่องมากับความเป็นสังขารของชีวิต หรือทุกข์ตามธรรมชาติของธรรมชาติ แทนที่จะถูกแก้ไข กลับถูกละเลยมองข้ามหรือปิดกั้นไว้เสีย แล้ว สุขทุกข์และปัญหาต่าง ๆ ชนิดที่เกิดจากฝีมือเสกสรรค์ผั่นพิสดารของมนุษย์ก็เกิดประดังพรั่งพรูวิจารณ์านัปการ จนแทบจะบดบังให้มนุษย์ลืมปัญหาพื้นฐานของชีวิตเสียทีเดียว บางคราวมนุษย์เองยังคิดหลงไปด้วยซ้ำว่า หากลืมมองปัญหาพื้นฐานของชีวิตนั้นเสียได้ ก็จะสามารถหลุดพ้นไปจากความทุกข์และชีวิตก็จะมีความสุข แต่ความจริงยังคงยืนยันอยู่ว่า ตราบใดมนุษย์ยังไม่สามารถจัดการกับปัญหาพื้นฐานแห่งชีวิตของตน ยังวางตัววางใจหาที่ลงไม่ได้กับทุกข์ถึงขั้นตัวสภาวะ ตราบนั้น มนุษย์ก็จะยังแก้ปัญหาล้มเหลว ยังหลีกเลี่ยงไม่พ้นการตามรังควาญของทุกข์ ไม่ว่าจะพบสุขขนาดไหน และจะยังไม่ประสบความสำเร็จที่แท้จริง ซึ่งเต็มอิ่ม สมบูรณ์ในตัว และจบบริบูรณ์ลงที่ความพึงพอใจ ชั่วร้าย ทุกข์พื้นฐานที่หลบเลี่ยงและยังไม่ได้แก้ นั้น จะกลายเป็นเงื่อนไขบดบังซ่อนอยู่เบื้องหลัง คอยส่งอิทธิพลออกมาบีบคั้นรบกวนให้การแสวงหาและแสวงสุขต่าง ๆ เป็นไปอย่างเร่าร้อนกระวนกระวาย ไม่รู้จักเต็มอิ่ม และไม่มีความแน่ใจจริง พร้อมทั้งส่งผลในทางจริยธรรมเกี่ยวกับความดีความชั่วให้รุนแรงยิ่งขึ้นด้วย พูดอีกนัยหนึ่งว่า สร้างความกดดันให้ทุกข์แผ่ขยายตัวเพิ่มขีดระดับสูงตามขึ้นไป การดำเนินชีวิตก็คือ ความพยายามที่จะแก้ปัญหาของชีวิต หรือการหาทางปลดปล่อยไถ่ถอนทุกข์ แต่ถ้าไม่รู้วิธีแก้ไขหรือวิธีปลดปล่อยไถ่ถอนที่ถูกต้อง การแก้ปัญหาก็กลายเป็นการเพิ่มปัญหา การปลดปล่อยไถ่ถอนทุกข์ก็กลายเป็นการสะสมทุกข์ ยิ่งพยายามดำเนินไป ปัญหาหรือทุกข์ก็ยิ่งเพิ่มขึ้น กลายเป็นวงจรและเป็นวงจรที่ยังหนายังเข้มนั่นเอง

ซับซ้อนขึ้นทุกที เรียกโดยภาพพจน์ว่าเป็นวังวนแห่งปัญหาและการเวียนว่ายอยู่ในทุกข์ สภาพเช่นนี้คือความเป็นไปแห่งกระบวนการธรรมแบบสังสารวัฏฏ์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในหลักปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุทยวาร หรืออนุโลมปฏิจจสมุปบาท แสดงให้เห็นว่า ปัญหาหรือความทุกข์ของมนุษย์เกิดขึ้นตามกระบวนการแห่งเหตุและผลอย่างไร

พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร อันเป็นที่มาของปัญหาหรือความทุกข์แล้ว ก็ได้ทรงหยุดอยู่เพียงนั้น แต่ได้ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร อันเป็นกระบวนการฝ่ายวิวิฏฏ์ คือฝ่ายดับทุกข์ หรือแก้ไขปัญหาคือไปอีกด้วย เป็นการชี้ให้เห็นว่า ทุกข์หรือปัญหาของมนุษย์เป็นสิ่งที่แก้ไขได้ และทรงแสดงวิธีแก้ไขไว้ด้วย ยิ่งกว่านั้นยังทรงชี้ต่อไปถึงภาวะที่เลิศล้ำสมบูรณ์ ซึ่งมนุษย์สามารถมีชีวิตที่ดีงามและเป็นสุขแท้จริงได้ โดยไม่ต้องผกผันขึ้นต่อปัจจัยภายนอก ไม่ต้องเอาสุขทุกข์ของตนไปพึ่งไว้กับสิ่งทั้งหลายที่เป็นสังขารให้สิ่งเหล่านั้นกำหนด ซึ่งสิ่งเหล่านั้นแม้แต่ตัวมันเองก็ทรงเอาไว้ไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงว่าจะไปช่วยรับพึ่งรับยื่นให้ใคร ทรงแสดงให้เห็นว่าภาวะเช่นนั้นมิใช่มีอยู่และเป็นไปได้ ภาวะนั้นเป็นสิ่งที่ให้เกิดคุณค่าและความหมายแก่ชีวิตได้อย่างแท้จริง เพราะทำให้ชีวิตเป็นอิสระเป็นไท แก่ตัว ไม่ต้องขึ้นกับสิ่งภายนอก ต่างกับภาวะอย่างอื่นในภายนอกเช่นความสุขเป็นต้นที่มนุษย์แสวงหากันอยู่ ซึ่งเมื่อมนุษย์รับเอาคุณค่าและความหมายจากมัน มันก็ทำให้ชีวิตของมนุษย์สูญเสียคุณค่าหมดความหมายไปด้วย เพราะมันเองไม่มีคุณค่าและความหมายที่จะเป็นหลักให้แก่ใคร ด้วยว่าตัวมันเองก็ขึ้นกับสิ่งอื่น ๆ ต่อ ๆ ไป อย่างน้อยที่สุดมันก็ทำให้ความเป็นอิสระความเป็นไทของมนุษย์หลุดออกไปอยู่ในกำกับของมัน แม้ในเบื้องต้นมนุษย์จะยังไม่สามารถเข้าถึงภาวะวิวิฏฏ์นี้ได้โดยสมบูรณ์ แต่เมื่อเริ่มต้นดำเนินชีวิตตามวิถีทางแห่งการแก้ปัญหาที่ถูกต้องนี้แล้ว เมื่อสามารถตัดทอนกำลังของกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร และเสริมกำลังกระบวนการตามแนวปฏิจจสมุปบาทนิโรธวารได้มากขึ้นเท่าใด ก็จะสามารถแก้ไขปัญหา เห็นห่างจากทุกข์และมีชีวิตที่ดีงามได้มากขึ้นเท่านั้น นอกจากนั้น ยังจะทำให้สามารถเสวยสุขแบบเสพลोकได้อย่างรู้เท่าทัน ไม่สยบ ไม่ตกเป็นทาส ไม่ถูกกระแสความผันผวนของมันทำร้ายเอา ไม่เป็นเหตุก่อทุกข์หรือปัญหาทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น และยังจะช่วยให้มีชีวิตที่เกื้อกูลแก่กันในสังคมมากขึ้นตามลำดับอีกด้วย

ในที่นี้ จะแสดงแต่กระบวนการปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร พร้อมทั้งภาวะแห่งความดับทุกข์ ภาวะพ้นปัญหาหรือไม่เกิดปัญหาเลย ซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้ามโดยตรงกับกระบวนการปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร พร้อมด้วยภาวะแห่งทุกข์ที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น ส่วนการประพฤติปฏิบัติและการดำเนินชีวิตที่เป็นวิธีแก้ปัญหาคือผ่อนคลายทุกข์ในระหว่าง เพื่อความก้าวหน้าไปตามลำดับจนถึงจุดหมายคือภาวะดับทุกข์หรือพ้นปัญหาโดยสิ้นเชิงในที่สุด จะยกไปกล่าวข้างหน้าในตอนต่อไป

กระบวนการดับทุกข์ หรือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร

ก. วงจรยาว

การแก้ปัญหาต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใหญ่โตหรือเล็กน้อยเพียงใดก็ตาม ต้องมีความรู้จริงหรือความเข้าใจเป็นจุดเริ่มต้น จึงจะแก้ปัญหาได้สำเร็จ มิฉะนั้นปัญหาอาจยุ่งเหยิงสับสนหรือขยายตัวร้ายแรงยิ่งขึ้น การแก้ปัญหาทั่ว ๆ ไปของชีวิตแต่ละเรื่อง ๆ ก็ต้องรู้เข้าใจตัวปัญหาและกระบวนการก่อเกิดของมันเป็นเรื่อง ๆ ไป จึงจะแก้ไขอย่างได้ผล ยิ่งเมื่อต้องการแก้ปัญหาขั้นพื้นฐานของชีวิต หรือปัญหาของตัวชีวิตเอง โดยจะทำให้ชีวิตให้เป็นชีวิตที่ไม่มีปัญหา หรือให้เป็นอยู่อย่างไว้ทุกข์กันทีเดียว ก็ต้องรู้เข้าใจสภาพของชีวิตที่มีทุกข์และเหตุปัจจัยที่ทำให้ชีวิตเกิดเป็นทุกข์ขึ้น พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ต้องรู้เข้าใจสภาพความจริงที่จะช่วยให้ทำลายกระบวนการก่อเกิดทุกข์ของชีวิตลงได้ โดยนัยนี้ ความไม่รู้หรือความหลงผิดเพราะไม่รู้จริง จึงเป็นตัวการก่อปัญหา และทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์ ซึ่งมุ่งเพื่อแก้ปัญหาหรือหลุดรอดจากทุกข์ กลายเป็นการเพิ่มพูนปัญหา สะสมทุกข์ยิ่งขึ้น ในทางตรงข้าม ความรู้ หรือความเข้าใจตามเป็นจริง จึงเป็นแกนนำของการแก้ปัญหาหรือดับทุกข์ทุกอย่าง ในกระบวนการปฏิบัติสมุปบาทสมุทวาร ว่าด้วยการก่อเกิดทุกข์ที่แสดงมาแล้ว เริ่มต้นด้วยอวิชชา ดังที่เขียนให้เห็นง่ายต่อไปนี้

อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายณะ → ผัสสะ → เวทนา → คัมहा → อุปาทาน → ภพ → ชาคี → ชรามณะ · โสกะ ปรีทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส · ทุกขสมุทัย

ในกระบวนการตรงข้าม คือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร ว่าด้วยการดับทุกข์ เริ่มต้นด้วย ดับอวิชชา หรือไม่มีอวิชชา หรือ ปราศจากความไม่รู้ คือมีความรู้ ดังนี้

อวิชชาดับ → สังขารดับ → วิญญาณดับ → นามรูปดับ → สฬายณะดับ → ผัสสะดับ → เวทนาดับ → คัมหาดับ → อุปาทานดับ → ภพดับ → ชาคีดับ → ชรามณะ · โสกะ ฯลฯ อุปายาสดับ · ทุกขนิโรธ

มีข้อที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ คือคำว่า “นิโรธ” ซึ่งแปลว่า ดับ มิใช่หมายความว่าเพียงว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นมาแล้ว จึงทำให้มันดับไปหมดไปเท่านั้น แต่หมายความว่ากว้างขวางรวมไปถึง การที่สิ่งนั้น ๆ ไม่เกิดขึ้น ไม่ทำหน้าที่ ไม่ปรากฏขึ้นมา ถูกปิดกั้น ระวังเสีย หรือทำให้สงบเย็น ให้หมดพิษสง ก็ได้ ดังนั้น คำว่า ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร จึงไม่ได้หมายถึงเพียงกระบวนการที่จะดับทุกข์ซึ่งเกิดขึ้นแล้วเท่านั้น แต่หมายถึงกระบวนการที่ปิดกั้นทุกข์ กระบวนการที่ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น หรือกระบวนการที่ทำให้ไม่มีปัญหาเลยก็ได้ และคำว่า อวิชชาดับ ก็มีไ้หมายความว่าดับความไม่รู้ที่เกิดขึ้นแล้ว แต่หมายถึงอวิชชาไม่เกิดขึ้น ภาวะปราศจากอวิชชา หรือปราศจากความไม่รู้ ได้แก่มีความรู้ หรือมีวิชชานั้นเอง รายละเอียดอย่างอื่นทั้งหมด พึงทราบตามแนวที่ได้บรรยายแล้วในเรื่องปฏิจจสมุปบาท คือบทว่าด้วย “ชีวิตเป็นไปอย่างไร?”

กระบวนการทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์และฝ่ายดับทุกข์อย่างที่เขียนแสดงไว้นี้ เป็นวงจรแบบเต็มรูป หรือ วงจรรยาว คือมีองค์ธรรมที่เป็นปัจจัยครบทั้ง 12 หัวข้อ และทำหน้าที่สัมพันธ์สืบทอดต่อเนื่องเรียงกันไป ตามลำดับจนครบทุกหัวข้อ แต่ความจริง การแสดงปฏิจจสมุปบาทสมุทวาร หรือกระบวนการก่อเกิดทุกข์ ไม่จำเป็นต้องแสดงตลอดสายครบทุกหัวข้อตามลำดับอย่างนี้เสมอไป ในบาลีปรากฏว่าพระพุทธเจ้า

ทรงแสดงอีกเยื้องเป็นแบบอื่นก็มี สุดแต่ว่าจุดของปัญหาจะตั้งต้นที่ไหน หรือทรงมุ่งย้ำเน้นข้อใดแง่ใด¹ แต่กล่าวโดยสรุปไม่ว่าจะทรงแสดงกระบวนการธรรมฝ่ายก่อเกิดทุกข์เป็นแบบใดก็ตาม ในฝ่ายดับทุกข์ กระบวนการนี้มีหลักทั่วไปแบบเดียวกัน คือตั้งต้นแต่ ดับอวิชชาไปตามลำดับ

ข. วงจรสั้น

อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ บางครั้งพระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนการธรรมตามสภาพความเป็นไป ในชีวิตประจำวัน ชนิดที่จะมองเห็นและเข้าใจกันได้ง่าย ๆ ก็มี ในกรณีเช่นนี้กระบวนการธรรมฝ่ายก่อเกิดทุกข์ หรือปัจจัยสมุปบาทสมุทยวารจะเริ่มต้นที่การรับรู้ทางอายตนะทั้ง 6 แล้วแล่นต่อไปทางข้างปลายตลอดสาย จนถึงขรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ละช่วงต้นของกระบวนการตั้งแต่อวิชชาเป็นต้นมาไว้ในฐานให้เข้าใจว่ามีแฝงอยู่ด้วยพร้อมในตัว ส่วนกระบวนการฝ่ายดับทุกข์ หรือปัจจัยสมุปบาทนิโรธวาร ก็จะตั้งต้นที่ดับตัณหาเป็นต้นไป คือตั้งต้นหลังจากรับรู้และเกิดเวทนาแล้ว ไม่ย้อนไปพูดถึงการดับอวิชชาเป็นต้นในช่วงแรกเลย ดังจะเห็นได้จากบาลีที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

แสดงสมุทยวารก่อน แห่งหนึ่งว่า: “ภิกษุทั้งหลาย! เค็มนั้นเก็บโคขื่น อินทรีก็แกกล้ำ ภูมิกัมพรังพร้อม ค่ายกามคุณ 5 ให้เขาปรนเปรอด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เข้าวน ชวนกำหนด ชวนรักใคร่; เค็มนั้น เห็นรูปด้วยตา...ฟังเสียงด้วยหู...รู้จักลิ้นด้วยจมูก...ลิ้มรสด้วยลิ้น...ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย...รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมคิดใจในรูป ฯลฯ ในธรรมารมณ์ที่มีลักษณะน่ารัก ย่อมซัดใจในรูป ฯลฯ ในธรรมารมณ์ที่มีลักษณะไม่น่ารัก เค็มนั้นอยู่โดยปราศจากสตั ก้ากับตัวและมีจิตแบบบาง ไม่รู้จักความเป็นจริงซึ่งเจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันเป็นทิบอบอกุศลธรรมทั้งหลายกับไปไม่เหลือ. เค็มนั้น ประกอบความยินดีในร้ายเอาไว้อย่างนี้ ได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม, เขาย่อมตั้งหน้าเพลิกเพลีน พร่ำเซซซม สยบอยู่กับเวทนานั้น; เมื่อเขากังหน้าเพลิกเพลีน พร่ำเซซซม สยบอยู่กับเวทนานั้น นันทิ (ความชื่นชมสมอยาก) ย่อมเกิดขึ้น, นันทิ

¹ ตามที่ศึกษาสืบกันมา สรุปการแสดงปัจจัยสมุปบาทสมุทยวารเป็น 4 แบบคือ

- 1) ชักต้นไปหาปลาย (แบบธรรมดา) : อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สหยาตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ขรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาส (เช่น ส.น.16/2-3/1-2)
- 2) ชักปลายมาหาต้น : ขรามรณะ (ทุกข์) ← ชาติ ← ภพ ← อุปาทาน ← ตัณหา ← เวทนา ← ผัสสะ ← สหยาตนะ ← นามรูป ← วิญญาณ ← สังขาร ← อวิชชา (ม.น.2/447/480)
- 3) ชักจากกลางย้อนมาต้น : อาหาร 4 ← ตัณหา ← เวทนา ← ผัสสะ ← สหยาตนะ ← นามรูป ← วิญญาณ ← สังขาร ← อวิชชา (ส.น.16/28/14)
- 4) ชักจากกลางไปหาปลาย : (สหยาตนะ → ผัสสะ →) เวทนา → (ตัณหา) → อุปาทาน → ภพ → ชาติ → ขรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาส (ม.น.12/453/488)

สำหรับ 3 แบบแรก เวลาแสดงฝ่ายนิโรธวาร จะแสดงแบบวงจรรยาวเต็มรูปถึงอวิชชา แต่สำหรับแบบที่ 4 แสดงนิโรธวารแบบวงจรรสั้น เหมือนที่กล่าวไว้ในเนื้อเรื่อง ข้อ ข. ที่จะกล่าวต่อไป

ในเวลานั้นก็คืออุปาทาน, เพราะอุปาทานของเขาเป็นปัจจัย ก็มีภพ, เพราะภพเป็นปัจจัย ก็มีชาติ, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เกิดขึ้นพร้อม; ความทุกข์พร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้”¹

อีกแห่งหนึ่งว่า: “ภิกษุทั้งหลาย ความทุกข์พร้อมแห่งทุกข์เป็นไฉน? อาศัยตาและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้น เป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย คันทหาจึงมี; ภิกษุทั้งหลาย นี่แลคือความทุกข์พร้อมแห่งทุกข์”² (ทางด้านโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็อย่างเดียวกัน)

ความในบาลีสองแห่งนี้ จับเฉพาะองค์ธรรมหลัก เขียนเป็นกระบวนการธรรมให้ดูง่าย ดังนี้

แบบแรก: (สหายนะ → ผัสสะ →) เวทนา → นันทิ → อุปาทาน → ภพ → ชาติ → ชรามรณะ
• โสกะ ฆาธา อุปายาส - ทุกขสมุทัย

แบบที่สอง: (สหายนะ →) ผัสสะ → เวทนา → คันทหา - ทุกขสมุทัย

ทั้งสองแบบนี้ โดยหลักการหรือสาระสำคัญก็อย่างเดียวกัน คือเริ่มที่การรับรู้ทางอายตนะ แต่แบบแรกแสดงกระบวนการธรรมต่อไปจนตลอดสาย แบบที่สองแสดงถึงคันทหา ต่อจากนั้นคงเป็นอันให้รู้กันโดยนัย

แสดงนิโรธวารต่อไป แห่งแรกว่า (ต่อมาเด็กนั้นได้ออกบวชศึกษาปฏิบัติธรรม ประกอบด้วยศีล อินทริยสังวร และเจริญฌานแล้ว): “เธอเห็นรูปด้วยตา ฆาธา รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ไม่คิดพัวพันในรูป ฆาธา ธรรมารมณ์ที่มีลักษณะน่ารัก ไม่ชักเคืองในรูป ฆาธา ธรรมารมณ์ที่มีลักษณะไม่น่ารัก เธออยู่อย่างมีสติ เข้าไปทั้งไว้ในกาย มีจิตใจกว้างขวางไม่มีประมาณ และรู้จักความเป็นจริงซึ่งเจโตวิมุกตคติ ปัญญาวิมุกตคติ ที่บาปอกุศลธรรมทั้งหลายกับไปไม่เหลือ. เธอผู้ละความยินดียินดีร้ายไถ้อย่างนี้แล้ว ได้ไต่สายเวทนาลอยอย่างไถ้อย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม, เธอยอมไม่ทั้งหน้าเพสิดเพสิด ไม่พรวดเชยชม ไม่ตยกับ เวทนานั้น; เมื่อเธอไม่ทั้งหน้าเพสิดเพสิด ไม่พรวดเชยชม ไม่ตยกับเวทนานั้น, นันทิใดๆในเวทนาทั้งหลาย ย่อมดับ; เพราะความดับแห่งนันทิของเธอ อุปาทานก็ดับ, เพราะอุปาทานดับ ภพก็ดับ, เพราะภพดับ ชาติก็ดับ, เพราะชาติดับ ชรามรณะ - โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ดับ; ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้”³

แห่งที่สองว่า: “ภิกษุทั้งหลาย ความอัสสคงแห่งทุกข์เป็นไฉน? อาศัยตาและรูปจึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้นเป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย คันทหาจึงมี; เพราะคันทหานั้นนั้นแหละจึงกับไปไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพก็ดับ,

¹ ม.ญ.12/453/488.

² ส.นิ.16/162/86; ส.สพ.18/154/106.

³ ม.ญ.12/458/494.

เพราะภพคับ ชาคิกคับ, เพราะชาคิกคับ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส กิคับ; ความคับ
แห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้, ภิกขุทั้งหลาย นี่แลคือความอัสคองแห่งทุกข์”¹ (ทางด้านโสตะ
วลา มโน ก็อย่างเดียวกัน)

บาลีทั้งสองแห่งนี้ เขียนเป็นกระบวนการธรรมให้ดูง่ายได้ดังนี้

แบบแรก: (สหายณะ → ผัสสะ →) เวทนา → นันทิกับ → อุปาทานกัปป → ภพกัปป → ชาคิกคับ
→ ชรามรณะ · โสกะ ฯลฯ อุปายาสกัปป - ทุกขนิโรธ

แบบที่สอง: สหายณะ →) ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา; (แต่) ตัณหากัปป → อุปาทานกัปป →
ภพกัปป → ชาคิกคับ → ชรามรณะ · โสกะ ฯลฯ อุปายาสกัปป - ทุกขนิโรธ

ตามที่เขียนแสดงนี้ แบบแรกแสดงใหม่ตลอดสายให้ตรงข้ามกับฝ่ายสมุทยวารที่ได้แสดงไปแล้ว
ส่วนแบบที่สอง แสดงต่อจากฝ่ายสมุทยวารนั้นไปเลย เพราะสมุทยวารแสดงไว้เพียงแค่ตัณหา พอถึง
ตัณหาก็กหักกลับตรงข้ามให้เป็นฝ่ายดับไปจนตลอดสาย แต่รวมความแล้วทั้งสองแบบนี้ไม่ต่างกันเลย
หลักการใหญ่และสาระสำคัญคงเป็นอย่างเดียวกัน คือแสดงกระบวนการฝ่ายดับ หลังจากมีการรับรู้
และเสวยเวทนาแล้ว โดยตัดตอนให้หยุดเพียงนั้น ไม่ให้นันทิกหรือตัณหาเกิดขึ้นได้ วงจรก็ขาด ทุกข์ก็
ไม่เกิด ฟังสังเกตว่า คำว่านันทิ ในแบบที่ 1 พูดยาวคร่าว ๆ ก็ตรงกับตัณหาในแบบที่สองนั่นเอง เป็น
แต่ใช้ยกเยื้องไปเล็กน้อย ให้เหมาะสมกับข้อความแวดล้อมที่เป็นกรณีเฉพาะของแบบที่หนึ่งนั้นเท่านั้น.
ข้อสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ ข้อความในบาลีของแบบที่ 1 แสดงให้เห็นชัดเจนว่า คำว่านันทิดับ
หมายความว่า นันทิไม่เกิดขึ้น หรือไม่มีนันทินั่นเอง เมื่อนำความหมายนี้มาใช้แสดงการดับตัณหาในแบบ
ที่สอง ก็จะได้สาระสำคัญว่า “เมื่อรับรู้แล้วเกิดเวทนา แล้วก็จะเกิดตัณหาตามกระบวนการแบบก่อน
เกิดทุกข์ แต่คราวนี้ ตัดตอนเสียก่อน โดยปิดกั้นไม่ให้ตัณหาเกิดขึ้น วงจรก็ขาด องค์ธรรมข้อต่อ ๆ ไป
เช่น อุปาทานเป็นต้นก็ไม่เกิด ทุกข์ก็ไม่เกิด ทุกขนิโรธ ก็สำเร็จ”

ในกระบวนการแบบวงจรสั้น ทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์หรือฝ่ายสังสารวัฏฏ์ และฝ่ายดับทุกข์หรือฝ่าย
วิวัฏฏ์นี้ แม้จะไม่ได้กล่าวถึงอวิชชาไว้ แต่ก็พึงทราบว่าอวิชชาแฝงอยู่พร้อมในตัว ซึ่งเห็นได้ไม่ยาก
กล่าวคือ ในฝ่ายก่อเกิดทุกข์ เมื่อเสวยเวทนา แล้วตัณหาเกิดขึ้นก็เพราะไม่รู้เท่าทันสภาพความจริงของสิ่ง
ที่ตนเสวยเสวยนั้นว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นสิ่งที่ไม้อาจจะเข้าไปยึดถือเอาเป็นของตนได้จริง
ไม่รู้ว่ามีสิ่งนั้นมีคุณสมบัติอย่างไร ๆ เป็นต้น และทำการรับรู้ด้วยอวิชชาที่เรียกว่า อวิชชาสัมผัส² เวทนาที่
เกิดจากอวิชชาสัมผัสนี้จึงเป็นเหตุให้เกิดตัณหา ส่วนในฝ่ายดับทุกข์ เมื่อเสวยเวทนาแล้ว ไม่เกิดตัณหา
ก็เพราะมีความรู้เท่าทันสภาวะสังขารของสิ่งที่เสวยเสวย คือมีวิชชาองเป็นพื้นอยู่ จึงทำการรับรู้ชนิดที่
ไม่ประกอบด้วยอวิชชา เมื่อไม่มีอวิชชาสัมผัส เวทนาที่เกิดขึ้นก็ไม่นำไปสู่ตัณหา ดังนั้น ที่ว่าตัณหาดับ

¹ ส.น.16/163/87; ส.สพ.18/155/107.

² ดู ส.บ.17/94/58; 174/117.

จึงบ่งถึงอวิชชาดับอยู่ในตัว พุคอีกนัยหนึ่งว่า เป็นการดับอวิชชาที่แสดงอย่างอ้อม โดยยกการดับตัณหา ขึ้นชูเป็นตัวเด่น (เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าแสดงในคำจำกัดความอย่างสั้นของอริยสัจข้อที่ 2 และ 3 ว่า ตัณหาเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ และดับทุกข์ได้ด้วยการดับตัณหา) การที่ทรงแสดงแบบนี้ก็เพื่อให้เห็น ภาพในทางปฏิบัติง่ายขึ้น และเห็นทางที่จะนำเอาไปใช้ประโยชน์ชัดเจนยิ่งขึ้น

เท่าที่กล่าวมาถึงปัจจุสมุปบาทนิโรธวาร ทั้งแบบวงจรรยาวและวงจรสั้น สรุปว่าหลักการสำคัญ ของการดับทุกข์ คือการตัดวงจรให้ขาด วงจรนี้ตามปกติตัดได้ที่หัวเงื่อนไขหรือข้อสองแห่ง ได้แก่ ที่ชั่วใหญ่ คืออวิชชา และที่ชั่วรองคือตัณหา แต่ไม่ว่าจะตัดที่ชั่วใด ก็ต้องให้ขาดถึงอวิชชาด้วย การตัดวงจรจึงมีสอง อย่างคือ ตัดโดยตรงที่อวิชชา และตัดโดยอ้อมที่ตัณหา เมื่อวงจรขาด กระบวนธรรมสังสารวัฏฏ์สิ้นสุด ลง ก็จะบรรลุมรรณะแห่งความดับทุกข์ เป็นผู้มีชัยชนะต่อปัญหาชีวิต เป็นอยู่อย่างไร้โรคภัย ปรีทเวเป็นต้น มีความสุขที่แท้จริง เรียกว่า เข้าถึงวิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ หรือนิพพาน อันเป็นประโยชน์สูงสุดที่ มนุษย์ควรจะได้ คุ่มค่ากับการที่ได้เกิดมามีชีวิต

ความสำคัญของพระพุทธศาสนา ในฐานะศาสนาประจำชาติ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

พระพุทธศาสนานั้น เราถือกันว่าเป็นศาสนาประจำชาติ การถืออย่างนี้ เป็นประเพณีที่สืบต่อมาโดยถูกต้องตามสมควรแก่เหตุ คือ การที่พระพุทธศาสนากับชนชาติไทยได้มีความสัมพันธ์แนบแน่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทั้งในทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม

ในทางประวัติศาสตร์ ความเป็นมาของชนชาติไทยเนื่องมาด้วยกันกับความเป็นมาของพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะนับตั้งแต่สมัยที่ชนชาติไทย มีประวัติศาสตร์อันชัดเจน ชาวไทยก็ได้นับถือพระพุทธศาสนาต่อเนื่องตลอดมา จนกล่าวได้ว่า ประวัติศาสตร์ของประเทศไทย เป็นประวัติศาสตร์ของชนชาติที่นับถือพระพุทธศาสนา

ในด้านวัฒนธรรม วิถีชีวิตของคนไทยได้ผูกพันประสานกลมกลืนกับหลักความเชื่อ และหลักปฏิบัติในพระพุทธศาสนา ตลอดเวลายาวนาน จนทำให้เกิดการปรับตัวเข้าหากัน และสนองความต้องการของกันและกัน ตลอดจนผลมคลูกเกล้ากับความเชื่อถือและข้อปฏิบัติสายอื่นๆ ที่มีมาในหมู่ชนชาวไทย ถึงขั้นที่ทำให้เกิดมีระบบความเชื่อและความประพฤติปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาที่เป็นแบบของคนไทยโดยเฉพาะ อันมีรูปลักษณะและเนื้อหาของตนเอง ที่เน้นเด่นบางแง่บางด้านเป็นพิเศษ แยกออกได้จากพระพุทธศาสนาอย่างทั่ว ๆ ไป ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นพระพุทธศาสนาแบบไทย หรือพระพุทธศาสนาของชาวไทย

วัฒนธรรมไทยทุกด้านมีรากฐานสำคัญอยู่ในพระพุทธศาสนา ถ้อยคำมากมายในภาษาไทยมีต้นกำเนิดมาจากภาษาบาลี และมีความหมายที่สืบเนื่อง ปรับ แปร หรือเพี้ยนมาจากคติในพระพุทธศาสนา แบบแผน และครรลองตามหลักการของพระพุทธศาสนา ได้รับการยึดถือเป็นแนวทางและเป็นมาตรฐานสำหรับความประพฤติ การบำเพ็ญกิจหน้าที่ และการดำเนินชีวิตของคนในสังคมไทยทุกระดับ ทั้งสถาบันพระมหากษัตริย์ที่ปกครองประเทศ และไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน

คนไทยทั่วทั้งหมด ตั้งแต่องค์พระเจ้าแผ่นดินลงมา จนถึงผู้ชายชาวบ้านสามัญแทบทุกคนได้บวชเรียนรับการศึกษา จากสถาบันพระพุทธศาสนา ดังมีประเพณีบวชเรียนเป็นหลักฐานสืบมา วัดเป็นศูนย์กลางการศึกษาของสังคมไทย เป็นแหล่งคำสั่งสอนการฝึกอบรมและอำนวยความรู้ทั้งโดยตรงแก่ผู้เข้าไปบวชเรียนอยู่ใน

วัด และโดยอ้อมแก่ทุกคนในชุมชนที่อยู่แวดล้อมวัด ชุมชนทุกแห่ง แม้แต่หมู่บ้านในชนบทห่างไกลต่างก็มีวัดประจำเป็น ศูนย์รวมจิตใจและเป็นศูนย์กลางกิจกรรมของชุมชน

กิจกรรมใหญ่ที่มีความสำคัญของรัฐกิติ ของชุมชนกิติ จะมีส่วนประกอบด้านพระพุทธศาสนาเป็น พิธีการ เพื่อเน้นย้ำความสำคัญและเสริมคุณค่าทางจิตใจ แม้แต่กิจกรรมเล็กน้อยจนถึงการประกอบกิจส่วนตัวของ บุคคลในชีวิตประจำวัน เช่น ตื่นนอน ล้างหน้า ออกเดินทางไปทำงานจนถึงเข้านอนก็อาจเคร่งครัดถึงกับนำคำสอน และข้อปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนาเข้าแทรกเป็นส่วนนำสำหรับเตือนสติ กระตุ้นเร้าในทางกุศล หรือเพื่อความเป็น สิริมงคล (ดังปรากฏต่อมาภายหลังบางทีเลื่อนลางเหลือเพียงเป็นการทำตามๆ กันมา เป็นเรื่องโศกลาง หรือสักว่า ทำพอเป็นพิธี) เหตุการณ์ทั้งหลายในช่วงเวลาและวัยต่างๆ ของชีวิต เช่น การเกิด การแต่งงาน และการตาย ก็ทำให้มีความสำคัญและตีงมด้วยกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา กล่าวได้ว่าชีวิตของคนไทยผูกพัน อิงอาศัยกันกับ พระพุทธศาสนาเต็มตลอด ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย

สภาพที่กล่าวมานี้ ได้เป็นมาช้านาน จนฝังลึกในจิตใจและวิถีชีวิตของชาวไทย กลายเป็นเครื่องหล่อหลอม กลั่นกรองนิสัยใจคอพื้นจิตของคนไทย ให้มีลักษณะเฉพาะตน ที่เรียกว่า เป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทย และทำให้พูดได้อย่างถูกต้องมั่นใจว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติของประเทศไทย

อย่างไรก็ตาม เมื่อ ๑๐๐ ปีเศษล่วงมานี้ ประเทศไทยได้ถูกคุกคามโดยลัทธิอาณานิคม เป็นเหตุให้ต้องมีการเปลี่ยนแปลงระบบแบบแผนต่างๆ ในการบริหารประเทศ ตามแบบอย่างประเทศตะวันตก เพื่อเร่งรัดปรับปรุงตัว ให้เจริญทัดเทียมที่จะต้านทานป้องกันอำนาจครอบงำของประเทศที่กำลังเทียวล่าอาณานิคมอยู่ในเวลานั้น เริ่มแต่ เปลี่ยนแปลงระบบการศึกษา ไปจนถึงเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองในที่สุด พร้อมกันนั้น วัฒนธรรมแบบ ตะวันตกก็หลั่งไหลเข้ามามากขึ้นตามลำดับ ทำให้วิถีชีวิตของคนไทยเปลี่ยนแปลงไปในแนวทางที่แปลกแยกห่างเหิน จากวัฒนธรรมไทยเดิมยิ่งขึ้นทุกที แม้ว่าเอกราชของประเทศชาติจะได้รับการดำรงรักษาให้รอดพ้นปลอดภัยมาได้ แต่เอกลักษณ์ของสังคมไทยก็ได้ถูกกระแทกกระเทกจนสั่นกร่อน และเลือนจางลงไปเป็นอันมาก

เมื่อเวลาผ่านมาถึงยุคปัจจุบัน ความแปลกแยกห่างเหินจากวัฒนธรรมของตน และความกร่อนเลือน ไม่ชัดเจนของเอกลักษณ์ไทย ก็ทำให้คนไทยจำนวนไม่น้อยเกิดความไม่มั่นใจหรือลังเลที่จะพูดว่า พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาประจำชาติของประเทศไทย โดยเฉพาะในด้านการเมืองการปกครอง แม้ว่าบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญ ข้อว่า "พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพุทธมามกะ" จะมีผู้ตีความว่าเป็นการบ่งบอกโดยนัยว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนา ประจำชาติ เพราะกำหนดตายตัวให้พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันคู่กันกับสถาบันพระมหากษัตริย์ และเป็นหลักประกัน ว่า องค์พระประมุขของชาติทรงเป็นศาสนิกแห่งศาสนาเดียวกันกับประชากรส่วนใหญ่ของประเทศของพระองค์ แต่กระนั้น คนไทยไม่น้อย แม้ผู้มีหน้าที่รับผิดชอบชะตากรรมของประเทศ ก็ยังขาดความมั่นใจ ต่างก็พยายาม หลีกเลียงที่จะพูดถึงคำพูดประโยคสั้นๆ ที่ว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาตินี้ หรือไม่ก็พูดออกมาอย่าง อี้อ้ออ้อมอ้อม

ภาวะลังเล ขาดความมั่นใจ และไม่แน่วแน่เข้มแข็งที่เริ่มกลายเป็นความขัดแย้งกันนี้ ได้ครอบงำสังคม ไทยอยู่ ช่วงเวลาหนึ่ง จนกระทั่งในที่สุด ความยืนยันตัวเองก็กลับ คืบมาได้อีกครั้งหนึ่ง เมื่อชาวไทยทั่วประเทศ ได้ฟังกระแส พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ตรัสต้อนรับพระสันตปาปา จอห์น ปอล ที่ ๒ ประมุขแห่งศาสนจักรคาทอลิก ในคราวที่เข้าเฝ้า ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในวันที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๗ มีความจำเพาะตอนนั้นว่า

"คนไทยเป็นศาสนิกที่ดีทั่วกัน ส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาประจำชาติ"

หลังจากได้ความมั่นใจ ดุจเป็นพระราชวินิจฉัยจากพระราชดำรัสครั้งนี้แล้ว บุคคลและวงการต่างๆ ก็พา

กันมีความกล้าหาญที่จะพูด หรือเขียนให้ชัดแจ้งออกมาว่า “พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ”

เหตุผลที่ถือว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ มิใช่เฉพาะที่กล่าวไว้คร่าว ๆ ข้างต้นเท่านั้น แต่มีมากมายประการ ซึ่งพอจะประมวลได้ดังนี้

๑. พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ

ในจำนวนประชากรของประเทศไทยปัจจุบัน ประมาณ ๕๓ ล้านคน* มีพลเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนา ประมาณร้อยละ ๙๕ หรือพูดได้ว่าคนไทยเกือบทุกคนเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา เมื่อพูดอย่างกว้าง ๆ ส่วนใหญ่ของประเทศ ๆ หรือเอาส่วนใหญ่เป็นหลัก โดยไม่ต้องประกาศอย่างเป็นทางการ ก็ถือได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติของประเทศไทย

อาจมีผู้ตั้งข้อสงสัยว่า ถึงแม้พระพุทธศาสนาจะเป็นศาสนาของประชากรส่วนใหญ่ก็จริง แต่การถือว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ จะกลายเป็นการไม่ยอมรับหรือไม่ให้ความสำคัญ ตลอดจนเป็นการกีดกัน ชุมชนศาสนาของคนส่วนน้อยทั้งหลายไปหรือไม่

ข้อสงสัยนี้ ตอบได้ว่า ลักษณะการนับถือศาสนาโดยทั่วไป แยกได้เป็น ๒ แบบ คือ

การนับถือศาสนาอย่างหนึ่ง เป็นแบบยึดติดถือมั่นว่า ข้อที่พวกตนถือปฏิบัติเท่านั้นจึงจะถูกต้อง ใครถืออย่างอื่นเป็นผิดทั้งสิ้น อาจถือถึงขนาดที่ว่า ความเชื่อถือปฏิบัติหรือศาสนาอื่นเป็นบาป เป็นมารร้ายที่จะต้องใช้กำลังกำจัดกวาดล้างให้หมดสิ้นไป อย่างน้อยก็ถืออย่างเป็นเหตุให้แบ่งพวกแบ่งหมู่ ในลักษณะที่เป็นปฏิปักษ์กันเข้ากันไม่ได้ นี่แบบหนึ่ง

การถือศาสนาแบบนี้ ถ้าพวกที่ถือเป็นคนส่วนใหญ่ ก็จะต้องไม่ยอมรับและจะต้องกีดกันข่มขี่ หรือถึงกับเบียดเบียนกำจัดกวาดล้างลัทธิศาสนาของพวกคนส่วนน้อยอย่างแน่นอน อย่างไรก็ตามแต่พวกที่ถือต่างกันจะเป็นคนส่วนใหญ่กับคนส่วนน้อยเลย แม้แต่จะเป็นกลุ่มเป็นหมู่ที่ใหญ่เท่า ๆ กัน ใกล้เคียงกัน หรือเป็นกลุ่มเป็นหมู่เล็กๆ ด้วยกัน ก็ต้องมีการขัดแย้งกัน มีการกระทบกระทั่งรุนแรงหรือรบราฆ่าฟันกัน ไม่ว่าจะเป็นศาสนาใดศาสนาหนึ่งเป็นศาสนาประจำชาติหรือไม่ก็ตาม ดังปรากฏให้เห็นอยู่เด่นชัดในหลายประเทศในปัจจุบัน

ส่วนการนับถือศาสนาอีกแบบหนึ่งนั้น เป็นการดำเนินไปตามหลักธรรมดาคือว่า การที่จะมีชีวิตที่ดีงามนั้น สำหรับสามัญชน ก็จะต้องมีหลักความเชื่อถือและระบบความประพฤติปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นแบบแผน หรือเป็นแนวทาง จึงเลือกรับหรือรับช่วงสืบทอดเอาศาสนาอย่างหนึ่งมานับถือ โดยเลือกสัทธิวิชาและได้พิจารณาเห็นว่า คำสอนและข้อปฏิบัติของศาสนานั้นดีงามเป็นคุณประโยชน์เหมาะสมที่จะนำทางชีวิตของตน และเป็นความจริงแท้เท่า ที่ตรองเห็นด้วยสติปัญญาแล้วว่ามีคุณค่า ซึ่งจะไม่พาไปสู่ความหลงผิด

การนับถือแบบนี้ มีแต่การเห็นคุณค่าและความดีงามที่มองเห็นตระหนักแก่ตน โดยไม่ต้องมีการรังเกียจเดียดฉันท์ หรือเพ่งโทษความเชื่อถือปฏิบัติที่เรียกว่า ศาสนาของคนอื่นพวกอื่น ไม่เป็นเหตุแบ่งแยก ขัดแย้ง หรือเบียดเบียนกับใคร ๆ แต่อยู่ร่วมและยอมรับกันได้ มองคนอื่นโดยเห็นว่าเป็นสิทธิหรือเป็นความเหมาะสมกับตัวเขาที่จะเชื่อถือปฏิบัติอย่างนั้น แม้นถ้าหากจะเห็นว่าความเชื่อถือปฏิบัติของคนอื่นนั้นผิด ก็ย่อมคิดที่จะช่วยแก้ไขด้วยความรักใคร่ปรารถนาดี โดยทำที่แห่งความกรุณย์ต่อมิตร และด้วยวิธีการแห่งปัญญาเพียงอย่างเดียว คือทำให้เขามองเห็น รู้เข้าใจและยอมรับด้วยตนเองเท่านั้น ไม่มีการบีบบังคับล่อเอาริ้อัดเยียดให้

โดยนัยนี้ ถ้าผู้นับถือศาสนาแบบหลังเป็นคนส่วนใหญ่ การที่ศาสนาของคนเหล่านั้นได้เป็นศาสนาประจำชาติ ย่อมจะไม่เป็นเหตุให้มีการกีดกันข่มเหงต่อศาสนาของชนส่วนน้อยแต่ประการใด แต่ในทางตรงข้าม หมู่ชนส่วนน้อยที่นับถือศาสนาอื่น จะกลับพลอยร่วมได้รับประโยชน์และผลดีตามไปด้วย ดังจะเห็นได้จากความที่จะกล่าวต่อไป

*ปัจจุบัน พ.ศ. ๒๕๔๓ ประชากรไทยประมาณ ๖๓ ล้านคน

อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตว่า หมู่ชนที่นับถือศาสนาแบบหลังนี้ ไม่ว่าจะเป็นชนส่วนใหญ่หรือชนส่วนน้อยก็ตาม แม้ถึงจะเป็นเจ้าของศาสนาประจำชาติ แต่ถ้าวอยู่ร่วมด้วยกับหมู่ชนที่นับถือศาสนาแบบแรก ก็มักจะตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบ โดยถูกรุกไล่เบียดเบียนจากผู้ถือศาสนาแบบแรกแม้ที่เป็นชนกลุ่มย่อย กลายเป็นฝ่ายตั้งรับ ร่นถอย และร่อยหรอลงไปเรื่อย ๆ

ในการเกี่ยวข้องกับสัมพันธกับศาสนานั้น รัฐต่าง ๆ มีวิธีปฏิบัติที่แยกได้อย่างง่าย ๆ เป็น ๒ ประเภท คือ สัมพันธ์แบบให้ความสำคัญ ตลอดจนช่วยโอบอุ้มอุปถัมภ์ กับสัมพันธ์แบบวางเฉยไม่เกี่ยวข้อง ตลอดจนปฏิบัติอย่างเป็นทางการปฏิบัติ แต่ไม่ว่าจะสัมพันธ์แบบใด ก็ล้วนเป็นการปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่รัฐทั้งสิ้น กล่าวคือ เป็นเรื่องของการปกครอง ซึ่งดำเนินการในวิถีทางต่าง ๆ จะทำให้ศาสนาอำนวยความสะดวกแก่รัฐ หรือรักษาผลประโยชน์ของรัฐไว้ไม่ให้ถูกกระทบกระเทือนจากฝ่ายศาสนา ประเภทแรกเป็นความสัมพันธ์ในทางบวก ประเภทหลังเป็นความสัมพันธ์ในทางลบ

รัฐที่มีความสัมพันธ์กับศาสนาในทางลบ ก็เพราะเห็นว่า ความสัมพันธ์กับศาสนาในทางบวกจะก่อให้เกิดปัญหาแก่รัฐ เช่น ในประเทศที่มีผู้นับถือลัทธิศาสนาต่างกันมากมาย และลัทธิศาสนาเหล่านั้นมีลักษณะการนับถือแบบยึดติดแบ่งพวกแบ่งหมู่ ไม่ยอมรื้อกัน มีความขัดแย้งสูง การเกี่ยวข้องกับลัทธิศาสนาเหล่านั้น มีแต่จะก่อให้เกิดปัญหาความกระทบกระทั่ง แก่งแย่งกัน ตลอดจนความรุนแรงต่าง ๆ มากขึ้น รัฐก็จะวางเฉยไม่เกี่ยวข้อง กับลัทธิศาสนาใด ๆ โดยตรง หรือในบางประเทศที่รัฐปกครองด้วยลัทธินิยม ซึ่งเป็นปฏิปักษ์กับศาสนา ลัทธินิยมนั้นก็เสมือนเป็นศาสนาผูกขาดของรัฐนั้น รัฐนั้นจึงอาจปฏิบัติในลักษณะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อศาสนาอื่น ๆ เช่น ไม่ให้เสรีภาพในการเผยแผ่ศาสนา แต่ให้เสรีภาพในการโจมตีศาสนา ทั้งนี้เพื่อป้องกันไม่ให้ศาสนาอื่นมาชักจูงประชาชนให้หันเหออกไปจากลัทธินิยมประจำรัฐของตน หรือในบางกรณี ถ้าเป็นไปได้ ก็อาจถึงกับให้นักบวชในศาสนาอื่นเป็นสื่อเผยแพร่ลัทธินิยมนั้นเสียเลย

ในประเทศที่ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาเดียวกัน และศาสนานั้นมีลักษณะการนับถือแบบไม่ผูกขาด ไม่รังเกียจเด็ดจันท์ผู้นับถือศาสนาอื่น ๆ ไม่แบ่งพวกแยกหมู่ ย่อมเป็นการสมควรที่รัฐจะยอมรับให้เป็นที่ยอมรับว่า ศาสนานั้นเป็นศาสนาประจำชาติ ดังเช่นในกรณีของพระพุทธศาสนาที่เป็นศาสนาประจำชาติของประเทศไทย ทั้งนี้เพื่อจะได้เกิดความสะดวกหรือคล่องตัว ในการที่รัฐหรือสังคมจะเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ และปฏิบัติต่อศาสนาและองค์ประกอบของศาสนานั้นได้อย่างถูกต้องเหมาะสม และได้ผลดีโดยสมบูรณ์ เฉพาะอย่างยิ่ง ในแง่ที่จะถือเอาประโยชน์จากศาสนานั้นได้อย่างเต็มที่ เช่น ในการส่งเสริมสนับสนุนให้ศาสนานั้นมีกำลังความสามารถที่จะอำนวยความสะดวกอย่างสูงสุดแก่รัฐและแก่สังคม เป็นต้น

อนึ่ง ในการปฏิบัติเช่นนี้ ผลดีย่อมเกิดขึ้นแก่ศาสนาต่าง ๆ ของชนกลุ่มน้อยทั้งหลายด้วย เพราะการที่ศาสนาของคนส่วนใหญ่ปรากฏตัวเด่นชัดขึ้นมา ย่อมทำให้ศาสนาอื่น ๆ ของชนกลุ่มน้อยทั้งหลายพลอยปรากฏตัวเด่นชัดขึ้นมาด้วย เช่น ทำให้รัฐและสังคมรู้เห็นเข้าใจว่า ศาสนาอื่นที่คนในประเทศเดียวกับตนนับถือยังมีศาสนาอะไรอีกบ้าง ศาสนาใดมีชนกลุ่มน้อย พวกไหนนับถือ มีจำนวนเท่าใด มีข้อแตกต่างในธรรมเนียมปฏิบัติและการที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องอย่างไรเป็นต้น ซึ่งในเมื่อไม่มีการแบ่งแยกกีดกันข่มเหงกันดังกล่าวแล้ว ความปรากฏตัวเด่นชัดนี้ก็จะช่วยให้เกิดความสะดวกหรือคล่องตัวในการที่จะเกี่ยวข้องปฏิบัติต่อศาสนานั้น ๆ ในแนวทางของการส่งเสริมสนับสนุนเช่นเดียวกัน ตามสัดส่วนที่เหมาะสม

ควรทำความเข้าใจให้ชัดเจนเกี่ยวกับคำพูดที่ว่า รัฐพึงเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์และถือเอาประโยชน์จากศาสนา เพราะถ้าตีความคำพูดนี้ไม่ถูกต้อง อาจเข้าใจความหมายผิดพลาด และเห็นไปในทางตรงข้ามตามที่มิผู้ถือว่าการที่รัฐถือเอาประโยชน์จากศาสนาเป็นความชั่วร้าย ความจริง การที่รัฐถือเอาประโยชน์จากศาสนา หรือช่วยให้ศาสนา

อำนาจประโยชน์แก่รัฐนั้น เป็นหลักธรรมดาของการปกครองที่เดียว ในทางตรงข้าม ถ้ารัฐไม่ถือเอาประโยชน์จากศาสนานั้นแหละ จะเป็นการผิดวิสัยของการปกครอง และเป็นความบกพร่องของการปกครองนั้นด้วย ปัญหาที่เพียงว่า การถือเอาประโยชน์จากศาสนานั้น เป็นไปโดยชอบธรรมหรือไม่

การปกครองที่ถือเอาประโยชน์จากศาสนาโดยชอบธรรม หมายถึง การช่วยส่งเสริมสนับสนุนร่วมมือหรือเอื้ออำนาจโอกาสให้ศาสนาสามารถบำเพ็ญกิจหน้าที่เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ทำให้ประชาชนเป็นคนดีมีศีลธรรมอยู่ร่วมกันอย่างร่มเย็น เป็นสังคมที่มีสันติสุข ซึ่งเป็นจุดหมายร่วมกันทั้งของการปกครองของรัฐ และของศาสนา แต่ถ้าผู้ปกครองใช้ศาสนาหรือองค์ประกอบของศาสนาเป็นเครื่องมือเสริมอำนาจ หรือความมั่นคงแห่งสถานะของตน หรือแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวอย่างหนึ่งอย่างใด ก็เรียกว่า เป็นการถือเอาประโยชน์จากศาสนาโดยไม่ชอบธรรม

เป็นธรรมดาว่า ในการปกครองนั้น ไม่ว่าจะมีความหนึ่งสิ่งใดก็ตาม ที่จะยังผลกระทบต่อประโยชน์สุขของประชาชน รัฐหรือผู้ปกครองจะต้องสนใจเกี่ยวข้อง และปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ในทางที่จะบังเกิดผลดีต่อประชาชน ศาสนาเป็นสถาบันที่สำคัญยิ่ง และมีอิทธิพลอย่างมากมาต่อชีวิตจิตใจและความเป็นอยู่ของประชาชน ถ้าศาสนามีกำลังทำกิจหน้าที่อย่างถูกต้อง ก็จะเป็นปัจจัยสำคัญที่นำประโยชน์สุขมาให้แก่ประชาชน แต่ถ้าศาสนาอ่อนแอหรือถูกนำมาปฏิบัติอย่างผิดพลาดคลาดเคลื่อน ก็อาจทำให้เกิดความสูญเสียประโยชน์ หรือก่อโทษแก่สังคมได้อย่างกว้างขวางลึกซึ้ง จึงจำเป็นอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ ที่รัฐหรือผู้ปกครองจะต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับศาสนา และช่วยให้ศาสนาก่อประโยชน์อย่างถูกต้อง เพียงแต่จะต้องระวังให้เป็นการถือเอาประโยชน์จากศาสนา หรือทำให้ศาสนาอำนาจประโยชน์แก่รัฐโดยชอบธรรม อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

การปกครองนั้น มีหลักการที่จะสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ประชาชนทั่วทั้งหมดยุค และในทางปฏิบัติย่อมเป็นการสมควรที่รัฐจะดำเนินการให้ประโยชน์สุขนั้นเกิดขึ้นแก่ประชาชนจำนวนมากที่สุด ในเวลาอันรวดเร็วที่สุด

ดังนั้น ในกรณีที่ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาเดียวกันอยู่แล้ว การเกี่ยวข้องสัมพันธ์ด้วยดี หรือการส่งเสริมสนับสนุนศาสนานั้น ก็เท่ากับเป็นการสร้างสรรค์อำนาจประโยชน์สุขแก่ประชาชนแทบทั้งประเทศได้พร้อมกันทั้งหมดในคราวเดียว

ปัญหาที่เพียงว่า ถ้าคนส่วนใหญ่ที่นับถือศาสนาเดียวกันนั้น มีลักษณะการนับถือแบบใจแคบ รังเกียจเคียดจัญท์กีดกันศาสนาอื่น การส่งเสริมศาสนาของคนส่วนใหญ่ นั้น ก็จะกลายเป็นการสนับสนุนให้คนส่วนใหญ่มีกำลังมากขึ้นในการที่จะข่มเหงรังแกหรือเบียดเบียนคนส่วนน้อย และการมีศาสนาประจำชาติในกรณีอย่างนี้ ก็ย่อมมีความหมายเป็นการกีดกันตัดรอน ตลอดจนทำลายชนกลุ่มน้อยทั้งหลายที่นับถือศาสนาอื่น ๆ แต่ถ้าศาสนาของคนส่วนใหญ่มีลักษณะการนับถือแบบใจกว้าง มีความเข้าใจและไม่ตรีต่อคนที่นับถือศาสนาอื่นในฐานะเพื่อนมนุษย์เสมอกัน มิใช่เห็นเป็นคนบาปหรือพวกมารร้าย การยกศาสนานั้นขึ้นเป็นศาสนาประจำชาติ ย่อมกลายเป็นหนทางลัดในการที่จะสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ประชาชนทั้งชาติได้ในเวลาอันรวดเร็วที่สุด โดยก้าวแรกขั้นเดียวก็ครอบคลุมคนส่วนใหญ่ทั้งหมด แล้วก้าวต่อไปเพียงอีกนิดน้อยก็แผ่ประโยชน์สุขไปให้ทั่วถึงแก่คนกลุ่มย่อย ๆ ที่เหลืออยู่ได้อย่างง่ายดาย

๒. พระพุทธศาสนาเป็นแกนนำและเป็นรากฐานสำคัญของวัฒนธรรมไทย

ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า วิถีชีวิตของคนไทยผูกพันอยู่อย่างแนบแน่นกับพระพุทธศาสนา ความเชื่อถือและหลักปฏิบัติในพระพุทธศาสนา ซึมแทรกผสมผสานอยู่ในแนวความคิดจิตใจ และกิจกรรมแทบทุกด้านของชีวิตไทยตลอดเวลายาวนาน โดยยังคงเนื้อหาสาระเดิมที่บริสุทธิ์ไว้ได้ก็มี ถูกดัดแปลงเสริมแต่งตลอดจนปนเปื้อนกับความเชื่อถือและข้อปฏิบัติสายอื่นหรือผันแปรไปด้วยเหตุอื่น ๆ จนผิดเพี้ยนไปจากเดิมก็มาก

ในทางจิตใจ เห็นได้ชัดว่า หลักธรรมความประพฤติปฏิบัติ การดำเนินชีวิต และกิจกรรมต่างๆ ทั้งในและเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา ได้หล่อหลอมชีวิตจิตใจและลักษณะนิสัยของคนไทย ให้เป็นผู้มีจิตใจกว้างขวางและร่าเริงแจ่มใส ชอบเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ แสดงความเป็นมิตร เข้ากับใครๆ ได้ง่าย ยินดีในการให้และแบ่งปัน พร้อมทั้งจะบริจาคและให้ความช่วยเหลืออย่างเต็มที่เรียกว่า เป็นคนมีน้ำใจ อันเป็นลักษณะเด่นชัดที่ชนต่างชาติมักสังเกตเห็นและประทับใจ จนตั้งสมญาเมืองไทยว่าเป็นดินแดนแห่งความยิ้มแย้ม หรือสยามเมืองยิ้ม

ประเพณีและพิธีการต่างๆ ในวงจรชีวิตของแต่ละบุคคลก็ดี ในวงจรเวลาหรือฤดูกาลของสังคมหรือชุมชนก็ดี ล้วนเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาโดยตลอด ถ้าไม่เป็นเรื่องของศาสนาหรือสืบเนื่องจากพระพุทธศาสนาโดยตรงก็ต้องมีกิจกรรมตามคติความเชื่อหรือแนวปฏิบัติในพระพุทธศาสนาแทรกอยู่ด้วย

สำหรับวงจรชีวิตของบุคคล เช่น ตั้งชื่อ โกนผมไฟ บวช แต่งงาน ทำบุญอายุ พิธีศพ เป็นต้น ซึ่งไม่ว่าจะจัดย่อยละเอียดถี่ถ้วนกว่านี้ หรือตัดออกบ้างให้น้อยกว่านี้ เหลือเฉพาะที่สำคัญหรือจำเป็น ก็พูดรวมๆ ได้ว่า ตั้งแต่เกิดจนตาย ล้วนจัดให้เนื่องด้วยคติในพระพุทธศาสนา

ส่วนในวงจรกาลเวลาของสังคมและชุมชน ก็มีงานประเพณี และเทศกาลประจำปี ทั้งที่เป็นเรื่องทางพระพุทธศาสนาโดยตรง เช่น มาฆบูชา วิสาขบูชา เข้าพรรษา ออกพรรษา กฐิน เป็นต้น และที่จัดให้เข้าในคติของพระพุทธศาสนา เช่น ตรุษสงกรานต์ สารท ลอยกระทง เป็นต้น ตลอดจน งานนมัสการปูชนียวัตถุสถานประจำปีของวัดต่าง ๆ

ด้วยเหตุนี้ ในท้องถิ่นทั้งหลายทั่วประเทศไทย ฤดูกาลจึงผ่านเวียนไปโดยไม่ว่างเว้นจากงานพิธีทางพระพุทธศาสนา จนชีวิตและสังคมไทยผูกพันแนบสนิทเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระพุทธศาสนา ดังได้กล่าวข้างต้น เทศกาลงานประเพณี และพิธีการต่างๆ เหล่านี้ นอกจากเป็นเครื่องผูกพันและร้อยประสานรวมใจประชาชนทั่วทั้งถิ่นและทั้งสังคมให้กลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวมีความสามัคคีกันแล้ว กิจกรรมบุญกุศลในโอกาสเหล่านี้ ล้วนโน้มแนบไปในทางการให้การบริจาค สละ และสละสลวยความยึดติด จึงเป็นเครื่องกลมเกลียวจิตใจ และฝึกนิสัยของคนไทยให้มีอัธยาศัยกว้างขวางเผื่อแผ่ มีไมตรีและน้ำใจ อย่างที่ได้กล่าวมาแล้ว

ภาษาเป็นส่วนประกอบสำคัญยิ่งของวัฒนธรรม และคำบาลีสันสกฤตก็เป็นส่วนประกอบที่สำคัญของภาษาไทย คำบาลีนั้นมาจากพระพุทธศาสนาโดยตรง ส่วนคำสันสกฤตมาจากพระพุทธศาสนาบ้าง มาจากศาสนาฮินดูบ้าง แต่รวมความแล้ว พระพุทธศาสนาก็เป็นแหล่งใหญ่แห่งความเจริญงอกงามของภาษาไทย แม้แต่ถ้อยคำสามัญที่ใช้ในชีวิตประจำวัน ก็เป็นคำที่มาจากบาลีสันสกฤตหลายส่วน

ยกตัวอย่างง่ายๆ เช่น ในประโยคว่า “คุณวรินทร์ รับประทานอาหารเช้าแล้ว ก็ขับรถยนต์พาบุตรหญิงคนเล็กไปส่งให้คุณครู ที่โรงเรียนอนุบาล แล้วแวะส่งภรรยา ซึ่งเป็นอาจารย์มหาวิทยาลัยที่สถาบันของเธอ จากนั้นจึงไปยังที่ทำงาน” คำว่า อาหาร รถยนต์ บุตร ครู อนุบาล ภรรยา อาจารย์ มหาวิทยาลัย และสถาบัน เป็นคำบาลีสันสกฤตทั้งสิ้น

อีกตัวอย่างหนึ่งลองดูข่าวในหนังสือพิมพ์รายวันฉบับหนึ่ง ในวันที่ ๑๔ ต.ค. ๒๕๓๐ นี้ว่า “ในการพิจารณาเรื่องนี้ กระทรวงเกษตรฯ ได้เน้นเรื่องการประกันภัยเกษตรกร โดยให้กลุ่มสหกรณ์ชาวนาเป็นผู้ดำเนินการ

แต่กระทรวงพาณิชย์ไม่เห็นด้วย และเสนอว่ากลุ่มสหกรณ์ยังไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอในการดำเนินงาน ทั้งทางด้านการบริหาร..." คำว่า พิจารณา เกษตร ภัย เกษตรกร สหกรณ์ การพาณิชย์ ประสิทธิภาพ และบริหาร ก็เป็นคำบาลีสันสกฤตทั้งนั้น

ยิ่งในภาษาราชการ และภาษาทางวิชาการก็ยังมีถ้อยคำที่มาจากภาษาบาลีสันสกฤตมากขึ้นตลอด กระทั่งการตั้งชื่อบุคคลและสถานที่ต่างๆ เพื่อให้ไพเราะ หรือเพื่อให้เห็นสำคัญ ก็นิยมตั้งเป็นคำบาลีสันสกฤต ยิ่งกว่านั้น ยังนิยมให้พระสงฆ์ที่เคารพนับถือเป็นผู้ตั้งให้เพื่อความเป็นสิริมงคลอีกด้วย

ภาษาเป็นอุปกรณ์ของวรรณกรรม และวรรณกรรมก็ช่วยให้ภาษาเจริญเติบโต อุดมสมบูรณ์ยิ่งขึ้น นอกจากภาษาของพระพุทธศาสนา คือบาลี รวมทั้งสันสกฤตจะเป็นเครื่องมือหลักของกวีไทยทั้งหลายแล้ว เรื่องราวต่างๆ ในคัมภีร์พุทธศาสนายังเป็นที่มาแหล่งใหญ่ของบทประพันธ์และกวีนิพนธ์ทั้งหลายในประเทศไทย สืบแต่โบราณอีกด้วย วรรณคดีไทยเรื่องสำคัญๆ ที่เป็นมรดกตกทอดมาแต่อดีต เป็นเรื่องราวในพระพุทธศาสนาโดยตรง บ้าง ได้รับอิทธิพล โดยอ้อมบ้าง เป็นผลงานนิพนธ์ของพระสงฆ์ในวัดเองบ้าง ประพันธ์โดยท่านที่ได้รับการศึกษาไปจากวัดบ้าง

แม้ว่าในปัจจุบัน ภาษาไทยและวรรณกรรมไทยจะขยายตัวเจริญเติบโตขึ้น โดยได้รับอิทธิพลจากภาษาต่างประเทศสายอื่น และเรื่องราวแปลกใหม่ในขอบเขตที่กว้างขวางออกไป จนบางครั้งทำให้ถ้อยคำที่มาจากบาลีสันสกฤตบางส่วน และวรรณคดีไทยเก่าๆ เหล่านั้น ดูเหมือนจะกลายเป็นเรื่องของอดีตนานไกลที่ล่วงผ่านพ้นสมัยไปแล้ว แต่กระนั้นก็ตาม ถ้อยคำและวรรณคดีไทยเก่าๆ ทั้งหลาย ก็ยังคงความสำคัญ ในฐานะเป็นที่สืบค้นความเป็นไทย และความเป็นมาของไทย พร้อมทั้งภูมิธรรมภูมิปัญญาของไทยอยู่ต่อไป

ยิ่งกว่านั้น การที่จะนำสังคมไทยให้เดินหน้าไปสู่ความเจริญพัฒนา อย่างได้ผลดีมีเนื้อหาสาระแท้จริง โดยไม่ล้มเหลวเสียก่อน และทั้งไม่สูญเสียความเป็นไทยด้วยนั้น คนไทยในช่วงต่อแห่งยุคสมัยนี้ จะต้องเป็นผู้ฉลาดที่จะสืบทอดความเป็นไทยเอาไว้เป็นแกนในของตัว พร้อมไปด้วยกันกับการรับเอาความเจริญใหม่ๆ จากภายนอกเข้ามาผนวกและกลั่นย่อยเสริมตัวให้เติบโตขยายและก้าวหน้าต่อไป

นอกจากภาษาและวรรณคดีแล้ว ศิลปะและดนตรี ไทยก็เนื่องอยู่ด้วยกันกับพระพุทธศาสนา เพราะเหตุว่า นอกจากวง ซึ่งเป็นส่วนเฉพาะของเจ้านายแล้ว สำหรับ ประชาชนทั่วไป ก็มีแต่วัดเท่านั้นที่เป็นแหล่งใหญ่ที่กำเนิด รักษา สืบทอด พัฒนา หรือสนับสนุนศิลปะและดนตรี

วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นศูนย์กลางแห่งกิจกรรมทางสังคม และเป็นสมบัติส่วนรวมร่วมกันของชุมชน ศิลปะ และดนตรีจึงอาศัยวัดเป็นที่จัดแสดงหรือปรากฏตัว ดนตรีถูกใช้ประกอบพิธีกรรมต่างๆ ทางพระศาสนา แม้แต่การแสดงพระธรรมเทศนา เป็นเครื่องเสริมคุณค่าทางอารมณ์ ความละเมียดละไม โอ้อ้อ และความรู้สึกเป็นจริงเป็นจัง ตั้งแต่องานสมโภชไปจนถึงงานอวมงคล จิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมต่างๆ ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นด้วยแรงบันดาลใจเพื่อแสดงถึงศรัทธาในพระศาสนา และเป็นสื่อถ่ายทอดหลักธรรม

สิ่งก่อสร้างต่างๆ ในวัดได้รับการจัดสร้างให้ใหญ่โต และมีความวิจิตรบรรจงเป็นพิเศษ แม้แต่กุฏิที่อยู่ของพระภิกษุก็ได้รับความเอาใจใส่จัดสร้างอย่างดีพิเศษยิ่งกว่าเรือนที่อยู่ของชาวบ้านสามัญ เพราะเป็นสมบัติร่วมกันของทุกคนในชุมชน มิใช่สมบัติส่วนตัวของบุคคลใดๆ แต่เป็นดุจหอพักที่ทุกคนมีสิทธิที่จะมาอยู่พักอาศัย ในระหว่างระยะเวลาที่เข้ามาบวชเรียนอยู่ในวัด หมุนเวียนกัน ตั้งแต่รุ่นปู่ทวดจนถึงหลานเหลนและต่อไป จนกว่าจะสิ้นสภาพของมัน

โดยนัยเดียวกัน กุฏิเจ้าอาวาสอาจได้รับการจัดสร้างให้มีเครื่องอำนวยความสะดวกพร้อมๆ กันยิ่งกว่ากุฏิอื่นๆ เพราะมิใช่เป็นเพียงที่อยู่อาศัยของพระภิกษุเท่านั้น แต่มีฐานะเป็นสำนักงานกลางของชุมชน ซึ่งผู้นำกล่าวคือ

เจ้าอาวาสนั้นขึ้นอยู่กับตำแหน่ง โดยความยอมรับของชุมชน และทั้งเป็นที่ต้อนรับอาคันตุกะ โดยเฉพาะผู้นำจากชุมชนอื่น คือเป็นที่แสดงตัวของชุมชนนั้นต่อผู้ที่มาจากชุมชนอื่น

สาระสำคัญที่วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นสมบัติร่วมกันของชุมชน และเป็นที่ยอมรับแสดงตัวของชุมชนท้องถิ่นนั้น ต่อชุมชนอื่น หรือต่อคนภายนอกทั้งหมดนี้ เป็นเนื้อแท้ของวัฒนธรรมที่จะต้องเข้าใจให้ถูกต้อง และรักษาไว้ให้ได้ หากเข้าใจเขาไปหรือรักษาสาระไว้ไม่ได้ เช่น ความหมายของเสนาสนะสงฆ์ในความสัมพันธ์กับชุมชนลางเลือนไป ทำให้เสนาสนะสงฆ์ใหญ่โตเกินกำลังฐานะ และการใช้ประโยชน์ของชุมชนโดยไม่สมเหตุผล เป็นต้น ก็เรียกได้ว่า เกิดความคลาดเคลื่อนทางวัฒนธรรม เมื่อนั้นความเสื่อมโทรมก็จะคืบคลานเข้ามาแทนที่ความเจริญมั่นคง และเป็นความเสื่อมโทรมที่จะต้องประสปร่วมกัน ทั้งฝ่ายสถาบันพระศาสนาคือวัด และชุมชนนั่นเอง

๓. พระพุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจทำให้เกิดความสามัคคีในหมู่ชนชาวไทย

ตามปกติ คนทั้งหลายจะอยู่ร่วมกันได้ดี มีความพร้อมเพรียง ต่อเมื่อมีหลักความเชื่อหรือเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจอย่างหนึ่งอย่างเดียวกัน เป็นเหมือนแกนหรือสายเชือกที่ร้อยประสานกันไว้ ในบรรดาหลักความเชื่อหรือเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจทั้งหลายนั้น กล่าวได้ว่า ศาสนาเป็นหลักความเชื่อที่มีกำลังมากที่สุด และเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจที่เหนียวแน่นลึกซึ้งที่สุด ดังนั้น ในประเทศชาติใด ประชาชนทั้งหมด หรือคนส่วนใหญ่นับถือศาสนาเดียวกัน ก็ต้องนับว่าประเทศชาตินั้นมีโชคอย่างยิ่ง ที่จะไม่ต้องประสบความยากลำบาก ในการที่จะทำให้ประชาชนมีจิตใจประสานรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และมั่นใจได้ว่าจะสามารถสร้างเสริมความพร้อมเพรียงสามัคคีขึ้นได้โดยง่าย

อย่างไรก็ดี ในกรณีที่พลเมืองส่วนใหญ่ นับถือศาสนาเดียวกัน แม้ว่าจะมีความสามัคคีในระหว่างชนส่วนใหญ่แล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่เป็นการแน่นอนว่าประชาชนทั้งชาติจะมีความสามัคคีกันด้วยดีอย่างแท้จริง เพราะถ้าความสามัคคีของชนส่วนใหญ่ไม่เป็นไปโดยชอบ ก็จะเกิดปัญหาระหว่างประชากรส่วนใหญ่กับชนส่วนน้อยที่นับถือศาสนาต่างกัน และแทนที่จะเกิดความสามัคคีในชาติ ก็จะกลายเป็นการแตกแยกขัดแย้งเบียดเบียนกัน โดยที่ชนส่วนใหญ่จะบีบบังคับข่มเหงชนกลุ่มน้อย ถ้าเป็นอย่างนี้ ก็ต้องนับว่า ความมีโชคดีก็กลับกลายเป็นเคราะห์ร้าย เหมือนมีร่มอยู่ในมือ แทนที่จะใช้กางคุ้มฝนกันแดด กลับใช้อย่างเป็นท่อนเหล็กท่อนไม้สำหรับไล่ตีไล่แทงกัน แต่ถ้าเป็นความสามัคคีโดยชอบธรรม นอกจากทำให้รวมกำลังพร้อมเพรียงกันในหมู่ผู้ที่ถือศาสนาเดียวกันแล้ว ก็จะไม่เป็นเหตุแบ่งแยกถือพวกถือหมู่กีดกันคนพวกอื่นด้วย แต่ตรงข้ามจะแผ่ไมตรีจิตมิตรภาพแก่ศาสนิกพวกอื่นด้วย ในฐานะที่ว่า แม้จะนับถือศาสนาต่างกัน แต่ก็เป็นเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน จึงไม่ทำให้เสียสามัคคีในชาติ

ศาสนิกชนในบางลัทธิศาสนา ไม่เพียงแต่จะแบ่งแยกเบียดเบียน ยอมรับหรืออยู่ร่วมกันไม่ได้กับศาสนิกชนที่นับถือศาสนาอื่นเท่านั้น แม้แต่กับศาสนิกชนของศาสนาเดียวกัน แต่ต่างนิกายกับตน ก็ทนกันไม่ได้ ต้องยกเอาความถือต่างทางศาสนานั้น เป็นเหตุวิวาทขัดแย้ง หรือถึงกับพิฆาตเข่นฆ่ากัน ในกรณีเช่นนี้ การยกศาสนาใดศาสนาหนึ่งขึ้นเป็นศาสนาประจำชาติ ย่อมหมายถึงการยกนิกายใดนิกายหนึ่งขึ้นสู่ฐานะนั้น และการปฏิบัติเช่นนั้น ย่อมไม่มีทางทำให้เกิดความสามัคคีที่แท้จริงของคนทั้งชาติ จะมีได้ก็แต่เพียงความสามัคคีของคนกลุ่มหนึ่งเพื่อจะปะทะกันกับคนอีกกลุ่มหนึ่งที่มีความสามัคคีในแบบเดียวกัน หรือความสามัคคีของคนกลุ่มใหญ่ ที่จะเข้าบีบบังคับครอบงำหรือทำลายคนกลุ่มน้อย ตลอดจนความสามัคคีในแต่ละกลุ่มของคนมากมายหลายกลุ่มที่แก่งแย่งช่วงชิงอำนาจและผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน ลบลู่ดูหมิ่นกันหรือวิวาทขัดแย้งกันในเรื่องหลักความเชื่อและข้อปฏิบัติทางศาสนาโดยใช้วิธีรุนแรง

ประโยชน์สำคัญอย่างหนึ่ง ที่รัฐทั้งหลายคาดหวังจากศาสนา ก็คือ การทำให้เกิดความสามัคคีในชาติ และรัฐเหล่านั้นก็แสวงหาและใช้วิธีการต่าง ๆ กันที่จะให้สำเร็จผลตามความมุ่งหวังนี้ บางรัฐยกศาสนาหนึ่งขึ้นเป็นศาสนาประจำชาติแล้ว ก็สร้างความสามัคคีได้สำเร็จ บางรัฐทำเช่นนั้นแล้ว ก็ทำให้เกิดปัญหาคนส่วนใหญ่มากับชนส่วนน้อยเบียดเบียน บีบคั้นข่มเหงกัน บางรัฐก็ยกศาสนาในรูปสถาบันที่เป็นรูปธรรมขึ้นเป็นศาสนาประจำชาติ บางรัฐก็ยกเอาศาสนาในด้านนามธรรมขึ้นเป็นศาสนาประจำชาติ

บางรัฐก็จำเป็นต้องรักษาสามัคคีด้วยการไม่ให้มีศาสนาประจำชาติ ยกตัวอย่างเช่น ประเทศสหรัฐอเมริกา ทั้งที่ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาเดียวกัน แต่เมื่อประกาศอิสรภาพตั้งเป็นประเทศในปี พ.ศ. ๒๓๑๔ (ค.ศ. ๑๗๗๑) แล้ว ต่อมาก็ได้ตราบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญว่า ไม่ให้ยก(สถาบัน)ศาสนาใด ขึ้นเป็นศาสนาที่รัฐบาลสถาปนา คือไม่มีสถาบันศาสนาใด เป็นศาสนาประจำชาติซึ่งตีความตามกันมาว่า ให้รัฐกับศาสนาแยกต่างหากจากกัน หรือรัฐกับสถาบันสงฆ์อยู่คนละส่วน (เรียกว่า separation of Church and State)

สาเหตุสำคัญที่ประเทศอเมริกาไม่ให้ยกศาสนาใดศาสนาหนึ่งขึ้นเป็นศาสนาประจำรัฐ ก็เพราะว่า คนอเมริกันได้ผ่านประสบการณ์อันขมขื่นทางศาสนาจากทวีปยุโรป กล่าวคือ ชาวอเมริกันจำนวนมาก เป็นผู้ประสบภัยจากการกดขี่ข่มเหงระหว่างศาสนิกในศาสนาเดียวกันแต่ต่างนิกายในทวีปยุโรป จึงอพยพหลบหนีเอาชีวิตรอด มาตั้งถิ่นฐานใหม่ในทวีปอเมริกา แม้กระนั้น เมื่อตั้งประเทศใหม่ของตนขึ้นได้แล้ว ศาสนิกทั้งหลายในศาสนาเดียวกันนั้น ซึ่งมีหลายนิกาย ต่างก็หวาดกลัวกันว่า ถ้านิกายอื่นได้รับการสถาปนาจากรัฐ นิกายของตนจะประสบฐานะด้อยต่ำ หรือต้องเผชิญชะตากรรมที่เดือดร้อนลำบาก ดังบทเรียนที่ได้ประสบมาแล้วในทวีปยุโรป ก่อนอพยพ จึงต่างก็พยายามเกี่ยงแย่งไม่ยอมกัน สาเหตุระหว่างศาสนาเดียวกันแต่ต่างนิกายนี้มีถึง ๓ ข้อ และมีเหตุผลอื่นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งก็เป็นบทเรียนทางศาสนาจากยุโรปเช่นเดียวกัน คือ ความตื่นตัวทางปัญญาจากการที่วิทยาศาสตร์เจริญขึ้น ได้บั่นทอนความเชื่อแบบบังคับศรัทธา ที่ต้องยอมตามคำบงการจากสวรรค์ให้เสื่อมคลายลง ชนชาติใหม่ที่นิยมอิสระเสรีภาพ จึงมองเห็นเหตุผล และโอกาสอันสมควรที่จะปลดปล่อยกิจการของรัฐจากอิทธิพลครอบงำของศาสนจักร

สรุปว่า ประเทศสหรัฐไม่มีศาสนาประจำชาติ เพราะไม่มีเอกภาพทางศาสนา ถ้าจะให้ศาสนาประจำชาติ ก็ต้องยกนิกายใดนิกายหนึ่งขึ้นเป็นใหญ่ เมื่อยกนิกายหนึ่งขึ้นเป็นใหญ่ ก็จะทำให้เกิดแตกสามัคคีกันขึ้น การมีศาสนาประจำชาติ ก็จะกลายเป็นการทำให้เกิดความไม่สามัคคี ดังนั้น จึงจำเป็นต้องเลี่ยง โดยรักษาความสามัคคีด้วยการไม่มีศาสนาประจำชาติ

อย่างไรก็ตาม ประเทศสหรัฐอเมริกาก็ยังคงต้องการให้ศาสนาซึ่งเป็นหลักยึดเหนี่ยวทางจิตใจ ช่วยทำให้เกิดความสามัคคีอยู่นั่นเอง ในเมื่อศาสนิกชนแบ่งแยกเป็นหลายนิกายนัก จะอาศัยศาสนาที่เป็นสถาบันอย่างรูปธรรมช่วยสร้างความสามัคคีนั่นก็ไม่ได้ จึงต้องหาวิธีอย่างอื่น ในที่สุด ก็หาทางออกได้ โดยยกเอาตัวศาสนาที่เป็นนามธรรมขึ้นมา สถาปนาเป็นหลักของชาติ ทำนองยกเป็นศาสนาประจำชาติกลาย ๆ กล่าวคือ ในปี พ.ศ. ๒๔๔๗ (ค.ศ. ๑๙๐๔) รัฐสภาอเมริกัน ได้มีมติให้เพิ่มคำว่า under God เข้าต่อท้ายคำว่า one nation ในคำปฏิญาณธงของอเมริกาเป็น one nation under God (ประเทศอเมริกาเป็นประชาชาติอันหนึ่งอันเดียวภายใต้องค์พระผู้เป็นเจ้า) และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๙๔ (ค.ศ. ๑๙๕๑) รัฐสภาอเมริกัน ก็ได้มีมติยกข้อความ In God We Trust (เราอุปชีวิตฝากจิตใจไว้ในองค์พระผู้เป็นเจ้า) ขึ้นเป็นคำขวัญของชาติ (national motto)

ในประเทศไทยนี้ พระพุทธศาสนาได้พิสูจน์ตัวเองมาแล้วตลอดประวัติศาสตร์อันยาวนานว่าพุทธศาสนิกชน นอกจากมีหลักยึดเหนี่ยวจิตใจเป็นอันเดียวกันในหมู่พวกตนแล้ว ก็ยังอยู่ร่วมกันด้วยดีกับศาสนิกชนในศาสนาอื่น ๆ โดยมีไมตรีจิตมิตรภาพตามฐานะที่เป็นเพื่อนมนุษย์ผู้ร่วมเกิดแก่เจ็บตายด้วยกัน ไม่เคย

มีการเบียดเบียนข่มเหงศาสนา หรือศาสนิกชนพวกอื่น ไม่ต้องพูดถึงศาสนิกชนต่างนิกายในพระพุทธศาสนาด้วยกันซึ่งมีแต่ไมตรีและความสัมพันธ์ในทางช่วยเหลือเกื้อกูล ไม่เคยมีปัญหาความขัดแย้งใด ๆ เลย นอกจากข้อเหินแหยงทางปัญญาซึ่งก็แก้ไขไปตามวิธีการแห่งปัญญาที่เป็นทางแห่งสันติโดยแท้

ด้วยเหตุนี้ การที่ประเทศไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ จึงเป็นการสร้างความสามัคคีในหมู่ประชาชนชาวไทยทั่วทั้งหมด โดยก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในประชาคนส่วนใหญ่พร้อมทั้งไม่เสียสามัคคีต่อคนกลุ่มน้อย มีแต่ไมตรีจิตมิตรภาพ และความมีน้ำใจที่แผ่ออกไปกว้างขวางทั่วผืนแผ่นดิน

๔. พระพุทธศาสนาเป็นหลักการที่ช่วยดำรงรักษาเสรีภาพในการนับถือศาสนา

ในสังคมไทย ตลอดประวัติศาสตร์ของการนับถือพระพุทธศาสนา เสรีภาพทางศาสนาเป็นสิ่งที่มีความเป็นไปเองเป็นลักษณะของสังคมที่ถ่ายทอดกันมาโดยไม่ต้องรู้ตัว สืบเนื่องจากหลักการของพระพุทธศาสนา ที่เชิดชูเสรีภาพในการใช้ปัญญา โดยไม่มีการบังคับศรัทธา เพราะฉะนั้น ในประวัติของชนชาติไทยจึงไม่ต้องมีการต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งเสรีภาพในการนับถือศาสนา อย่างที่ได้เกิดขึ้นเป็นเรื่องราวรุนแรงมากในหลายประเทศ

นอกจากชาวพุทธจะอยู่ร่วมด้วยดีกับศาสนิกชนของศาสนาอื่น ๆ ที่มีอยู่แล้ว แม้เมื่อมีลัทธิศาสนาใหม่ ๆ เข้ามาจากภายนอก ก็ได้พบการต้อนรับอย่างดี และเปิดโอกาสหรือถึงกับช่วยเหลือเพื่อให้มีการเผยแพร่โดยสะดวกด้วยซ้ำ

ในหลายสังคม แม้เพียงขันติธรรม (tolerance) ต่อกัน ระหว่างศาสนาก็เป็นสิ่งที่ได้มาแสนยาก แต่สำหรับสังคมไทยชาวพุทธมิใช่เพียงขันติธรรม (tolerance) เป็นปกติธรรมดาเท่านั้น แต่ยังมีความสัมพันธ์เชิงบวกคือถึงกับช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเกื้อกูล หรือประสานร่วมมือ ด้วยเมตตากรุณาเลยทีเดียว ดังนั้น เมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายอยู่เป็นศาสนาของคนส่วนใหญ่ จึงกลายเป็นปัจจัยและเป็นสื่อที่ช่วยให้ศาสนาต่าง ๆ ที่แตกต่างหลากหลายสามารถอยู่ร่วมกันด้วยดี

มองในแง่นี้ ถ้าไม่มีพระพุทธศาสนาคอยเอื้ออยู่ หรือไม่มีพระพุทธศาสนาเป็นบรรยากาศทั่วไปของสังคมที่คอยช่วยประสานไว้ ความขัดแย้งระหว่างศาสนาต่าง ๆ จะมีโอกาสเกิดได้มากขึ้น ๆ เพราะฉะนั้น การที่พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของประชาชนส่วนใหญ่ จึงเป็นเครื่องช่วยรักษาเสรีภาพทางศาสนา และช่วยส่งเสริมให้ศาสนาต่าง ๆ อยู่ร่วมกันด้วยดี

เรื่องที่สังคมชาวพุทธไทยมีใจกว้าง เอื้อโอกาสแก่ลัทธิศาสนาทั้งหลาย ทั้งที่มีอยู่แล้วภายใน และที่เข้ามาใหม่จากภายนอกนี้ เป็นที่ทราบชัดกันเป็นอย่างดีแก่คนต่างชาติ โดยเฉพาะนักเผยแพร่ศาสนาจากตะวันตก ตั้งแต่ก่อนที่ประเทศเหล่านั้นจะรู้จักเสรีภาพทางศาสนา ดังจะเห็นว่า ฝรั่งที่เข้ามาเมืองไทย จะเป็นราชทูต บาทหลวง พ่อค้าหรือทหารก็ตาม ไม่ว่าในสมัยอยุธยาก็ตาม ในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ตาม ต่างออกปาก แสดงความชื่นชมหรือประทับใจในเรื่องนี้ไว้

ในที่นี้จะยกคำพูดของคนไทยที่กล่าวถึงตนเองมาอ้างเลย แต่จะนำเอาคำพูดหรือบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ที่บาทหลวง มิชชันนารี และคนชาติตะวันตกอื่น ๆ ได้พูดเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้มาแสดงให้เห็นเป็นตัวอย่าง

ในจดหมายเหตุการเดินทางของพระสังฆราชแห่งเบริธประมุขมิสซัง สุ่อณาจักรโคจินจีน (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐) ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งสมัยอยุธยา บาทหลวง ฌอง เดอ บูร์ซ ได้บันทึกไว้ตอนหนึ่ง (หน้า ๕๒) ว่า

“ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่าจะมีประเทศใดในโลก ที่มีศาสนาอยู่มากมาย และแต่ละศาสนาสามารถปฏิบัติพิธีการของตนได้อย่างเสรีเท่ากับประเทศสยาม”

และอีกตอนหนึ่งว่า (หน้า ๕๒)

“ความคิดของชาวสยามที่ว่าทุกศาสนาดี ดังนั้นพวกเขาจึงไม่แสดงตนเป็นปฏิปักษ์ต่อศาสนาอื่นใด หากศาสนานั้น ๆ สามารถยืนหยัดอยู่ได้ภายในกฎหมายของรัฐ”

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก็เช่นเดียวกัน ในหนังสือ *บันทึกเรื่องมิสซังแห่งกรุงสยาม* (กรมศิลปากร, ๒๕๒๔) โดย มุขนายก ฉลอง แบบติสต์ ปาลเลอกัวซ์ ก็ได้เขียนไว้ว่า

“นับแต่โบราณกาล ผู้ปกครองของไทยมีเจตนารมณ์อันดีงามที่จะปล่อยให้แต่ละชาติ ปฏิบัติพิธีการทางศาสนาของตนได้อย่างเสรี”

และ ท่านยังได้เล่าตัวอย่างเหตุการณ์ประกอบไว้ด้วยอันแสดงว่า

“... นี่เองหรือเสรีภาพในส่วนที่เกี่ยวกับการนับถือศาสนา อันเป็นสิ่งที่คนทั้งหลายได้ชื่นชมกันอยู่ในราชอาณาจักรแห่งนี้”

น่าสังเกตว่า เมื่อมองกลับเข้าไปที่จิตใจของบาทหลวงหรือนักเผยแพร่ศาสนาจากตะวันตกเหล่านี้ เขากลับมีความรู้สึกที่ตรงข้ามกับคนไทย คือเขาเดินทางเข้ามาพร้อมด้วยความรู้สึกละโม้ไม่งามที่ตั้งใจไว้ก่อนแล้วต่อพระพุทธรูปศาสนา โดยจะพูดถึงด้วยถ้อยคำเรียกหรือเอ่ยอ้างอย่างดูหมิ่น เช่น ในหนังสือ *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ ๒* (กรมศิลปากร, ๒๕๓๕) หน้า ๓๑ คณะบาทหลวงเยซุอิด ซึ่งเดินทางมาโดยพระราชโองการของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ใน พ.ศ. ๒๒๒๔ กล่าวถึงพระพุทธรูปศาสนาโดยใช้คำเรียกว่า *“ศาสนาป่าเถื่อน”* (กรมศิลปากร, ๒๕๓๕) หรืออย่างในหนังสือชุดเดียวกันนั้น ชุดที่ ๑ หน้า ๖๖ ศาสนาจารย์ คาร์ล ออกัสตัส ฟรีดริค กุตสลาฟฟ์ ซึ่งเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในราว พ.ศ. ๒๓๗๑ ก็จัดพระพุทธรูปศาสนาเข้าในคำเรียกว่า *“ศาสนาจอมปลอม”*

เรื่องความรู้สึกที่ดีของคนไทยต่อศาสนาอื่นนั้นเป็นเรื่องที่ฝรั่งนักเผยแพร่ศาสนาทราบกันดีและพูดถึงบ่อยมาก ขอยกตัวอย่างมาอีก เช่น ใน *ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๙ ภาคที่ ๓๒* (จุลศักราช, ๒๕๐๘) มีบันทึกของบาทหลวงเดอซัวซี ตอนหนึ่ง (หน้า ๒๔๙) ว่า

“จริงอยู่ จนถึงเวลาปัจจุบันนี้ พวกมิชชันนารียังไม่ได้ทำการใหญ่โตในเมืองไทยอย่างใด พวกไทยมีนิสัยอ่อนน้อม ไม่ชอบการโต้เถียงและโดยมากเชื่อเสียว่า ศาสนาทุกศาสนาเป็นคำสั่งสอนที่ดีทั้งนั้น”

ทั้งที่มองเห็นความรู้สึกที่ดีของคนไทย แต่นักเผยแพร่ศาสนาเหล่านั้น ก็หาได้มองดีตอบต่อพุทธศาสนาไม่ และมักพูดแสดงความรู้สึกที่ไม่ดี อย่างที่หนังสือ *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ ๑* (กรมศิลปากร, ๒๕๓๒) หน้า ๖๗ ศาสนาจารย์ กุตสลาฟฟ์ (สมัย ร.๓) เขียนไว้อีกว่า

“ถึงแม้ว่าจริง ๆ แล้ว ประเทศสยามเปิดโอกาสให้กับทุก ๆ ศาสนา แต่ศาสนาพุทธก็ยังคงเป็นศาสนาประจำชาติ และสถาบันของรัฐทั้งหมด ได้ให้การสนับสนุนความเชื่อที่ผิด ๆ นี้ พวกเราได้รับอนุญาตให้ไปแสดงธรรมที่วัดในพุทธศาสนา ...”

นอกจากความตั้งความรู้สึกไม่ดีมาแล้ว ฝรั่งเหล่านี้ ก็ยังตั้งเจตนาไม่ดีในการที่จะปฏิบัติต่อไปด้วย คือคิดหาทางทำลายพระพุทธรูปศาสนาเสียเลย ดังใน *ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓ ภาคที่ ๔๐* (จุลศักราช, ๒๕๑๑) หน้า ๒๒๗ พิมพ์บันทึกจดหมายเหตุของคณะพ่อค้าฝรั่งเศสไว้ว่า

“ถ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ทรงชักชวนแล้ว สมเด็จพระนารายณ์ก็คงจะหันเข้าหาศาสนาโรมันคาทอลิกเป็นแน่ ถ้าการเป็นได้เช่นนี้จริงแล้ว จะเป็นพระเกียรติยศแก่พระเจ้า หลุยส์สักเพียงไร เพราะในเวลาพระองค์ได้ทรงจัดการศาสนาในพระราชอาณาเขตของพระองค์ ยังได้ทรงจัดการทำลายศาสนาอื่นไม่ดีในแผ่นดินฝ่ายตะวันออก ซึ่งนับว่าเป็นประเทศที่เจริญที่สุดอยู่แล้ว”

แม้ว่าทางฝ่ายศาสนาที่เข้ามาเผยแพร่นี้จะตั้งความรู้สึกที่ไม่ดีไว้ และมีเจตนาร้ายต่อพระพุทธรูปศาสนาอย่างนี้

ถ้าไม่ถึงกับแสดงออกเป็นเหตุการณ์ร้าย คนไทยก็ไม่ตั้งใจคิดร้ายตอบ และคงเอื้อเฟื้อต่อไปตามปกติ

ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช บาทหลวงได้รับการอุปถัมภ์ในการเผยแพร่ศาสนาอย่างเต็มที่ ดังจะเห็นตัวอย่าง เช่น ที่บันทึกไว้ใน *ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๖ ภาคที่ ๒๗* (จุลศักราช ๒๕๐๗) หน้า ๒๖-๒๗ ว่า

“... อนุญาตให้บาทหลวง มิชชันนารี เทศน์สั่งสอนศาสนาได้โดยไม่ต้องมีใครห้ามปรามขัดขวางอย่างใด และอนุญาตให้พวกมิชชันนารี ได้สอนหนังสือรักษาพยาบาล โรคต่าง ๆ และรับคนเข้ารับได้ทั่วพระราชอาณาจักร โดยอยู่ในความปกครองและอุดหนุนของพระเจ้าแผ่นดิน การที่ได้อนุญาตเช่นนี้ มีแต่ข้อห้ามอย่างเดียวเท่านั้น คือ ห้ามมิให้บาทหลวง มิชชันนารี สอนการอย่างใด อันจะทำให้ราษฎรพลเมืองกลับใจทรยศ หรือคิดร้ายต่อรัฐบาล และกฎหมายของบ้านเมือง...”

ความที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงใกล้ชิดและเอื้อเฟื้อต่อคณะบาทหลวงนั้น เป็นเหมือนกับบาทหลวง เดอซัว ซี บันทึกลงไว้ ปรากฏใน *ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๙ ภาคที่ ๓๒* (จุลศักราช ๒๕๐๘) หน้า ๒๕๑ ว่า

“พระเจ้ากรุงสยามโปรดให้สร้างโบสถ์ และจะโปรดพระราชทานสิทธิพิเศษให้แก่ศาสนา ในพระที่นั่งที่ประทับมีไม้กางเขนอันหนึ่ง และทรงอ่านคัมภีร์ของศาสนาที่ มองซิเออร์ เดอเมเตโล โปลิส ได้แปลความเป็นภาษาไทย”

ความมีเมตตาการุณย์เออาพระทัยใส่ทะนุบำรุงกิจการของคณะผู้เผยแพร่ศาสนาคริสต์ และสนพระทัยศึกษาหลักศาสนา ของพระมหากษัตริย์ไทยอย่างนี้ ซึ่งไม่ใช่เรื่องแปลกประหลาดสำหรับพระพุทธศาสนา และไม่มีหลักการทางพระพุทธศาสนาห้ามปรามขัดขวาง กลายเป็นเรื่องแปลกสำหรับบาทหลวงทั้งหลาย ซึ่งทำให้ท่านเหล่านั้นเข้าใจเองว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงมีพระทัยเอนเอียงไปในทางที่จะนับถือคริสต์ศาสนา

ในวงการบาทหลวงและข้าราชการฝรั่งเศสที่เข้ามาเมืองไทยสมัยนั้น ย่อมทราบกันดีว่า การที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เจริญพระราชไมตรีกับกรุงศรีอยุธยา นั้น ทรงมีวัตถุประสงค์ยิ่งใหญ่อยู่ที่การเผยแพร่คริสต์ศาสนา ดังใน *ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๖ ภาคที่ ๒๗* (จุลศักราช ๒๕๐๗) หน้า ๗๔-๗๕ กล่าวถึงคำสั่งที่เสนาบดีฝรั่งเศสมอบไว้แก่ มองซิเออร์ เดฟาร์ ผู้ได้รับหน้าที่เป็นจอมพลผู้บังคับการค่าย และกองทัพบก ซึ่งบอกชัดเจนในความประสงค์ ๒ ข้อของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ว่า

“...และการทั้งหลายทั้งปวง จะเป็นการสำเร็จตามพระราชดำริของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ก็ด้วยผลการค้าขาย ได้ตั้งเป็นหลักเป็นฐานแล้วก็จริงอยู่ แต่มองซิเออร์ เดฟาร์ ก็ควรจะทราบไว้ว่าข้อสำคัญที่ทำให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงพระราชดำริจะให้ชาวฝรั่งเศสไปอยู่โดยมั่นคงถาวรในเมืองไทยนั้น ก็เพราะมีพระราชประสงค์จะให้ศาสนาได้แพร่หลายเจริญยิ่งขึ้นไปด้วย”

เสนาบดีฝรั่งเศสได้มีคำสั่งเนื้อความคล้ายกันนี้แก่มองซิเออร์ ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นอัครราชทูตมีหน้าที่ไปพูดทางโปลิติกและไปจัดการทางศาสนา และแก่มองซิเออร์ เซเบเรต์ หัวหน้าราชทูตอีกคนหนึ่ง ซึ่งมีหน้าที่โดยเฉพาะที่จะไปจัดในเรื่องค้าขาย โดยให้ทั้งสองท่าน

“เป็นพระตรวจตราดำริว่า จะจัดการอย่างไร จึงจะเหมาะเพื่อให้สมพระราชประสงค์ ของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ที่ทรงดำริไว้ในข้อสำคัญ ๒ ข้อ กล่าวคือ ให้ศาสนาคริสต์ยืนได้แพร่หลายไปทั่วทิศฝ่ายตะวันออก และให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ได้ทำการค้าขายในฝ่ายทิศตะวันออกทั่วไปด้วย”

การที่บรรดาบาทหลวงฝรั่งเศสมั่นใจว่า พระมหากษัตริย์ไทยทรงมีพระทัยพร้อมที่จะรับนับถือคริสต์ศาสนา นี้ ก็ได้เป็นเหตุให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ส่งราชทูตเดอ โชมองนำพระราชสาส์นมากราบทูลอัญเชิญให้ทรงเข้ารับ ดังที่ *ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๙ ภาคที่ ๓๒* (จุลศักราช ๒๕๐๘) หน้า ๒๐๒ แสดงจดหมายเหตุเขียนโดยบาทหลวง เดอซัวซีว่า

“ต่อได้อ่านพระราชสาสน์ของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสแล้วพระเจ้ากรุงสยามจึงได้ทรงทราบว่าได้แต่ราชทูตมาใหญ่โตในครั้งนี้ ไม่มีความประสงค์อย่างใดนอกจากจะต้องการให้พระเจ้ากรุงสยามได้กลับนับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกเท่านั้น”

แม้จะไม่ได้มีพระราชประสงค์อย่างที่ฝ่ายฝรั่งเศสเข้าใจ แต่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ไม่ได้ทรงตอบปฏิเสธโดยตรง แต่ทรงตอบด้วยพระราชปริชาญาณ โดยอ้างหลักการของคริสต์ศาสนานั้นเองว่า พระเป็นเจ้าทรงสร้างสรรค์บันดาลสิ่งทั้งหลายและการทั่วไป การที่มีความนับถือศาสนาต่างกันอยู่นี้ คงจะเป็นพระประสงค์ขององค์พระเป็นเจ้า ฉะนั้นการที่พระองค์จะเข้ารีตนั้น ก็มอบถวายสุดต่อองค์พระเป็นเจ้าจะตัดสินจัดสรรให้เป็นไป และมีได้ชัดเคื่องพระราชหฤทัยในเรื่องนี้ และได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงคณะนักเผยแผ่ศาสนาคริสต์มากขึ้นต่อไป

ในประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๙ ภาค ๓๒ นั้นเอง หน้า ๑๔๔ ได้กล่าวถึงข้อเขียนที่มองซิเออร์ วาเซ รวบรวมไว้ ตอนหนึ่งว่า

“พระสังฆราชฝรั่งเศส ซึ่งได้ประสาธน์พระเป็นเจ้า ก็ได้เอาเมืองไทยเป็นท่ามกลางสำหรับคณะบาทหลวงทั่วไป และได้พยายามแผ่พระธรรมของพระเยซูเจ้าได้แพร่หลายทั่วไป”

มองซิเออร์ ลาลูแบร์ ได้เขียนไว้ในหนังสือของตน ซึ่งประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๖ ภาคที่ ๒๗ หน้า ๖๒ ได้นำมาพิมพ์เป็นเชิงอรรถไว้ว่า

“...เหตุใดเราจึงอุตสาหขำมน้ำขำทะเลตั้ง ๖,๐๐๐ ไมล์ สำหรับจะไปชักชวนประเทศอินเดีย ประเทศสยาม ประเทศจีน และญี่ปุ่น ให้ถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก...บางทีพวกไทยก็ฟังคำสั่งสอนพวกบาทหลวงก็มีเป็นบางครั้ง บางคราว และอนุญาตให้พวกบาทหลวงสร้างวัดและสอนศาสนาตามหน้าที่ของเขาได้ ความจริงจะว่าใครใจดี เขาหรือเรา”

ในเรื่องนี้ นายพล ฟอรั้ง ได้เขียนบันทึกความจำไว้ปรากฏในประชุมพงศาวดาร เล่ม ๕๐ ภาคที่ ๘๐ (จุลศักราช ๒๕๒๗) หน้า ๙๔ ว่า

“ความจริงพระนารายณ์มหาราช ไม่เคยมีพระราชดำริเช่นนั้นเลย พระเจ้าอยู่หัวของเราทรงเชื่อว่าพระมหากษัตริย์แห่งประเทศไทยทรงมีพระราชศรัทธาที่จะทรงเข้ารีตจริง จึงทรงแต่งตั้งเซวาลเอร์ เดอะ โซมองต์เป็นราชทูต มาเชื่อมทางพระราชไมตรีกับพระนารายณ์มหาราช”

เซวาลเอร์ เดอ ฟอรั้ง นี้ เป็นนายทหารฝรั่งเศสที่เข้ามากรุงศรีอยุธยา ในคณะของราชทูตเดอ โซมองต์ และได้อยู่รับราชการในเมืองไทย ได้รับพระราชทานยศเป็นนายพลเรือและผู้บัญชาการทหารบก มีบรรดาศักดิ์เป็นออกพระศักดิ์สงคราม และได้ไปเป็นผู้บัญชาการทหารที่บ่อเมืองบางกอกต่อมา ได้เดินทางกลับไปรับราชการอยู่ในประเทศฝรั่งเศส เซวาลเอร์ เดอ ฟอรั้ง ได้เขียนบันทึกความจำไว้ เป็นจดหมายเหตุฟอรั้ง อยู่ในประชุมพงศาวดาร เล่ม ๕๐ ภาคที่ ๘๐ (จุลศักราช ๒๕๒๗) เมื่อกลับไปฝรั่งเศสแล้ว ครั้งหนึ่ง พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้โปรดเกล้าฯ ให้เล่าเรื่องศาสนาของประเทศไทย และได้รับสั่งถามว่าคณะผู้สอนศาสนาทำการได้ผลมากเพียงไร และชักชวนคนไทยเข้ารีตได้มากเท่าไร (หน้า ๑๓๓) ซึ่งฟอรั้งได้กราบทูลว่า

“ผู้สั่งสอนศาสนาชักชวนคนไทยเข้ารีตไม่ได้สักคนเดียว”

ต่อมา ฟอรั้ง ได้ไปสนทนากับแบร์ เดอะ ลาเชส (P_re de La Chaise เป็นบาทหลวงใหญ่ผู้ทำหน้าที่รับสารภาพบาปประจำพระองค์ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔) ซึ่งก็ได้ถามว่า ผู้สั่งสอนศาสนาได้ทำกิจการสำเร็จผลเพียงไร ฟอรั้ง ได้เล่าความตามที่ได้กราบทูลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และเติมความว่า (หน้า ๑๓๗-๒๐๐)

“ที่ทำให้คริสต์ศาสนาแผ่ไพศาลไปไม่ได้เร็วนั้น ต้องโทษจรรยาวัตรของพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งมีความอดทนและเคร่งครัดมาก พระภิกษุสงฆ์เหล่านี้ไม่เสพสุราเมรัย ฉันทะของที่คนใจบุญถวายเป็นวัน ๆ ไปเท่านั้น ของที่ได้

มากเกินไปจนจำกับบริจาคแก่คนจน ไม่เก็บไว้สำหรับวันรุ่งขึ้นเลย....

“... ตามปกติใจความของพระธรรมเทศนานั้นแนะนำให้คนทำบุญ จึงทว่าพระราชอาณาจักรนั้นมีคนใจบุญมากมาย เพราะฉะนั้นเราจะไม่แลเห็นคนที่จนต้องขออาหารมารับประทาน

“... ธรรมจรรยาของเขาเลืกว่าของเรามาก เขาหามันถือผู้สั่งสอนศาสนาของเราไม่เพราะว่าผู้สั่งสอนศาสนาไม่เคร่งครัดเท่าพระภิกษุสงฆ์

“เมื่อผู้สั่งสอนศาสนาของเราแสดงคริสต์ธรรม คนไทยซึ่งเป็นคนว่านอนสอนง่าย นั่งฟังธรรมปริยายนั้นเหมือนฟังคนเล่านิทานให้เด็กฟัง ความพอใจของเขานั้น ไม่ว่าจะสอนศาสนาใดก็ชอบฟังทั้งนั้น...”

“พระภิกษุสงฆ์ไม่เถียงเรื่องศาสนากับผู้หนึ่งผู้ใดเลย เมื่อมีคนยกคริสต์ศาสนาหรือศาสนาใด ๆ มาพูดกับท่าน ท่านก็เห็นว่าดีทั้งนั้น ถ้ามีคนมาปรักปรำพระพุทธศาสนา ท่านก็ตอบอย่างเย็นใจว่า เมื่ออาดมภาพเห็นว่าศาสนาของท่านเป็นศาสนาที่ดี เหตุไรท่านจึงไม่เห็นว่าเป็นพระพุทธรูปศาสนาเป็นศาสนาที่ดีเหมือนกันเล่า...”

ในประเทศไทยนี้แม้จะเคยมีผู้พยายามยกตัวอย่างกรณีที่ดีเหมือนว่าเป็นการบีบคั้นข่มขี่ศาสนิกชนในศาสนาอื่นขึ้นมาเอื่อยอ้าง แต่เมื่อพิจารณาโดยใกล้ชิด ก็จะเห็นชัดว่าเป็นกรณีที่เกิดขึ้นเนื่องจากปัญหาการเมืองการปกครองที่กระทบต่อความมั่นคงของรัฐ เป็นการละเมิดข้ออนุญาตอย่างที่ยกขมวดพระนารายณ์มหาราชทรงกำหนดไว้ดังที่อ้างแล้วข้างต้น (อนุญาตให้บาทหลวง มิชชันนารี เทศน์สั่งสอนศาสนาได้โดยไม่ต้องมีใครห้ามปรามขัดขวางอย่างใด... มีแต่ข้อห้ามอย่างเดียวเท่านั้น คือห้ามมิให้...สอนการอย่างใด อันจะทำให้ราษฎรพลเมืองกลับใจทรยศหรือคิดร้ายต่อรัฐบาล และกฎหมายของบ้านเมือง) หรือเป็นการฝ่าฝืนละเมิดต่อองค์พระมหากษัตริย์ (ขอให้พิจารณาเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยพระเพทราชา ท้ายแผ่นดินพระเจ้าตากสินและปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า) โดยที่ ในบางครั้งก็มีการตีหนักเผยแพร่ศาสนาได้แต่เพียงกล่าวร้ายต่อพระพุทธศาสนาไว้ก่อน มาเป็นข้อผสม ซึ่งคงต้องยกให้เป็นเรื่องวิสัยของจิตใจปุถุชน ที่มีความยึดมั่นรักใคร่หวงแหนในสิ่งที่ยึดถือว่าเป็นของตนซึ่งแสดงออกมาบ้างเป็นครั้งบางคราว

อย่างไรก็ดี ข้อที่สำคัญก็คือ ไม่มีหลักคำสอนใด ๆ ในพระพุทธศาสนาที่จะยกขึ้นอ้างอิงเป็นหลักฐานสนับสนุนให้เกิดการเบียดเบียนขึ้นได้ ไม่ว่าในกรณีใด ๆ และเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับกรณีร้ายแรงซึ่งเกิดขึ้นในที่มากมายหลายแห่งในประเทศชาติศาสนาอื่น ๆ ที่ศาสนิกชนอ้างหลักศาสนาขึ้นมาบราฆ่าฟันทำร้ายกันอย่างรุนแรงเป็นสงครามใหญ่ก็มีหลายครั้ง ไม่ว่าจะเป็นระหว่างศาสนิกต่างศาสนา หรือศาสนิกในศาสนาเดียวกันแต่ต่างนิกาย ก็ตาม ก็จะเห็นได้ว่า กรณีขัดแย้งบีบคั้น ที่มีเพียงประปรายในประเทศไทยนั้น เป็นเรื่องเล็กน้อยอย่างไม่อาจยกขึ้นมาเปรียบเทียบกับเขาได้เลย

ปัจจุบัน ทว่าโลกติดต่อถึงกันง่ายดายเหมือนเป็นชุมชนอันเดียว ในสภาพเช่นนี้ ถ้าศาสนาต่าง ๆ ยังมีทำที่ความรู้สึกและพฤติกรรมดูหมิ่นดูแคลนเป็นปฏิปักษ์ต่อกันและกัน และมีหลักการแห่งการบังคับศรัทธาเป็นพื้นฐาน ก็ย่อมจะมีการกีดกันเบียดเบียนบีบคั้นตลอดจนก่อกวนระหว่างศาสนาอยู่ต่อไป และในสภาพเช่นนี้พระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาที่ไม่มีความรุนแรง ก็ยากที่จะดำรงรอดอยู่ได้ โลกจึงต้องการศาสนาที่มีลักษณะเชื่อมประสานและมีหลักการที่เอื้อต่อเสรีภาพ

ปรากฏว่า โลกทุกวันนี้ยังเต็มไปด้วยปัญหาความขัดแย้งรบราฆ่าฟันกันระหว่างหมู่ชนที่นับถือศาสนาต่างกัน โลกจึงนับวันจะต้องการศาสนาที่มีลักษณะเชื่อมประสานอย่างนั้นมากยิ่งขึ้น เพื่อให้สันติสุขของโลกดำรงอยู่ได้

พระพุทธศาสนามีทำที่ความรู้สึกที่ดี และได้แสดงความเอื้อเฟื้อต่อศาสนาอื่นทุกศาสนาตลอดมาจนกระทั่งแม้แต่นักเผยแพร่ศาสนาอื่นที่มีทำที่ไม่เป็นมิตรก็ยังยอมรับ ทั้งเป็นศาสนาที่ยึดถือหลักการแห่งเสรีภาพในการใช้ปัญญาอีกด้วย ดังนั้น การที่พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ จึงทำให้มั่นใจได้ว่า นอกจากพระพุทธศาสนา

เองจะดำรงอยู่ได้แล้ว ก็จะช่วยให้อาณาอื่น ๆ ทั้งหลายอยู่ร่วมกันได้ด้วยดี ในบรรยากาศแห่งความมีเสรีภาพทางศาสนาด้วย

โดยนัยดังกล่าวมา การที่ประเทศไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ จึงเท่ากับเป็นการยกหลักการแห่งเสรีภาพในการนับถือศาสนาขึ้นมาสถาปนาไว้ ซึ่งเป็นฐานที่คำจุนช่วยให้ไม่มีการเบียดเบียนกันทางศาสนา และเสริมสร้างบรรยากาศที่เอื้ออำนวยให้อาณาต่าง ๆ ทั้งหลายดำรงอยู่และดำเนินกิจการกันไปได้ด้วยดีโดยสงบสุข

๕. พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันคู่ชาติไทย

ได้กล่าวแล้วในเบื้องต้นว่า นับแต่ประเทศไทยได้มีประวัติศาสตร์ต่อเนื่องชัดเจนเป็นของตนเอง ชนชาติไทยก็ได้นับถือพระพุทธศาสนาสืบต่อกันมาโดยตลอด กิจการและเหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ มากมายในบ้านเมือง เป็นเรื่องราวของพระพุทธศาสนา เกี่ยวข้องกับวัดวาอาราม หรือมีฉะนั้น ก็ผสมผสานกับคติทางพระพุทธศาสนา จนกล่าวได้ว่า ประวัติศาสตร์ของประเทศไทยเป็นประวัติศาสตร์ของชนชาติที่นับถือพระพุทธศาสนา หรือประวัติศาสตร์ของชาติไทยก็เป็นประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาด้วย

แม้ในยุคปัจจุบันก็ยังมีความเชื่อที่ถือกันต่อ ๆ มาว่า ชาติ ศาสน์ กษัตริย์ อันเป็นความหมายที่แสดงโดยสีทั้งสามของธงไตรรงค์ ซึ่งเป็นธงชาติของไทย และเป็นเครื่องยืนยันถึงการที่ได้ถือว่า ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ทั้งสามนั้น เป็นสถาบันหลักของประเทศที่ดำรงอยู่คู่เคียงกัน โดยเฉพาะศาสนา หรือ ศาสนานั้น ย่อมหมายถึง พระพุทธศาสนา ดังหลักฐานจากบทพระราชนิพนธ์ของพระองค์ผู้ทรงออกแบบธงไตรรงค์นั่นเอง คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงกำหนดไว้ให้สีธงแต่ละสีเป็นสัญลักษณ์ของสถาบันทั้งสามที่กล่าวแล้วนั้น ดังปรากฏในหนังสือ ดุสิตสมิต ฉบับพิเศษ ๒๔๖๑ หน้า ๔๒ ว่า

ขอรำพันบรรยาย

ความคิดเครื่องหมาย
 แห่งสีทั้งสามงามนิจ
 ขาวคือบริสุทธิ์ศรีสวัสดิ์
 หมายพระไตรรัตน์
 และธรรมะคัมภีร์ไทย
 แดงคือโลหิตเราไซ้
 ซึ่งยอมสละได้
 เพื่อรักษาชาติศาสนา
 น้ำเงินคือสีโสภะ
 อันจอมประชา
 ฐ โปรตเป็นของส่วนองค์
 จัดริ้วเป็นทิวไตรรงค์
 จึงเป็นสีธง
 ที่รักแห่งเราชาวไทย

ตามหลักการแห่งสถาบันหลัก และสัญลักษณ์ของธงไตรรงค์นี้ เมื่อขยายความออกไป ย่อมได้ความหมายในส่วนของพระพุทธศาสนาว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำ

พระมหากษัตริย์ไทย

การที่ถือว่า พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันหลักคู่ชาติบ้านเมืองนี้ ได้เป็นมาตลอดประวัติศาสตร์อันยาวนาน จะเห็นได้จากหลักฐานที่สำคัญยิ่ง คือ พระราชดำรัสขององค์พระมหากษัตริย์ในทุกยุคทุกสมัย ดังตัวอย่างที่จะยกมาอ้าง

ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช พระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงสุโขทัย ได้บรรยายตอนหนึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือ ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ ๑ (กรมศิลปากร, ๒๕๑๙) หน้า ๑๗ ว่า

“...พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้าท่วยปั๋วท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิงมืองม่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน เมื่อออกพรรษากرانถิ่นเดือนหนึ่ง จึงแล้ว...”

ในคราวที่คณะทูตพิเศษของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเข้าเฝ้ากราบบังคมทูลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา แจ้งการที่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสอัญเชิญพระองค์ให้เข้ารีตเป็นคาทอลิก พระองค์ได้ตรัสตอบผ่านมองซิเออร์ ฟอลคอน พระราชดำรัสครั้งนี้ แสดงถึงความที่ทรงมั่นคงในพระพุทธศาสนา โดยที่พร้อมกันนั้น ก็ทรงมีพระทัยกว้างขวางตามหลักการของพระพุทธศาสนาที่เอื้ออำนวยเสรีภาพทางศาสนา และทรงมีพระปรีชาญาณในการนำเอาหลักการของศาสนามาใช้สื่อสารรักษาพระราชไมตรี โดยไม่ต้องทรงตอบปฏิเสธโดยตรง พระราชดำรัสนี้ปรากฏในหนังสือ ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๔ ภาคที่ ๔๑ (คุรุสภา, ๒๕๑๑) หน้า ๑๔๑-๑๔๒ ตอนหนึ่งว่า

“... เราก็มีความประหลาดใจมากกว่า พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเพื่อนรักของเราได้มาเป็นพระธุระในการอันเป็นกิจของพระเป็นเจ้า เพราะเราก็เห็นว่าพระเป็นเจ้าเองก็ได้ฝังไฟในเรื่องนี้ไม่ เพราะการที่มนุษย์เรามีร่างกายมีวิญญาณ มีธรรมชาติอย่างเดียวกัน ไม่ใช่พระเป็นเจ้าเป็นผู้ทำให้เป็นเช่นนั้นดอกหรือ ถ้าพระเป็นเจ้าจะโปรดให้มนุษย์ทั้งปวงได้มีความนับถือศาสนาอันเดียวกันแล้ว พระเป็นเจ้ามิทำให้มนุษย์ทั้งหลายเกิดมาร่วมศาสนาเดียวกันหรือ แต่นี่พระเป็นเจ้าก็ไม่ต้องการให้เป็นเช่นนั้น กลับปล่อยให้ศาสนาต่าง ๆ กันทั่วโลก ตั้งแต่ไหนแต่ไรมาแล้ว เมื่อเป็นเช่นนั้น เราจะไม่ควรเชื่อหรือว่าพระเป็นเจ้ามีความประสงค์จะให้มนุษย์เราได้นับถือและบูชาพระองค์ด้วยวิธีและลัทธิต่าง ๆ กัน ...แต่อย่างไรก็ดีเรารู้กันอยู่แล้วว่าการทั้งปวงจะเป็นอย่างไร ก็สุดแล้วแต่พระเป็นเจ้าจะสั่งให้เป็น....”

ความที่ได้ตรัสนี้ ได้ทำเป็นเอกสารราชการ คือคำตอบจดหมายที่ เซอวาเลีย เดอ โชมอง เอกอัครราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ถวายสมเด็จพระนารายณ์พระเจ้ากรุงสยาม เมื่อวันที่ ๒๘ เดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ (พ.ศ.๒๒๒๘) หนังสือตอบนั้นปรากฏใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๔ ภาคที่ ๔๑ นั้นเอง หน้า ๖๙ ดังนี้

“...และขอให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงดำริด้วยว่า ถ้าพระเจ้าผู้สร้างฟ้าสร้างดินและสร้างสิ่งสารพัดอันมีรูปพรรณสัณฐานและนิสัยต่าง ๆ กัน จะประสงค์ให้มนุษย์ทั้งหลายได้นับถือศาสนาอย่างเดียวกันทุกคน และให้มนุษย์ทั้งหลายอยู่ในกฎหมายอันเดียวกันหมดแล้วพระเจ้าก็คงจะทำให้เป็นเช่นนั้นได้ง่ายที่สุด แต่สิ่งสารพัดต้นหมากรากไม้และของทั้งปวง พระเจ้าก็ได้สร้างให้มีรูปพรรณและลักษณะต่างกันทั้งสิ้น จึงเป็นพยานให้เห็นได้ว่าการที่เกี่ยวกับศาสนานั้น พระเจ้าก็คงต้องการให้ถือต่างกันเหมือนกัน เพราะเหตุฉะนั้นพระเจ้ากรุงสยามนายของข้าพเจ้า ทรงยอมให้พระเจ้าได้ตัดสินใจในเรื่องนี้....”

ในศาลพระเจ้าตากสินมหาราช พระเจ้ากรุงธนบุรี ณ วัดอรุณราชวราราม มีคำจารึกว่า

อันตัวพ่อ	ชื่อว่า	พระยาตาก
ทนทุกข์ยาก	กู้ชาติ	พระศาสนา
ถวายแผ่นดิน	ให้เป็น	พุทธบูชา
แด่พระศาสนา	สมณะ	พระพุทธรูป
ให้ยืนยง	คงถาวร	ห้าพันปี
สมณะพราหมณ์ชี	ปฏิบัติ	ให้พอสม
เจริญสมณะ	วิปัสสนา	พ่อชื่นชม
ถวายบังคม	รอยบาท	พระศาสดา
คิดถึงพ่อ	พ่ออยู่	คู่กับเจ้า
ชาติของเรา	คงอยู่	คู่พระศาสนา
พุทธศาสนา	อยู่ยง	คู่องค์กษัตรา
พระศาสดา	ฝากไว้	ให้คู่กัน

เมื่อขึ้นต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงประกาศพระราชปณิธาน ในการเสด็จขึ้นครองราชย์ (พระราชนิพนธ์นิราศท่าดินแดง) ว่า

ตั้งใจจะอุปถัมภก ยอยกพระพุทธศาสนา
ป้องกันขอบเขตทมิฬมา รักษาประชาชนและมนตรี

ความข้างต้นนี้ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ (กรมศิลปากร, ๒๕๒๖) หน้า ๖๑ ว่า

“แล้วมีพระราชโองการปฏิสังขรณ์แก่เจ้าพระยาและพระยาทั้งปวงว่า ‘สิ่งของทั้งนี้ จงจัดทำบำรุงไว้ให้จงดี จะได้ป้องกันรักษาแผ่นดิน ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และพระราชอาณาเขตสืบไป’....”

และอีกตอนหนึ่ง หน้า ๑๑๓ ว่า

“ครั้งนี้ของอาราธนาพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงจะมีอุตสาหกรรมในฝ่ายพระพุทธจักรให้พระไตรปิฎกบริบูรณ์ขึ้นให้จงได้ ฝ่ายข้างอาณาจักรที่จะเป็นศาสนูปถัมภกนั้นเป็นพนักงานโยม โยมจะสูญเสียสละละชีวิตบูชาพระรัตนตรัย สุดแต่จะให้พระปริยัติบริบูรณ์ เป็นมูลที่จะตั้งพระพุทธศาสนาจงได้”

ในเอกสาร “ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ก็มีพระบรมราชาธิบายตอนหนึ่ง ซึ่งแสดงน้ำพระทัยต่อพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งสถานะของพระพุทธศาสนาในแผ่นดินไทย ว่าดังนี้

“อนึ่งในพระเจ้าแผ่นดินก็ตรัสสรรเสริญว่า ศาสนาใด ๆ ไม่ประเสริฐกว่าพระพุทธศาสนา รับสั่งดังนี้ทุกพระเจ้าแผ่นดินมาจนทุกวันนี้ ก็ซึ่งรับสั่งดังนี้ ก็ดูเหมือนจะเอาใจพระสงฆ์ ซึ่งเป็นเจ้าของศาสนา โดยอยู่ในแผ่นดิน ก็ที่แท้พระสงฆ์ราชาคณะที่เป็นประธานในศาสนา ก็ยังโง่งมง่าย ไม่รู้แผ่นดินแผ่นดิน...แต่พระเจ้าแผ่นดินองค์นี้...ทรงหายสุริยจันทร์ถูกต้องแน่นอน...ก็เมื่อเป็นดังนี้ ท่านยังสรรเสริญว่าพุทธศาสนาดีกว่าศาสนาทั้งปวงแลทรงอุตสาหะประพฤติตามพุทธศาสนาอยู่ ก็เห็นชัดว่าเป็นเพราะพึ่งพาอาศัยพุทธศาสนาอยู่...”

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช ก็ได้ทรงแสดงนำพระทัยของพระองค์ต่อพระพุทธศาสนา ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึง เซอร์ เอ็ดวิน อาร์โนลด์ ผู้แต่งหนังสือประทับแห่งทวีปเอเชีย ณ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ความตอนหนึ่งว่า

“พระราชบิดาของฉันท ได้ทรงสละเวลาเป็นส่วนใหญ่ในการศึกษาและคัมภีร์ศาสนาของชาติ ส่วนฉันทได้ขึ้นครองราชย์ในขณะอายุน้อย จึงไม่มีเวลาที่จะเป็นนักศึกษาอย่างพอ ฉันทเองมีความสนใจในการศึกษาหนังสือหลักธรรมต่าง ๆ สนใจที่จะคัมภีร์ศาสนาของเรา และต้องการให้มหาชนทั่วไปมีความเข้าใจถูกต้อง”

แม้แต่การศึกษาของพระภิกษุสามเณร ก็ถือว่าเป็น การกิจของรัฐ ซึ่งรัฐบาลจะต้องเอาใจใส่ดูแล เพราะวัดเป็นศูนย์กลางการศึกษาของสังคมไทยสืบมาแต่โบราณ ดังที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเล่าไว้ใน “อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม” ว่า

“การสอบพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร นับเป็นราชการแผ่นดินอย่างหนึ่งด้วย อยู่ในพระราชกิจของพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก”

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ได้มีพระราชดำรัสถามเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ดังตัวอย่างที่ปรากฏในพระบรมราโชวาทเรื่องเทศนาเสีบา ตอนหนึ่งว่า

“พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาสำหรับชาติเรา... ศาสนาในสมัยนี้เป็นของที่แยกจากชาติไม่ได้...เป็นความจำเป็นที่เราทั้งหลายผู้เป็นไทย จะต้องมันอยู่ในศาสนาพระพุทธ ซึ่งเป็นศาสนาสำหรับชาติเรา”

“...เพราะฉะนั้น เป็นหน้าที่ของเราทั้งหลายที่จะช่วยกันบำรุงรักษาพระพุทธศาสนา อย่าให้เสื่อมศูนย์ไป การที่จะบำรุงพระพุทธศาสนา เราต้องรู้สึกก่อนว่า หลักของพระพุทธศาสนาคืออะไร?”

“...เราจะถือว่า เราเป็นไทยด้วยกันหมด เราจะต้องรักษาความเป็นไทยของเราให้ยั่งยืน เราจะต้องรักษาพระพุทธศาสนาให้ถาวรวัฒนาการ อย่างที่เป็นมาแล้วหลายชั่วโคตรของเราทั้งหลาย”

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน ก็ได้ทรงมีพระราชดำรัสประกาศไว้ใน การพระราชทานพระพุทธรูปนารายณ์พิตรว่า

“ข้าพเจ้าถือว่า พระพุทธรูปนารายณ์พิตรเป็นที่ตั้งแห่งคุณพระรัตนตรัย อันเป็นที่เคารพสูงสุด และเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประเทศไทย และของคนไทย...”

พระราชดำรัสทั้งหลายที่ได้ยกมาอ้างนี้ หากเป็นของพระมหากษัตริย์พระองค์เดียว ก็อาจมีผู้แย้งได้ว่าเป็นพระราชมติส่วนพระองค์ แต่เมื่อปรากฏชัดตามที่แสดงไว้นี้ว่า พระมหากษัตริย์ที่ทรงความสำคัญยิ่งหลายพระองค์ และในทุกยุคสมัย ได้ตรัสไว้ทำนองเดียวกัน จึงย่อมเป็นหลักฐานยืนยันที่ชัดเจน ซึ่งต้องถือว่า เป็นระบบการและแบบแผนของประเทศไทย

เฉพาะอย่างยิ่ง จะต้องมองเห็นและเข้าใจด้วยว่า การที่องค์พระประมุขของชาติมีพระราชดำรัสดังนี้ มิใช่เป็นเพียงแนวทางพระราชดำริขององค์พระมหากษัตริย์เท่านั้น แต่เป็นการตรัสในฐานะผู้นำของประเทศ แทนเสียงประชาชนของพระองค์ เป็นเครื่องสะท้อนภาพรวมของสังคมไทย อันเป็นประมวลแห่งประเพณี คตินิยม และพฤติกรรมของประชากรชาวไทยทั่วไปในแผ่นดิน ซึ่งเป็นพื้นฐานที่รองรับการปกครองของประเทศ จึงกล่าวได้โดยชอบธรรมว่า พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันคู่ชาติของประเทศไทย

๖. พระพุทธศาสนาสอดคล้องกับลักษณะนิสัยของคนไทยที่รักความเป็นอิสระเสรี

เป็นที่ยอมรับกันทั่วไป หรืออย่างน้อยคนไทยทั้งหลายก็มีความรู้สึกและพูดหรือเขียนกันเองบ่อย ๆ ว่า ชาวไทยเป็นชาติที่รักความเป็นอิสระเสรี ไม่ยอมและทนไม่ได้ที่จะอยู่ใต้อำนาจบังคับของใคร

ในแง่ส่วนรวมของชาติ ก็หมายถึงความเป็นเอกราช ซึ่งชนชาติไทยก็รักษามาได้โดยตลอด ถ้าพูดถึง อดีตนานไกลก่อนพันปีมาแล้ว เมื่อดินแดนของตนถูกรุกรานหรือครอบครอง ก็ไม่ยอมอยู่ใต้อำนาจครอบครองนั้น แต่พากันอพยพหนีลงมาตั้งถิ่นฐานใหม่ หรือถ้าพูดถึงระยะ ๑๐๐-๔๐๐ ปีมานี้ ก็เป็นประเทศหนึ่ง ในจำนวนน้อยประเทศนักในทวีปเอเชีย ที่สามารถรักษาตัวรอดพ้นจากความเป็นเมืองขึ้นของประเทศนักล่าอาณานิคมมาได้

ส่วนในแง่บุคคลหรือชาวไทยแต่ละคนก็รักความเป็นอิสระส่วนตัว ชอบเป็นตัวของตัวเอง ชอบทำอะไรด้วยตัวเอง หรือชอบทำอะไร ๆ เฉพาะตัวเป็นอิสระ จนมีบ่อย ๆ ที่หมั่นเหม่งจะเลยเถิดไปจนกลายเป็นมานะ ซึ่งเป็นกิเลสที่ทำให้ถือตัวเป็นใหญ่ ลงกันไม่ได้ ร่วมมือกันไม่เป็น ตลอดจนช่วงชิงกันเป็นใหญ่ หรือกลายเป็น การทำอะไร ๆ ตามใจตัวเอง เอาแต่ใจของตนอย่างที่ว่ากันจนเป็นคำล้อเลียนว่า ทำได้ตามชอบใจคือไทยแท้ ถ้าคนไทยสามารถรักษาความรักอิสระเสรีภาพไว้ได้ให้อยู่ในขอบเขตที่แท้จริงของมัน คือไม่โตเลยเถิดไปเป็นมานะ และไม่กลายเป็นการเอาแต่ใจของตัว ก็ย่อมเป็นความดีงามและความประเสริฐอันชอบธรรมยิ่ง

กล่าวกันว่า ความเป็นชาติและเป็นชนที่รักอิสระเสรีภาพของคนไทยนี้ ปรากฏให้เห็นแม้แต่ในคำที่เป็นชื่อเรียก ประเทศชาติและประชาชน คำเรียกชื่อประเทศและคนไทยนั้น รู้จักกันทั่วไปว่า มี ๒ อย่าง คือ ไทย กับ สยาม แต่ไม่ว่าจะเรียกว่า ไทย หรือ สยาม ก็ตาม ก็มีความหมายเล็งถึงความเป็นอิสระเสรีเช่นเดียวกัน คำทั้งสองนี้จะมีรากศัพท์ที่แท้จริงมาอย่างไร ในที่นี้จะไม่ขอวิเคราะห์เชิงวิชาการทางนิรุกติศาสตร์ให้เคร่งครัด แต่พูดเพียงเท่าที่อาจเป็นไปได้หรือน่าจะเป็นไปได้ หรือแม้แต่สวมรับเอาในเมื่อเห็นว่ามีคามหมายเข้ากันได้ดี

คำว่า **ไทย** อาจจะเป็นคำเดียวกับ ไท หรือมาจาก ไท ในหนังสือเก่า ๆ เคยพบเรียกคนไทยว่า ไท ก็มี ไท แปลว่าเป็นใหญ่ในตัว คือ เป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อคนอื่น อย่างที่พูดบ่อย ๆ ว่า เป็นไทแก่ตัว ซึ่งก็ตรงกับมีอิสระภาพ หรือเป็นอิสระเสรีนั่นเอง

ส่วนคำว่า **สยาม** ดูเหมือนจะเลื่อนกลางกว่าในเรื่องที่มาของศัพท์ และถ้าจะให้พบรากศัพท์ที่แน่นอนนั้นก็คงยังต้องเถียงกันอีกมาก แต่ในที่นี้ จะขอใช้วิธีง่าย ๆ โดยลากหรือดึงเข้าหาบาลี

ในภาษาบาลีมีคำหนึ่งที่ใกล้เคียงกับ “สยาม” มาก ทั้งโดยรูปศัพท์ การออกเสียง และความหมายที่ตรงกับ “ไท” กล่าวคือคำว่า **สย** เขียนอย่างไทยเป็น สยง ถ้าเขียนเลียนแบบสันสกฤตก็เป็น **สยม** (สยัม) แปลว่า เอง โดยตนเอง ในตัวเอง หรือลำพังตน สย หรือ สยม นี้ ที่ใช้ในความหมายตรงกับ “ไท” หรือ เป็นอิสระเสรี ก็คือ เมื่อมาในคำว่า สยวสี (สยวมวสี หรือ สยัมวสี) แปลว่า มีอำนาจในตัว หรือเป็นตัวของตัวเอง สามารถทำอะไร ๆ ได้ตามใจตัว คำว่า สยวสี (สยวมวสี หรือ สยัมวสี) นี้ ตามปกติมาร่วมกับเสรี เป็นคำชุดว่า “เสรี สยวสี” ซึ่งมีความหมายทำนองเดียวกัน หรือเป็นคำเสริมกัน (เช่น ใน ม.ม. ๑๓/๒๔๓/๒๗๗) โดยนัยนี้ แม้แต่ว่าตามรูปศัพท์หรือคำที่เป็นชื่อเรียก คนไทย หรือชาวสยาม ก็หมายถึงคนที่รัก ความเป็นอิสระเสรี ชอบเป็นตัวของตัวเอง

พระพุทธศาสนานั้น เรียกได้ว่าเป็นศาสนาแห่งอิสรภาพ จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาเรียกชื่ออย่างหนึ่งว่า วิมุตติ แปลว่า ความหลุดพ้น ความปลอดพ้นจากสิ่งผูกมัดบีบคั้นครอบงำจำกัดขัดข้อง ไม่ต้องขึ้นต่ออะไร ๆ หรือใคร ๆ ได้แก่ ความเป็นอิสระนั่นเอง

นิพพานซึ่งเป็นบรมธรรม คือ ธรรมสูงสุด มีไวพจน์ คือคำพ้องความหมาย ใช้แทนกันได้หลายคำ และไวพจน์ของนิพพานคำหนึ่งก็คือ **อิสริยะ** หรือ **อิสรภาพ** ที่แปลว่าความเป็นอิสระ

การประพฤติปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนานั้น เป็นการดำเนินในแนวทางของความเป็นอิสระและเพื่อความเป็นอิสระทุกขั้นตอน ดังจะเห็นได้ว่า ศรัทธาจะต้องมีปัญญาควบคุมและจะต้องนำไปสู่ปัญญา เพราะปัญญาทำให้พึ่งตนเองได้ เป็นอิสระ สวากอภัยพระศาสดาเป็นกัลยาณมิตร ในฐานะทรงเป็นเพียงผู้ชี้ทางที่จะต้องเดินด้วยตนเอง ศรัทธาจะต้องระวังไม่ให้กลายเป็นความติดในตัวบุคคล และในที่สุดผู้ปฏิบัติจะเห็นแจ้ง สัจธรรมรู้ความจริงด้วยตนเอง โดยไม่ต้องขึ้นต่อองค์พระศาสดา และจะมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาเรียกว่าเป็นผู้พึ่งตนเองได้ ทุกคนจะต้องทำตนให้พึ่งตนได้ตามหลักการพึ่งตนที่ว่า “ตนแลเป็นที่พึ่งของตน” พุทธพจน์บทหนึ่งแสดงคติของพระพุทธศาสนาว่า

สพฺพํ ปฺรวลํ ทุกฺขํ

สพฺพํ อิสฺสริยํ สุขํ

แปลว่า การอยู่ได้อ่านาจนอื่นเป็นทุกข์ทั้งสิ้น อิสระภาพเป็นสุขทั้งสิ้น (ขุ.อุ. ๒๕/๖๓/๔๙)

ความสัมพันธ์ระหว่างคนไทยผู้รักความเป็นอิสระเสรีกับพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาแห่งอิสระเสรีภาพนั้น จะเป็นไปในลักษณะที่ว่า คนไทยนับถือพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาจึงทำให้คนไทยเป็นผู้รักความเป็นอิสระเสรี หรือจะเป็นไปในแนวทางที่ว่า เพราะเหตุที่คนไทยเป็นผู้รักความเป็นอิสระเสรี คนไทยจึงรับนับถือพระพุทธศาสนาที่เป็นศาสนาแห่งอิสระเสรีภาพ ข้อนี้ไม่อาจชี้ชัดหรือตัดสินได้ในที่นี้ แต่อย่างน้อยย่อมเป็นความจริงที่พูดได้โดยไม่ผิดพลาดว่า การที่คนไทยผู้รักความเป็นอิสระเสรี ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาแห่งอิสระเสรีภาพนั้น เป็นภาวะที่สอดคล้องกัน และเป็นเครื่องสนับสนุนให้คนไทยมีลักษณะนิสัยเช่นนั้นเข้มขึ้นเด่นชัดยิ่งขึ้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งอิสระเสรีภาพ สอดคล้องกับลักษณะนิสัยของคนไทยผู้รักความเป็นอิสระเสรี และเป็นเครื่องสนับสนุนให้คนไทยดำรงรักษาคุณลักษณะนั้นไว้ได้อย่างหนักแน่นชัดเจนตลอดมา

ข้อที่จะต้องไม่ประมาทในทางธรรม เพื่อให้ชาติไทยดำรงรักษาอิสรภาพไว้ได้ด้วยดี พร้อมทั้งมีความเจริญรุ่งเรืองด้วยประโยชน์สุขไปด้วยในเวลาเดียวกัน มีอยู่ประการหนึ่งคือ คนไทยจะต้องประจักษ์ชัดในความหมายของความเป็นอิสระเสรี หรืออิสรภาพและเสรีภาพอย่างถูกต้องชัดเจน แล้วประพฤติปฏิบัติดำรงชีวิตและดำเนินกิจการอยู่ภายในอิสรภาพ และเสรีภาพที่ถูกต้องตามความหมายนั้น โดยไม่ล้าเลยจากอิสรภาพ และเสรีภาพไปจนกลายเป็นมานะที่ทำให้ถือตัวเป็นใหญ่ อยากใหญ่ไผ่เด่น และแข่งขันช่วงชิงอำนาจกัน ลงกันไม่ได้ ไม่ยอมกันตามเหตุผล ร่วมมือและทำงานด้วยกันไม่ได้ หากแต่รู้จักพึ่งตนเอง และช่วยกันทำให้อิสรภาพเป็นเครื่องอำนวยโอกาสเพื่อการสร้างสรรค์ประโยชน์สุขร่วมกัน ถ้าปฏิบัติได้เช่นนี้ พระพุทธศาสนาก็จะสอดคล้องกับลักษณะนิสัยของคนไทยที่รักความเป็นอิสระเสรี และจะเป็นเครื่องสนับสนุนลักษณะนิสัยนั้นให้หนักแน่นมั่นคงอย่างมีคุณค่าได้โดยแท้จริง

๗. พระพุทธศาสนาเป็นแหล่งสำคัญที่หล่อหลอมเอกลักษณ์ของชาติไทย

ความรักอิสรเสรีภาพ ที่กล่าวมาแล้วในข้อก่อนนั้น เป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของชนชาติไทย แต่เพราะเป็นคุณลักษณะที่มีความสำคัญโดดเด่น และมีแง่ที่ควรพิจารณาเป็นพิเศษ จึงได้แยกพูดเป็นข้อหนึ่งต่างหาก

นอกจากความรักอิสรเสรีภาพแล้ว เอกลักษณ์ไทยที่ค่อนข้างเด่นชัด ก็คือ ความมีน้ำใจเมตตาอย่างเป็นสากล ความรู้สึกอ่อนคลาย สบาย ๆ เรื่อย ๆ ปลงใจได้ ไม่ชอบ ความรุนแรง และความรู้จักประสานประโยชน์ ลักษณะเหล่านี้เป็นเอกลักษณ์แต่ละอย่าง ๆ แต่ทั้งหมดทุกอย่างนั้นสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน หรือมีแกนสอดประสานอันเดียวกัน และพระพุทธศาสนาเป็นแหล่งสำคัญที่หล่อหลอมให้เกิดเอกลักษณ์เหล่านี้ หรือว่า หลักความเชื่อถือและการปฏิบัติที่สืบเนื่องมาจากพระพุทธศาสนา เป็นแกนร้อยประสานเอกลักษณ์เหล่านี้

ความมีน้ำใจ เป็นลักษณะเด่นอย่างหนึ่งของคนไทย ซึ่งชาวต่างชาติมักกล่าวขวัญถึง อย่างที่เคยเอ่ยอ้างแล้วข้างต้น ความมีน้ำใจของคนไทยนี้ เป็นไมตรีจิตอย่างสากล คือ แสดงออกแก่คนทั่วไปเสมอเหมือนหรือคล้ายคลึงกัน ไม่แบ่ง พวกแบ่งหมู่ ไม่จำกัดชาติศาสนา คนไทยให้เกียรติแก่คนต่างชาติต่างศาสนา ยินดีต้อนรับคนต่างถิ่นต่างลัทธิ บางทีให้เกียรติแก่คนต่างชาติต่างถิ่น ต้อนรับด้วยความมีน้ำใจ อย่างเป็นพิเศษ ยิ่งกว่าที่แสดงออกต่อคนชาติเดียวกัน แม้ในบางกรณี จะมีทัศนคติไม่สู้ดีต่อคนบางกลุ่มบางพวกบ้าง แต่ก็ไม่เป็นไปอย่างรุนแรง และไม่ผูกใจเหินแค้นยาวนาน ลักษณะนี้แสดงออกอีกด้านหนึ่ง คือ การปรับตัวเข้าได้ง่ายและอยู่ร่วมกันได้ดีกับคนที่มีชาติหรือถือศาสนาต่างกัน

ความมีไมตรีอย่างสากลนี้ สอดคล้องกับหลักการของพระพุทธศาสนาที่ถือว่ามนุษย์และแม่สัตว์อื่นทุกอย่างตั้งแต่ดิรัจฉานเป็นต้นไป ล้วนเป็นเพื่อนทุกข์ มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นธรรมดา เสมอกันทั้งสิ้น ต่างก็มีการมเป็นของตน เป็นไปตามอำนาจของกรรมที่ตนกระทำเช่นเดียวกัน และสอนให้มีเมตตาอย่างเป็นอัมปณัญชธรรม คือ แผ่ออกไปอย่างกว้างขวางไม่มีประมาณ ไม่จำเพาะแดน ไม่จำกัดขอบเขต ทั่วถึงสรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่า

คนไทยมีลักษณะจิตใจที่ไม่ยึดติดถือมั่นอย่างรุนแรงต่อสิ่งทั้งหลาย จึงไม่เอาเรื่องเอาราวอะไรจริงจังเกินไป แม้จะเกิดความเสื่อม ความสูญเสีย ความพลัดพรากต่าง ๆ ก็ยอมรับความจริงได้ง่าย มองเห็นความเป็นธรรมดาปลงใจได้ ไม่เศร้าโศกเสียใจมากเกินไปหรือนานเกินควร แม้จะเกิดเรื่องราวถูกเบียดเบียนบีบคั้นข่มเหงก็ลืมง่าย ไม่ผูกใจโกรธเกลียดนาน จึงเป็นคนไม่เครียด มีความรู้สึกผ่อนคลาย เรื่อย ๆ สบาย ๆ ไม่พยายามจองเวร และไม่ชอบความรุนแรง เหตุร้ายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจึงมักเป็นประภพชั่วคราวแล้วก็ผ่านไป เข้าทำนองที่ว่า “ไม่เป็นไร สืมเสียเถิด” “แล้วก็แล้วกันไป โอโหสิกันเสียเถิด” “อนิจจัง มีเกิดก็มีดับ” และ “เกิดแก่เจ็บตายเป็นของธรรมดา ทำใจเสียเถิดนะ”

ลักษณะจิตใจอย่างนี้ มีหลักพระพุทธศาสนาเป็นฐานหล่อเลี้ยง และสนับสนุนหลายประการ เฉพาะอย่างยิ่ง หลักอนิจจัง ที่สอนให้รู้เท่าทันธรรมดาของสังขารทั้งหลายว่าเป็นของไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับไป ซึ่งสัมพันธ์กับหลักความไม่ยึดติดถือมั่น ให้ถ่องนอนสลัดละอุปาทาน และหลักการวางใจต่อโลกธรรมทั้งหลายตลอดจนหลักที่ว่า เวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร และหลักเมตตาการุณธรรมที่กล่าวมาแล้ว นอกจากนั้นความไม่ยึดติดถือมั่นอย่างใดอย่างหนึ่งเหนียวแน่นรุนแรงจนเกินไปนี้ ยังส่งผลสืบเนื่องต่อไปอีก ช่วยให้ชาวไทยเป็นคนปรับตัวเข้ากับคนใหม่สิ่งใหม่ได้ง่าย พร้อมทั้งจะรับวัฒนธรรมตลอดจนสิ่งสนองแปลกใหม่จากภายนอก และรู้จักประสานประโยชน์ สามารถมองข้ามส่วนหรือลักษณะที่ขัดแย้ง ที่ไม่เหมาะสมเข้ากัน ที่ไม่เป็นผลดี หรือที่ไม่พอใจจับฉวยแต่ส่วนหรือลักษณะที่ใช้ได้ ไปกันได้เหมือนกัน เอื้ออำนวย เป็นคุณเป็นประโยชน์ เอามาผสมผสานหรือจัดสรรให้สอดคล้องในทางที่จะบังเกิดผลเป็นประโยชน์

คุณลักษณะทั้งหลายที่จะเกิดเป็นเอกลักษณ์ของชาติขึ้นได้นั้น จะต้องเป็นที่ยอมรับเชื่อถือปฏิบัติกันจนเคยชินอย่างกว้างขวางทั่วไปในสังคม และได้รับการปลูกฝังถ่ายทอดสืบกันมาตลอดเวลายาวนานจนแนบแน่นซึมซาบอยู่ในชีวิตจิตใจอย่างเป็นปกตินิสัยของคนส่วนใหญ่ และแสดงออกมาทางพฤติกรรมต่าง ๆ อย่างเป็นไปเอง การที่หลักความเชื่อถือและการปฏิบัติในพระพุทธศาสนาได้หล่อหลอม ตัวออกมาเป็นเอกลักษณ์ของคนไทยเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาได้เข้ากลมกลืนสนิทอยู่ในชีวิตจิตใจของคนไทย จนถึงขั้นที่กล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความเป็นไทย

อย่างไรก็ตาม ว่าโดยทั่วไป สิ่งทั้งหลายที่แม้จะดี ก็ย่อมมีด้านหรือส่วนที่ด้อยอยู่ด้วยในตัว ลักษณะต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมานี้ ถ้าปฏิบัติผิดเรื่องผิดที่ และขาดหลักการที่เป็นคู่กำกับ หรือเป็นส่วนเติมเต็มให้เป็นการ

ปฏิบัติที่ครบวงจร ก็อาจก่อผลเสียหายเป็นโทษได้ เช่น ความเป็นคนเรื่อย ๆ สบาย ๆ ปลงใจได้ ไม่จริงจังกับเรื่องราวทั้งหลายมากนัก อาจทำให้กลายเป็นคนที่ยอมรับสภาพที่เป็นอยู่ หรือที่ประสบโดยไม่คิดแก้ไขปัญหา ไม่คิดเปลี่ยนแปลงและปรับปรุง ขาดความกระตือรือร้น ตลอดจนเป็นคนเฉื่อยชา และปล่อยปละละเลย ไม่ป้องกันแก้ไข และไม่ก้าวหน้าสร้างสรรค์

การที่จะเกิดโทษอย่างนี้ขึ้น ก็เพราะถ่ายทอดสืบทอดคุณลักษณะเหล่านั้นตาม ๆ กันมา โดยไม่ได้ตรวจสอบตนเอง และไม่ได้ทบทวนหลักความเชื่อและหลักการปฏิบัติทางพระศาสนา ซึ่งเป็นพื้นฐานที่มาของคุณลักษณะเหล่านั้น ให้ชัดเจนมองเห็นทั่วตลอดอยู่เสมอ เพื่อให้แนวความคิด และพฤติกรรมของตนดำเนินไปสู่การปฏิบัติที่ครบวงจร เช่น มองเห็นความเป็นอนิจจังแล้วปลงใจได้ สบายใจหายทุกข์ร้อน เลิกหยุดนิ่งอยู่แค่นั้น ไม่ใช่ปัญญามองหาเหตุปัจจัยในกระบวนการของความเป็นอนิจจัง และดำเนินการแก้ไขปรับปรุง ให้ตรงเหตุตรงปัจจัยด้วยความไม่ประมาท คุณธรรมที่จะต้องใช้กำกับเอกลักษณ์ทั้งหลายอยู่เสมอ ก็คือ ปัญญา และอัปมาทธรรม

๘. พระพุทธศาสนาเป็นมรดกและเป็นคลังสมบัติอันล้ำค่าของชนชาติไทย

นอกจากความเชื่อถือและคุณธรรมต่าง ๆ ที่ปลูกฝังถ่ายทอดกันมาจนติดเป็นนิสัยใจคอ ดังเช่นเอกลักษณ์ทั้งหลาย ซึ่งเป็นมรดกทางจิตใจและเป็นสมบัติประจำตัวด้านในแล้ว พระพุทธศาสนายังเป็นมรดกและคลังสมบัติทางด้านรูปธรรมที่ล้ำค่าของชนชาติไทยอีกด้วย

โบราณสถานและโบราณวัตถุทั้งหลาย เป็นมรดกและเป็นสมบัติที่สำคัญยิ่งของประเทศชาติ นอกจากเป็นหลักฐานสำหรับสืบค้น และยืนยันความเป็นมาในประวัติศาสตร์ของชาติแล้ว ยังเป็นของมีค่าอย่างสูงอีกด้วย ความมีค่าที่ว่านี้มีใช้เฉพาะคุณค่าทางศิลปวัฒนธรรมเท่านั้น แต่รวมถึงคุณค่าทางเศรษฐกิจด้วย ทั้งนี้โดยเหตุผลถึงสองประการ

ประการแรก ในส่วนอดีต ว่าโดยต้นกำเนิดหรือ ตัวของวัตถุสถานนั้นเอง โบราณวัตถุสถานเหล่านั้นเกิดจากแรงศรัทธา หรือไม่ก็เป็นผลงานสร้างสรรค์ของพระมหากษัตริย์ คนมีฐานะสูง หรือชุมชนทั้งหมด จึงมักสร้างขึ้นด้วยวัสดุที่ดีที่สุดและสร้างอย่างดีที่สุด

ประการที่สอง ในส่วนปัจจุบัน ว่าโดยความเป็นแหล่งแห่งรายได้ของประเทศ โบราณวัตถุสถานทั้งหลายมีส่วนสำคัญอย่างยิ่ง ในการดึงดูดความสนใจทำให้คนต่างถิ่นและต่างประเทศเดินทางเข้ามาทัศนอาจร จึงเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง ที่ช่วยให้ประชาชนจำนวนมากมีงานทำ ทำให้ท้องถิ่นขยายตัวเฟื่องฟู และเพิ่มพูนรายได้ของประเทศชาติ โบราณสถานและโบราณวัตถุทั้งหลายในประเทศไทยของเรานี้ ส่วนใหญ่ก็คือปูชนียสถานและปูชนียวัตถุ ซึ่งมีอยู่ตามวัดวาอารามทั้งหลาย ทั้งที่ร้างแล้ว และที่ยังเป็นสำนักอยู่ในปัจจุบัน อันล้วนเป็นของเกิดในพระพุทธศาสนา ว่าที่จริงไม่เฉพาะแต่ปูชนียวัตถุสถานที่เป็นของโบราณเท่านั้น แม้ปูชนียวัตถุสถานมากมายในสมัยอันใกล้จนถึงปัจจุบันก็มีคุณค่าในเชิงที่กล่าวมานี้ไม่น้อยเหมือนกัน

ประวัติศาสตร์ของชาติไทยยุคต้น ๆ นอกจากอาศัยโบราณสถานและโบราณวัตถุ โดยเฉพาะปูชนียวัตถุสถานในพระพุทธศาสนา เป็นหลักฐานสืบค้นและยืนยันแล้ว ก็ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมจำพวกตำนานเป็นต้น ซึ่งส่วนมากเป็นวรรณคดีในพระพุทธศาสนา หรือนิพนธ์ขึ้นโดยพระภิกษุในอารามต่าง ๆ

เอกลักษณ์ของชาตินั้น มิใช่มีเฉพาะส่วนที่เป็นนามธรรมอย่างที่กล่าวถึงในข้อก่อนเท่านั้น แม้เอกลักษณ์ที่เป็นรูปธรรม ซึ่งปรากฏอยู่ตามวัตถุต่าง ๆ ก็มีอยู่เป็นสำคัญ อีกส่วนหนึ่งด้วย เอกลักษณ์ด้านนี้จะพบได้ในศิลปะไทยทุกสาขา ทั้งจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม รวมทั้งวรรณศิลป์ในกวีนิพนธ์ทั้งหลาย และความ เป็นเจ้าบทเจ้ากลอนของคนไทย ซึ่งเหลือมาในวรรณกรรมพื้นบ้าน ตลอดจนดนตรีประเภทต่าง ๆ

ศิลปกรรมทั้งหลายและดนตรีเหล่านี้ ส่วนมากเป็นของเกิดในพระพุทธศาสนา ในสถาบัน พระพุทธศาสนา หรือไม่ก็เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา นอกจากจะเป็นเครื่องแสดงถึงเอกลักษณ์ของชาติไทยแล้ว จิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม เป็นต้นเหล่านี้ ก็เป็นมรดกและเป็นคลังสมบัติอันมีค่ายิ่งอยู่ในตัวของมันเอง ดังเช่นที่เป็นปูชนียวัตถุและปูชนียสถาน ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

๙. พระพุทธศาสนาเป็นหลักนำทางในการพัฒนาชาติไทย

ปัจจุบันนี้ ได้เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปแล้วว่า การที่จะพัฒนาประเทศให้สำเร็จผลดีบรรลุจุดหมายที่ต้องการ ได้อย่างแท้จริงนั้น จะพัฒนาเพียงด้านวัตถุอย่างเดียวเท่านั้นไม่เพียงพอ ประสบการณ์ในการพัฒนาตลอดเวลา ยาวนานที่ผ่านมาได้สอนให้เห็นตระหนักว่า การมุ่งพัฒนาวัตถุภายนอกอย่างเดียว นั้น แม้จะระดมทุนระดมแรงลงไปแล้ว อย่างมากมาย ก็ไม่ทำให้สังคมบรรลุความมั่งคั่งรุ่งเรืองและสันติสุขที่แท้จริงได้ตามวัตถุประสงค์

แม้ว่าเมื่อมองดูผ่าน ๆ เห็น ๆ จะเห็นเหมือนว่าบ้านเมืองได้เจริญเฟื่องฟูแปลกหูแปลกตาไปมากมาย แต่เมื่อตรวจสอบดูกับเกณฑ์เป้าหมายที่ได้ตั้งไว้ ก็เห็นชัดเจนว่า การพัฒนายังห่างจากผลสำเร็จที่ต้องการ ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม หรือการเมืองก็ตาม หน้าที่ปัญหาบางอย่างที่ไม่เคยมีก็เกิดมีขึ้น หรือที่มีน้อยก็ ระบาดแพร่หลายมากขึ้น ดังปรากฏอยู่ว่า ความยากจนเรื้อรังแค้นยังแผ่ขยายทั่วไปทั้งในกลางเมืองและในชนบท การกระจายรายได้ของประชากรไม่ดำเนินไปด้วยดี ฐานะทางเศรษฐกิจของคนกลับห่างไกลกันมากขึ้นในด้านสุขภาพ แม้แต่สาธารณสุขมูลฐานก็ยังขาดแคลน และไม่เฉพาะสุขภาพกายเท่านั้น สุขภาพจิตก็เสื่อมโทรมลง ชีวิตคนใน ถิ่นที่เรียกว่าเจริญมีลักษณะสับสนวุ่นวาย คนมีทุกข์โศกมากขึ้น เป็นโรคจิตโรคประสาทมากขึ้น ความเสมอภาคใน โอกาสทางการศึกษาก็ยังอยู่ในภาวะสัมฤทธิ์ผลได้ยาก สถิตินักว่างงานก็มีแต่เพิ่มสูงขึ้นตามลำดับการพัฒนา ประชาธิปไตยก้าวหน้าไปได้ไม่มากกว่าที่ถอยหลัง มีความไม่สะอาดและความไม่ซื่อตรงท่วมท้นในกระบวนการ

แม้ว่าถนนหนทางจะมีเพิ่มขึ้นมากมาย แต่การจราจรก็ไม่เรียบร้อย ผู้คนไม่มีระเบียบวินัยในการใช้ถนน อุบัติเหตุมีสถิติสูงอย่างน่ากลัว ความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินเป็นปัญหาหนักยิ่งขึ้น จนคนจำนวนมาก มีชีวิตอยู่ด้วยความหวาดกลัว อาชญากรรมยังแพร่หลาย คดีปล้น ฆ่า ช่มชู้ ที่ร้ายแรง ปรากฏขึ้นบ่อย ๆ การ ทุจริตคอร์รัปชันกลายเป็นของชินชา ความเสื่อมโทรมทางด้านวัฒนธรรมมีกระแสรอง จนกลายเป็นของสามัญ ค่านิยมที่ไม่พึงปรารถนาและไม่เอื้อต่อการพัฒนา เช่น ค่านิยมบริโภคนิยม และความนิยมฟุ้งเฟ้อกระจายไปทั่ว ปัญหาทางเพศเพิ่มสูง อบายมุขระบาดทั่วไปทั้งในกรุงและชนบท ชาวบ้านฝากความหวังในชีวิตไว้กับการพนันใน รูปแบบต่าง ๆ และหมกมุ่นจนยากที่จะแก้ไข เยวชนมากมายทำลายอนาคตของตนเองและก่อปัญหาแก่สังคม โดยเป็นผลสืบเนื่องจากการติดสิ่งเสพติด

ปัญหาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมทวีสูงขึ้น ป่าไม้ถูกทำลายไปมาก ดินน้ำลำธารร่อยหรอลง ฝนไม่ตกต้องตาม ฤดูกาล แผ่นดินแห้งแล้ง ทำให้เกษตรกรรมยากลำบากมากขึ้น ส่งผลต่อความยากจนเรื้อรังยิ่งขึ้นไปอีก แม้ถึง จะผลิตพืชผลได้มาก ก็ประสบปัญหาทางการตลาด มีการเอารัดเอาเปรียบกันมาก กลายเป็นว่า ขายข้าวได้มาก ยิ่งกลับยากจนลง ในขณะเดียวกัน มลภาวะก็กำลังแพร่กระจายกว้างขวางออกไป ทั้งในดิน ในน้ำ และในท้องฟ้า คุณภาพชีวิตและสุขภาพของประชากรทั่วทุกคน การพัฒนาประเทศยังไม่สามารถก้าวข้ามพ้นภาวะเป็นประเทศที่ กำลังพัฒนา

ไม่เฉพาะในประเทศที่กำลังพัฒนาและประเทศด้อยพัฒนาเท่านั้น แม้ในประเทศที่เรียกว่าพัฒนาแล้ว ทั้งหลาย สภาพที่พัฒนาแล้วก็เป็นไปในด้านรูปธรรม คือ จำพวกวัตถุ และระบบการทั้งหลายเป็นส่วนใหญ่ ส่วนด้านจิตใจก็พัฒนาเฉพาะที่เกี่ยวกับรูปธรรมนั้นเป็นสำคัญ เช่น นิัยการทำงาน และการเคารพกฎเกณฑ์

เป็นต้น แต่ปัญหาด้านจิตใจแท้ ๆ กลับเพิ่มมากขึ้น เช่น ความทุกข์ใจ ความเครียด ความกระวนกระวาย ความรู้สึกแปลกแยก ความเร่าร้อน เพราะกิเลส มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ซึ่งเมื่อแก้ไขและหาทางออกไม่ถูกต้อง ก็ผลักดันย้อนกลับออกมาเป็นพฤติกรรมที่ก่อปัญหาแก่สังคม เช่น เป็นโรคจิตกันมาก สถิติคนฆ่าตัวตายสูง เยาวชนมั่วยาเสพติดอย่างแพร่หลาย มีพฤติกรรมวิปริตทางเพศแบบต่าง ๆ การละทิ้ง สังคมและกฎเกณฑ์ของสังคม การแข่งขันและหวาดระแวงกันระหว่างชาติใหญ่ที่พัฒนาแล้ว ความหวาดกลัวสงครามนิวเคลียร์ และปัญหาความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะมลภาวะที่เพิ่มขีดอันตรายสูงขึ้น ๆ ทุกที

บทเรียนจากการพัฒนานั้นสอนให้รู้ว่า การพัฒนาจะต้องดำเนินไปอย่างรอบด้านทั่วถึง ไม่ใช่มุ่งพัฒนาแต่เพียงด้านวัตถุอย่างเดียว โดยเฉพาะตัวคนซึ่งเป็นผู้ร่วมในกระบวนการพัฒนาและส่วยผลของการพัฒนา จะต้องได้รับการพัฒนาเป็นอย่างดี มิฉะนั้น จะทำให้กระบวนการพัฒนาระส่ำระสายไปหมด แนวการพัฒนาจึงต้องหันมามุ่งเน้นด้านการพัฒนาคน และในการพัฒนาคนนั้น ส่วนสำคัญที่สุดก็คือจิตใจ ดังนั้น ในยุคปัจจุบัน งานพัฒนาจึงหันมาให้ความสนใจแก่การพัฒนาจิตใจมากขึ้น การพัฒนาจิตใจนั้น รวมถึงการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรม ตลอดจนสุขภาพจิตโดยทั่วไป การพัฒนาจิตใจ ตลอดจนการพัฒนาคนทั้งคนนั้น เป็นงานหลักของพระพุทธศาสนา พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า คำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนามีศูนย์กลางอยู่ที่การพัฒนาคน

ความจริง พระพุทธศาสนา ทั้งส่วนหลักธรรมคำสอนที่เป็นนามธรรม และส่วนสถาบันคือพระสงฆ์และวัดวาอารามเป็นต้น ได้มีส่วนร่วมอย่างสำคัญในการพัฒนาประเทศชาติมาโดยตลอด

โดยเฉพาะในอดีต (และแม้ปัจจุบันในชนบทหลายแห่ง) พระสงฆ์ได้เป็นผู้นำในการพัฒนา และวัดได้เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา เพราะพระสงฆ์เป็นผู้นำทางจิตใจและทางปัญญาของชุมชน และวัดก็เป็นศูนย์กลางของชุมชน เริ่มแต่บทบาทสำคัญที่สุดคือ เป็นศูนย์กลางการศึกษาของประชาชน โดยมีพระสงฆ์เป็นครูอาจารย์ศิลปวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ พัฒนาขึ้นในวัด หรือออกไปจากวัด คนมีการศึกษาทั้งหลายล้วนเป็นผู้เล่าเรียนไปจากวัด เมื่อไปอยู่ในชุมชนก็ใช้ความรู้หลักธรรมวินัยและความรู้วิชาการอื่นที่ได้ศึกษาจากวัดนั้น เป็นเครื่องนำครอบครัวและชุมชน ในการดำเนินชีวิตและประกอบอาชีพการงานให้เจริญก้าวหน้าและอยู่ร่วมกันด้วยดี มีความร่มเย็นเป็นสุขตามควรแก่ความประเพณีปฏิบัติ

ต่อมาเมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไป วัฒนธรรมจากประเทศตะวันตกแพร่หลายเข้ามา และระบบการต่าง ๆ แบบตะวันตกได้รับการสถาปนาเป็นหลักของบ้านเมือง แนวทางการพัฒนามีเปลี่ยนแปลงไป วัดก็เหินห่างออกไปจากกระบวนการพัฒนาตามลำดับ โดยเฉพาะเมื่อการพัฒนามุ่งเน้นด้านวัตถุ บทบาทของวัด พระสงฆ์และพระศาสนา ก็ยิ่งถดถอยลง จนโดยมากเหลือแต่บทบาทในด้านการเอื้อต่องานพัฒนา เช่น อำนวยสถานที่และอุปกรณ์ของวัด การให้กำลังใจและคำกล่าวสอนสนับสนุนในคราวชุมนุมอย่างมีพิธีกรรม เป็นต้น ซึ่งไม่ลุ่มีความหมายเป็นแก่นสารอะไรนัก

ครั้นถึงบัดนี้ เมื่อแนวโน้มของการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปอีก โดยหันมาเน้นการพัฒนาจิตใจ และการพัฒนาตัวคนมากขึ้น ก็เป็นโอกาสที่วัดและพระสงฆ์หรือพระพุทธศาสนาทั้งหมด จะได้รื้อฟื้นบทบาทในการพัฒนาและบทบาทของผู้นำการพัฒนาขึ้นใหม่ โดยปรับตัวปรับวิธีการ และปรับบทบาทนั้น ให้เข้ากับสภาพปัจจุบัน

การที่จะนำทางการพัฒนาและสวมรับบทบาทต่าง ๆ ในการพัฒนาให้ได้ผลดีนั้น นอกจากจะต้องมีความชัดเจนเกี่ยวกับบทบาทที่เหมาะสม และขอบเขตของการดำเนินบทบาทของวัดและพระสงฆ์แล้ว สิ่งที่สำคัญยิ่ง ก็คือจะต้องมีหลักธรรมนำทาง สำหรับชี้แนวทางของการพัฒนาอย่างชัดเจน ไม่ใช่ทำกันอย่างไร้พรา ๆ กระจายกระจายแบบจับ ปะติดปะต่อ คนละทางสองทาง ไม่ประสานสอดคล้อง ไม่รวมกำลังแล่นแนวไปด้วยกัน ซึ่งจะทำให้การพัฒนาไม่สำเร็จผลดี หรือถึงกับล้มเหลวซ้ำรอยเดิมอีก

ขอยกตัวอย่าง เบื้องแรกควรมีหลักธรรมหมวดใหญ่ที่ชี้นำแนวทางการพัฒนาเป็นพื้นฐานก่อน หลักธรรมใหญ่เหล่านี้ จะแสดงหลักการทั่วไปของการพัฒนา ซึ่งมีลักษณะสำคัญ ๒ ประการ คือ ครอบรอบ และครอบคลุม หรือ รอบด้าน และตลอดวงจร (ครอบรอบ ตลอดวงจร, ครอบคลุม รอบด้าน)

ในแง่รอบด้าน หรือครอบคลุม ถ้าเป็นการพัฒนาคน พระพุทธศาสนาสอนให้พัฒนาให้ครบ ครอบคลุม ทั้ง ๔ ด้าน เรียกว่า ภาวนา (การฝึกอบรม เจริญ หรือ พัฒนา) ๔ คือ

๑) **กายภาวนา** แปลว่า พัฒนากาย ขอนี้มิใช่เฉพาะการพัฒนาร่างกายให้แข็งแรง ไร้โรค มีสุขภาพดีเท่านั้น แต่ท่านเน้นการพัฒนากาย ในความหมายว่าเป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ เริ่มแต่ปัจจัย ๔ เป็นต้นไป อย่างถูกต้องดีงาม ในทางที่เป็นคุณประโยชน์ เช่น สัมพันธ์กับอาหาร โดยกินเพื่อช่วยให้ร่างกายมีกำลังมีสุขภาพดี ไม่ใช่เพื่อมั่งเริ่ดอโรย อวดโก้ แสดงฐานะ สัมพันธ์กับโทรทัศน์ โดยดูเพื่อติดตามข่าวสาร แสวงหาความรู้ ส่งเสริมปัญญา มิใช่เพื่อหมกมุ่นในความสนุกสนานเพลิดเพลิน หรือเอาเป็นเครื่องมือเล่นการพนัน เป็นต้น

๒) **ศีลภาวนา** แปลว่า พัฒนาศีล หมายถึงการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมให้เป็นไปด้วยดี เริ่มแต่ไม่ก่อการเบียดเบียน ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น แก่สังคม ประพฤติสิ่งที่ประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้อื่น ต่อสังคม มิระเบียดเบียน ประกอบสัมมาชีพด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ฝึกฝนอบรมกายวาจาของตนให้ประณีตปราศจากโทษ ก่อคุณประโยชน์ และเป็นเครื่องสนับสนุนการฝึกอบรมจิตใจยิ่ง ๆ ขึ้นไป

๓) **จิตภาวนา** แปลว่า พัฒนาจิต คือ พัฒนาจิตใจให้มีคุณสมบัติดีงามพร้อม ซึ่งอาจแบ่งออกได้เป็น ๓ ด้าน ดังนี้

ก. **คุณภาพจิต** คือ ให้มีคุณธรรมต่างๆ ที่เสริมสร้างจิตใจให้ดีงาม เป็นจิตใจที่สูง ประณีต เช่น มีเมตตา มีความรัก ความเป็นมิตร มีกรุณา อยากช่วยเหลือ ปลดปล่อยทุกข์ของผู้อื่น มีจาคะ คือมีน้ำใจเผื่อแผ่ มีคารวะ มีความกตัญญู เป็นต้น

ข. **สมรรถภาพจิต** คือ ให้เป็นจิตที่มีความสามารถ เช่น มีสติดี มีวิริยะ คือ ความเพียร มีขันติ คือ อดทน มีสมาธิ คือ จิตตั้งมั่นแน่วแน่ มีสัจจะ คือจริงจัง มีอธิษฐาน คือ เด็ดเดี่ยวแน่วแน่ต่อจุดหมาย เป็นจิตใจที่พร้อมและเหมาะที่จะใช้งาน โดยเฉพาะงานทางปัญญา คือ การคิดพิจารณาให้เห็นความจริงแจ่มแจ้งชัดเจน

ค. **สุขภาพจิต** คือ ให้เป็นจิตที่มีสุขภาพดีมีความสุข สดชื่น ร่าเริงเบิกบาน ปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใส พร้อมทั้งจะยิ้มแย้มได้ มีปิติ ปราโมทย์ ไม่เครียด ไม่กระวนกระวาย ไม่คับข้อง ไม่ขุ่นมัว เศร้าหมอง ไม่หดหู่โศกเศร้า เป็นต้น

๔) **ปัญญาภาวนา** แปลว่า พัฒนาปัญญา คือ พัฒนาความรู้ความเข้าใจ ให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง และใช้ความรู้แก้ปัญหาทำให้เกิดประโยชน์สุขได้ เริ่มแต่รู้เข้าใจศิลปวิทยา เรียนรู้ถูกต้องตามเป็นจริง ไม่บิดเบือน หรือเอนเอียงด้วยอคติ คิดวินิจฉัยใช้ปัญญาโดยบริสุทธิ์ใจ รู้เข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัย รู้จักแก้ไขปัญหา และทำการให้สำเร็จตามแนวทางของเหตุปัจจัย ตลอดจนรู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารถึงขั้นที่ทำให้มีจิตใจเป็นอิสระ หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์โดยสิ้นเชิง

ในแง่ครอบรอบ หรือตลอดวงจร การพัฒนาทุกด้านหรือทุกอย่าง ควรตรวจสอบให้เป็นการปฏิบัติที่ครบวงจร ไม่ใช่ครั้ง ๆ กลาง ๆ ซึ่งจะทำให้ได้ผลครั้ง ๆ กลาง ๆ หรือได้ผลดีไม่สมบูรณ์ อาจจะดีครึ่งหนึ่ง เสียครึ่งหนึ่ง หรือดีด้านหนึ่ง แต่ไปเสียอีกด้านหนึ่ง ขอยกตัวอย่างการปฏิบัติธรรมสักข้อหนึ่ง ซึ่งใช้ได้ในการพัฒนาทุกอย่าง ดังเช่น การปฏิบัติตามหลักอนิจจัง อนิจจัง หมายถึง ความไม่เที่ยง มีหลักการในทางปฏิบัติ ซึ่งแบ่งออกได้เป็น ๒ ช่วง คือ

ช่วงที่ ๑ ทำจิต หรือปรับใน เป็นช่วงรู้เท่าทันคตินิยมของสิ่งทั้งหลายที่ไม่เที่ยงแท้แน่นอน เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร เกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับสลายไป ทำให้ปลงใจได้หายทุกข์โศกสลายใจ ไม่หวั่นไหวไปตามโลกธรรม

ช่วงที่ ๒ ทำกิจ หรือปรับนอก เป็นช่วงสืบค้นเหตุปัจจัยของความไม่เที่ยงที่ปรากฏออกมาเป็นอาการอย่างนั้น ๆ (เช่นว่า เสื่อม หรือเจริญ) ว่าทำไมจึงเสื่อม ทำไมจึงเจริญ ทำอย่างไรจึงจะไม่เสื่อม ทำอย่างไรจึงจะเจริญ แล้วลงมือแก้ไขหรือสร้างเสริมด้วยความไม่ประมาท ให้เป็นไปในแนวทางที่ต้องการ (เช่นว่า ให้เจริญ ไม่ให้เสื่อม) ด้วยการทำการที่ตัวเหตุตัวปัจจัยนั้น ๆ ทำให้ทำการได้สำเร็จผลดีตามต้องการ หรือตามที่ควรจะเป็น

ถ้าปฏิบัติครบทั้ง ๒ ช่วง ก็เรียกว่าเป็นการปฏิบัติที่ครบรอบ หรือตลอดวงจร ได้ผลสมบูรณ์ ทั้งสบายใจหายทุกข์ และทำงานหรือแก้ปัญหาสำเร็จ แต่ถ้าปฏิบัติไม่ตลอดวงจร ก็ได้ผลครึ่งเดียว และอาจตามมาด้วยผลเสียหลายอย่าง เช่น เมื่อประสบความเสื่อมหรือความสูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว รู้เท่าทันธรรมชาติที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ก็สบายใจหายเศร้า เป็นอันจบช่วงที่ ๑ แต่ไม่ต่อช่วงที่ ๒ คือ ไม่คิดสืบสาวเหตุปัจจัยและไม่จัดการกับเหตุปัจจัยนั้น ก็เกิดผลเสีย คือ ตกอยู่ในความประมาท ไม่ได้แก้ปัญหา ไม่ได้ทำการสร้างสรรค์ นานเข้าบ่อยเข้าอาจกลายเป็นคนเฉื่อยชาเกียจคร้านไป ตรงข้าม ถ้าข้ามช่วงที่ ๑ เสีย ปฏิบัติแต่ช่วงที่ ๒ ก็อาจทำการสำเร็จ แต่ทำด้วยความเร่งร้อนกระวนกระวาย จิตใจไม่สบาย ไร้ความสุข

ถ้าศึกษาพระพุทธศาสนาให้เข้าใจชัดเจน รู้จักเลือกรู้จักจับธรรมให้ถูกหลัก นำมาใช้อย่างฉลาด ปฏิบัติให้รอบด้านและตลอดวงจร การพัฒนามีทางที่จะสัมฤทธิ์ผลดีโดยสมบูรณ์ เป็นการพัฒนาทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ เป็นการพัฒนาทั้งตัวคนและสิ่งที่คนไปพัฒนา แก้ไขข้อผิดพลาดที่สืบมาจากอดีต และเสริมส่วนที่ขาดไปของปัจจุบันอย่างน้อยเมื่อดำรงในอัปมาทธรรม เอาใจใส่ชวนช่วยที่จะแก้ไขและสร้างสรรค์อยู่ตลอดเวลา การพัฒนายาก็ที่จะล้มเหลวหรือผิดพลาด ถ้าจะกล่าวสรุปในแง่หนึ่ง พระพุทธศาสนาก็เป็นทั้งแกนนำ และเป็นส่วนเติมเต็มของการพัฒนา ช่วยให้การพัฒนาประเทศชาติดำเนินไปอย่างถูกทิศทางและครบถ้วนสมบูรณ์ นำมาซึ่งความเจริญมั่นคงและสันติสุขแก่ประชาชนได้อย่างแท้จริง

๑๐. พระพุทธศาสนาเป็นแหล่งของดีมีค่าที่ชนชาติไทยมอบให้แก่อารยธรรมของโลก

ชนชาติหนึ่ง ๆ นอกจากมีหน้าที่ต้องพัฒนาประเทศชาติของตนเองแล้ว ก็พึงมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์และส่งเสริมอารยธรรมของโลกด้วย ตามประวัติศาสตร์จะเห็นได้ว่า ชนชาติบางชนชาติ ก็มีส่วนร่วมอย่างมากมาในการทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าแห่งอารยธรรมของมนุษย์ บางชนชาติก็มีส่วนร่วมเล็กน้อย บางชนชาติก็ไม่ปรากฏว่าได้มีบทบาทใด ๆ ที่ชัดเจนในเรื่องนี้เลย

ชนชาติไทยเป็นชนชาติที่เก่าแก่มาชนชาติหนึ่ง มีวัฒนธรรมที่เจริญก้าวหน้าอย่างสูงมาตลอดเวลายาวนาน จึงได้มีส่วนร่วมในการสร้างเสริมอารยธรรมของโลกด้วย แม้ว่าจะอยู่ในขอบเขตที่ไม่กว้างนัก ส่วนร่วมที่ว่านี้ ก็คือ ศิลปวัฒนธรรมไทย ซึ่งพัฒนาขึ้นมาจนมีแบบแผนเป็นของตนเอง อย่างที่เรียกว่ามีเอกลักษณ์ของความเป็นไทยเด่นชัด ศิลปวัฒนธรรมไทยเหล่านี้ มีพระพุทธศาสนาเป็นแหล่งกำเนิดใหญ่ ดังได้กล่าวมาแล้ว

ศิลปวัฒนธรรมไทย ที่เราได้พัฒนามาจนมีเอกลักษณ์ของตนเองนั้น เป็นเรื่องของอดีตแทบทั้งสิ้น ส่วนที่เป็นปัจจุบันมีน้อยอย่างยิ่ง เพราะศิลปวัฒนธรรมไทยที่สืบมาแต่เดิมนั้น ถึงปัจจุบัน ต้องนับว่าอยู่ในสภาพที่เรียวมาก ในช่วง ๑ ศตวรรษเศษ ๆ ที่ผ่านมา สังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงไปมาก คนไทยได้หันไปสนใจสิ่งแปลกใหม่ที่ยอมรับกันว่าเป็นความเจริญจากตะวันตก และรับเอาวัฒนธรรมภายนอกเข้ามาอย่างไม่อันไม่ยั้ง โดยเฉพาะในส่วนของการบริหารต่าง ๆ และเทคโนโลยี พร้อมทั้งสิ่งบริโภคทั้งหลาย

ในช่วงเวลานี้ ศิลปวัฒนธรรมไทยที่สืบทอดมา ก็ถูกเมินเฉยละเลยและแม้กระทั่งทอดทิ้ง จนบางส่ว
บางอย่างเลือนลางหายไป หรือถูกตัดขาดตอนหมดไปเลยก็มี ส่วนวัฒนธรรมใหม่ หรือของใหม่ที่เรารับเข้ามาจาก
ภายนอกนั้น ก็มีการพัฒนาอย่างรวดเร็ว จากแหล่งอื่นหรือแหล่งเดิมของมัน ทำให้มีส่วนเพิ่มพูนที่หลังไหลเข้ามา
อย่างนองเนื่อง จนแม้แต่เพียงรับเอาก็แทบไม่ทัน ภาพของสังคมไทยที่ปรากฏเด่นชัดในปัจจุบันได้แก่ความมีค่านิยม
ตามอย่างวัฒนธรรมตะวันตก โดยเฉพาะการตกอยู่ในภาวะเป็นผู้ตาม ด้วยการคอยรอรับความเจริญใหม่ ๆ จาก
ภายนอก

ในเมื่อมีท่าทีแห่งการรับเอา ไม่ได้ตั้งตัวคิดเตรียมว่าตนควรจะปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างเป็นตัวของตัว
เองอย่างไร อาการของคนไทยต่อวัฒนธรรมภายนอกในสมัยใหม่นี้ จึงเป็นไปในลักษณะของผู้เสพหรือผู้บริโภคแทบ
ทั้งสิ้น ในเมื่ออยู่ในฐานะของผู้เสพหรือบริโภค ก็ไม่ได้ช่วยพัฒนาแม้แต่วัฒนธรรมหรือของใหม่ที่รับเข้ามา สังคม
ไทยในสภาพเช่นนี้ จึงแทบไม่มีอะไรเป็นของตัวเอง และแทบไม่มีส่วนร่วมในการสร้างเสริมอารยธรรมของโลก
เพราะไม่มีอะไรที่ตนสร้างสรรค์ขึ้นใหม่เองที่จะเอาไปเพิ่มให้เขา

สิ่งทั้งหลายที่ถือว่าเป็นความเจริญใหม่ ๆ ทันสมัย ซึ่งมองเห็นหรรษาโอ่อ่าอยู่ในเมืองใหญ่และในกรุง
ก็ล้วนเป็นของรับเอามาจากเขาหรือทำตามอย่างเขา ซึ่งเขาเองก็มีอยู่แล้วหรือมีดีเหนือกว่าด้วยซ้ำ เมื่อจะแสดงอะไรที่
เป็นของตนเองแก่คนพวกอื่นก็จึงต้องหันไปหยิบยกเอาศิลปวัฒนธรรมสมัยเก่า ๆ ออกมาอวด แม้ถึงคนพวกอื่น
จากภายนอกที่เข้ามาเยี่ยมเยือน ศึกษามองหาความเป็นไทย หรือของดีของไทย ก็ชื่นชมเห็นคุณค่าแต่เฉพาะศิลป
วัฒนธรรมไทยที่สืบทอดหรือหลงเหลือจากอดีต พวกเขานำไปเผยแพร่หรือกล่าวขวัญ มิได้เห็นความสำคัญหรือชื่นชม
ดีที่ระฟ้า รยนต์โอ่อ่ารุ่นล่าสุด เครื่องบินยักษ์จัมโบ้ โทรศัพท์ คอมพิวเตอร์ เป็นต้น ซึ่งพวกเขาก็มีหรือเห็นได้
ในที่อื่น แม้แต่ชนิดที่ดีกว่าก้าวหน้า ยิ่งกว่า

การมีวัตถุอุปกรณ์และระบบการต่าง ๆ ที่ทันสมัยมี คุณค่ามีประโยชน์ทั้งหลายนั้น ก็เป็นสิ่งที่ดี มิใช่
ข้อเสียหาย เข้าหลักที่ว่ามิดีดีที่เขามี แต่ที่จะให้เขาเห็นคุณค่าเคารพนับถือจริง และได้ชื่อว่ามีส่วนร่วมสร้างเสริม
อารยธรรมของโลก ด้วยนั้น นอกจากมิดีดีที่เขาได้แล้ว จะต้องมิดีดีที่เขาไม่มี หรือทำให้ดีเหนือกว่า ในสิ่งที่เขามีด้วย
โดยเหตุนี้ คนไทยจะต้องช่วยกันคิดช่วยกันพิจารณาว่า จะพัฒนาประเทศชาติอย่างไร ให้เรามีสิ่งที่ดีมีคุณค่า
ซึ่งเกิดขึ้นหรือพัฒนาขึ้นจากภูมิธรรมภูมิปัญญาของเราเอง อันจะทำให้เราเป็นผู้ที่ได้มีส่วนร่วมในการเสริมสร้าง
อารยธรรมของโลก ช่วยให้มีมนุษยชาติเจริญก้าวหน้ามีโอกาสรุ่งรุดสันติสุขได้ดียิ่งขึ้น

พระพุทธศาสนา นอกจากเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้ชนชาติไทยมีศิลปวัฒนธรรมที่เจริญก้าวหน้ามาใน
อดีตแล้ว ก็ยังคงเป็นสถาบันหลักของประเทศ และเป็นองค์ประกอบ สำคัญของสังคมไทยอยู่แม้ในปัจจุบัน เพียงแต่
รอเวลาและรอความสามารถของคนไทย ที่จะนำศักยภาพของพระพุทธศาสนาที่มีอยู่อย่างสูง เอามาใช้ให้เป็น
ประโยชน์ในการร่วมพัฒนาภูมิธรรมภูมิปัญญาของมนุษยชาติ ให้อารยธรรมของโลกเจริญประณีตยิ่งขึ้น

ปัจจุบันนี้ ถ้ามองกว้างออกไปในโลกก็จะเห็นว่า คนจำนวนมากมาย โดยเฉพาะผู้ที่มีการศึกษา
ในประเทศที่พัฒนาแล้วอย่างสูง พวกเขามองเห็นคุณค่าของพระพุทธศาสนามากขึ้น ๆ (น่าสังเกต
อย่างชวนแปลกใจด้วยว่า ในทางกลับกัน พระพุทธศาสนาดูเหมือนว่าจะเรียวริและกำลังเสื่อมโทรมหรือสูญหาย
เหลือน้อยลงไปทุกทีจากประเทศที่ด้อยพัฒนาหรือล้าหลังทั้งหลาย) ทั้งนี้ เพราะพระพุทธศาสนามีสิ่งที่ชนชาติเหล่านั้น
ไม่มี ซึ่งสามารถนำไปเสริมเติมส่วนที่บกพร่องขาดแคลนในภูมิธรรมภูมิปัญญาของเขาให้บริบูรณ์ขึ้นมาได้

ประชาชนในประเทศที่พัฒนาแล้วทั้งหลายนั้น รู้ตระหนักแล้วว่า แม้ประเทศชาติของเขาจะเจริญก้าวหน้า
ในด้านวัตถุและระบบการต่าง ๆ แล้วอย่างมากมาย แต่ก็ยังเคลื่อนถล่นไปด้วยปัญหามานานัปการทั้งที่ยังแก้ไขไม่ได้และที่
เกิดประดังขึ้นมาใหม่ ไม่สามารถบรรลุนิติสุขที่แท้จริง เขาจึงคิดว่า วัฒนธรรมและอารยธรรมของเขาได้เดินทาง

ผิดพลาดหรือมีฉันทันทีคงขาดปัจจัยหรือองค์ประกอบสำคัญบางอย่างไป และจึงพากันแสวงหาวิถีทางที่ถูกต้องหรือปัจจัยสำคัญที่ขาดไปนั้น

ในที่สุด หลายคนก็ได้มาพบคำตอบในพระพุทธศาสนา และมองเห็นว่า พระพุทธศาสนาสามารถชี้และชักจูงพวกเขาเข้าสู่วิถีทางแห่งการพัฒนาที่ถูกต้อง พร้อมทั้งสามารถอำนวยความสะดวกประกอบหรือปัจจัยสำคัญที่ขาดไปในอารยธรรมของเขา ซึ่งจะทำให้เขาแก้ไขปัญหาค้างคาอยู่ เข้าถึงชีวิตที่มีความหมายและความสุขที่แท้จริงได้

สิ่งที่ขาดไปในอารยธรรมของชนชาติที่พัฒนาแล้วเหล่านี้ ก็คือ การพัฒนาด้านจิตปัญญา หรือการพัฒนาจิตใจ และการพัฒนาปัญญา ที่เรียกว่า สัมมาปัญญา ซึ่งการพัฒนาทั้งสองด้านหรือสองระดับนี้ เป็นแดนที่ถนัดเป็นพิเศษของพระพุทธศาสนา ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงอำนวยความสะดวก มีคุณค่าอย่างยิ่ง ต่ออารยธรรมของมนุษยชาติ เพราะสามารถชี้แนะบอกทาง ที่จะทำให้การพัฒนาอารยธรรมดำเนินไปอย่างถูกต้องสมบูรณ์ ส่งผลให้มวลมนุษยประสพสันติสุขและอิสรภาพได้ตามความมุ่งหมาย

ในทางตรงข้าม ประเทศด้อยพัฒนา หรือล้าหลัง บางประเทศ กลับปล่อยให้พระพุทธศาสนาเสื่อมโทรมหรือสูญหายไปจากประเทศของตน ที่ถึงกับตั้งเจตนาตัดรอน หรือทำลายล้างเสียก็มี

การที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะเหตุว่า ประเทศเหล่านี้ ได้เริ่มนับถือพระพุทธศาสนาตั้งแต่ครั้งที่ตนยังมีความเจริญน้อย การยอมรับนับถือในครั้งนั้น ก็คือ การตกลงที่จะปฏิบัติจากจุดที่ตนยังอยู่ห่างไกลหลักการของพระพุทธศาสนา ให้ก้าวหน้าไปในทิศทางที่จะเข้าถึงพระพุทธศาสนามากขึ้น ๆ ตามลำดับ และรับเอาได้เฉพาะแต่หลักการและคุณค่าบางส่วนที่ตนจะรู้เข้าใจและใช้ประโยชน์ได้ในเวลานั้น ๆ หรือเท่าที่ผู้เผยแพร่หลักธรรมในยุคนั้นนั้นจะสามารถนำเสนอได้

ต่อมา เมื่อปฏิบัติเจริญก้าวหน้าไปบ้างระยะหนึ่ง ก็กลับเสื่อมถอยลง เพราะเหตุปัจจัยต่าง ๆ เช่น เหตุการณ์ทางการเมืองมีศึกสงครามภายนอกบ้างภายในบ้าง ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในทางที่ไม่เอื้ออำนวยบ้าง ศาสนศึกษาและสถาบันศาสนาเสื่อมโทรมเสียเองบ้าง ความเชื่อถือหรือลัทธิศาสนาอื่นเข้ามาปะปนบ้าง เป็นต้น รวมทั้งภูมิหลัง ซึ่งไม่มีพื้นฐานที่หนักแน่นเพียงพอที่จะรองรับกับคุณค่าใหม่ได้ดี ต่อมาก็มีการปรับปรุงและกลับเจริญขึ้นอีก แล้วก็กลับเสื่อมลงอีก เจริญและเสื่อมสลับกันมาตลอดเวลายาวนาน และระหว่างนั้น รูปแบบต่าง ๆ ที่พัฒนาขึ้นมาทีละน้อย ๆ ก็ค่อย ๆ สะสมพอกพูนมากขึ้น จนทำให้เนื้อหาสาระของพระพุทธศาสนาถูกจำกัดปกคลุมอยู่ภายในเครื่องห่อหุ้มแห่งรูปแบบที่จับตัวแข็งทื่อ

จากภาวะการนี้ที่เป็นมาอย่างนี้ เมื่อใกล้จะถึงยุคปัจจุบันก็อยู่ในสภาพที่เฉื่อยชา ซึ่งจัดได้ว่าอยู่ข้างเสื่อม ศาสนิกชนส่วนใหญ่ยังอยู่ห่างไกลจากหลักการของพระศาสนา หรือมีฉันทัน ก็ถึงหลักการของพระศาสนาลงมาปรับให้เข้ากับสภาพของตน ความรู้ความเข้าใจแท้จริงในพระศาสนามีน้อย พระพุทธศาสนาถูกพอกด้วยความคิดและข้อปฏิบัติที่เข้ามาปะปนจากภายนอกเป็นอันมาก พอดีวัฒนธรรมจากประเทศตะวันตกหลังไหลเข้ามา ประชาชนเห็นสิ่งดีแปลกใหม่ที่ตนไม่มี โดยเฉพาะความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุทั้งหลาย ก็ตื่นตื่น หันมาระดมให้ความสนใจต้อนรับเอาเข้ามา ๆ และเพลินชื่นชม ซึ่งในเวลาเดียวกันนั้น ก็เป็นเหตุให้ละเลยไม่ได้เอาใจใส่ศาสนา ตลอดจนศิลปวัฒนธรรมของตน

ศาสนาและศิลปวัฒนธรรมนั้น เมื่อยังถูกปล่อยปละละเลยไม่เอาใจใส่ ก็ยิ่งเฉื่อยยิ่งเสื่อมลงไปอีก ชนชาตินั้นก็มิวเพลิดเพลิดกับสิ่งดีที่ตนไม่มี ซึ่งระดมรับเอาเข้ามา พร้อมกับที่ไม่ใส่ใจและไม่รู้จักที่จะใช้ประโยชน์จากพระพุทธศาสนา เพราะตนเองก็ไม่มีความรู้และไม่ได้ศึกษาให้เข้าใจ เป็นอันไม่ได้ประโยชน์จากสิ่งดีที่ตนมี ในที่สุดก็มองไม่เห็นคุณค่า พระพุทธศาสนาจึงค่อย ๆ เสื่อมโทรมหรือสูญหายหรือถึงกับถูกตัดรอนทำลายด้วยเจตนา พุด

สั้น ๆ ว่า ประเทศเหล่านี้มีวสันใจแต่สิ่งดีที่ตนไม่มี ไม่ใส่ใจสิ่งดีที่ตนมี ยิ่งกว่านั้น ยังไม่พยายามทำสิ่งดีที่ตนไม่มี ให้มีขึ้นเป็นของตนเอง โดยไม่ต้องคอยรับเอาจากพวกอื่น และสิ่งดีที่ตนมีก็กลับทอดทิ้ง หรือคิดทำลาย แทนที่จะพยายามขุดค้นคุณค่าทางนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ อันเป็นสภาพอย่างหนึ่งของประเทศที่ล้าหลังหรือด้อยพัฒนาทั้งหลาย

สภาพที่เป็นไปในประเทศพัฒนาแล้วอย่างสูง และประเทศด้อยพัฒนา ที่ได้กล่าวมาตามลำดับนี้ ทั้งสองฝ่ายเป็นบทเรียนที่มีค่าสำหรับชนชาติไทย

ฝ่ายแรก มีสิ่งดีที่ตนทำได้เป็นของตนเอง คือมีความเจริญด้านวัตถุและระบบการต่าง ๆ และแสวงหาสิ่งดีที่ตนไม่มี (หรือมีไม่พอ) คือรับเอาคุณค่าทางจิตปัญญาจากพระพุทธศาสนา เป็นต้น เพื่อเติมส่วนที่ตนยังขาดอยู่ให้บริบูรณ์

ฝ่ายหลัง สิ่งดีที่ตนไม่มี ตนอยากจะได้ คืออยากได้และคอยรับเอาซึ่งความเจริญทางวัตถุที่ตนไม่มีและที่ตนทำไม่ได้ ส่วนสิ่งดีที่ตนมี ก็ไม่อยากจะได้หรือไม่ใส่ใจ ได้แก่ ละเลยหรือทอดทิ้งคุณค่าทางจิตปัญญาในพระพุทธศาสนาที่ตนมีอยู่แล้ว ไม่รู้จักศึกษานำมาใช้ให้เป็นประโยชน์

พูดอีกอย่างหนึ่งว่าฝ่ายแรกกำลังจะมีหรือทำให้มีครบทั้งสองอย่าง ส่วนฝ่ายหลัง กำลังจะหมดหรือทำให้ไม่มีทั้งสองอย่าง จะเห็นว่าฝ่ายแรกปฏิบัติถูกต้อง และกำลังจะก้าวเข้าสู่ความสมบูรณ์ ฝ่ายหลังปฏิบัติผิด และกำลังจะไม่มีอะไรเหลือเป็นของตนเองเลยแม้แต่อย่างเดียว

ว่าที่จริง ทั้งสองฝ่ายต่างก็มีคนละอย่าง และขาดคนละอย่าง สิ่งที่ฝ่ายแรกมี ฝ่ายหลังไม่มี สิ่งที่ฝ่ายหลังมี ฝ่ายแรกไม่มี วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องก็คือการทำการอย่างเสมือนแลกเปลี่ยนกัน หมายความว่า แต่ละฝ่ายต่างก็รักษาและฟื้นฟูหรือขุดเกลาสีสิ่งดีที่ตนมีอยู่แล้วให้ใช้ประโยชน์ได้เต็มที่ และต่างก็ทำสิ่งดีที่ตนยังไม่มี ซึ่งอีกฝ่ายหนึ่งมี ให้มีขึ้นเป็นของตนเองบ้าง โดยทำขึ้นมาให้มืออย่างเขา กล่าวคือ

ฝ่ายแรก (ประเทศที่พัฒนาอย่างสูงแล้ว) รักษาความเจริญทางวัตถุที่ตนมี ให้อยู่ในขอบเขตที่พอดี และศึกษาเสาะหาคุณค่าทางจิตปัญญา (ในกรณีนี้ คือ พระพุทธศาสนา) ที่ตนไม่มีหรือบกพร่อง มาเสริมระบบชีวิตของพวกเขาให้สมบูรณ์

ฝ่ายหลัง (ประเทศที่ล้าหลังหรือกำลังพัฒนา) ศึกษาพระพุทธศาสนาที่ตนมีอยู่ แล้วนำเอาคุณค่าทางจิตปัญญามาใช้สำหรับการจัดระบบชีวิตให้ได้ผลดี และพยายามสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุ วิทยาการ และระบบการต่าง ๆ ที่ตนไม่มีหรือยังล้าหลัง ให้มีขึ้นอย่างเพียงพอที่จะเป็นพื้นฐานรองรับคุณค่าทางจิตปัญญาในระบบชีวิตที่พัฒนาอย่างสมบูรณ์

บทเรียนโดยสรุปคือ รักษาสิ่งดีที่ตนมีอยู่แล้วให้มีคุณค่าอำนวยผลดีอย่างแท้จริง และสร้างสรรค์สิ่งดีที่ตนยังไม่มีให้มีขึ้นเป็นของตนเอง ทำให้มีขึ้นครบถ้วน ๒ อย่าง ทั้งความเจริญทางวัตถุให้เป็นพื้นฐานที่เพียงพอสำหรับการมีชีวิตที่ดี และคุณค่าทางจิตปัญญาจากพระพุทธศาสนาพอสำหรับนำทางการดำเนินชีวิตที่ดี

ความที่กล่าวมานี้ ชี้ให้เห็นว่า การที่ชนชาติไทยในปัจจุบันจะมีความเป็นตัวของตัวเอง และมีอะไรที่จะช่วยเป็นส่วนเสริมให้แก่อารยธรรมของมนุษยชาติได้นั้น จะต้องปฏิบัติ ดังนี้

ก. รักษาและสืบทอดศิลปวัฒนธรรมไทยในส่วนที่ดีงาม ซึ่งมีมาแต่อดีต สามารถพัฒนาต่อให้เติบโตขยายงอกงาม มีคุณค่าสบสมัย คือให้ผลดีสอดคล้องเข้ากับสภาพทั้งปัจจุบันและที่จะเป็นต่อไป (ต่ออดีตกับปัจจุบันและโยงถึงอนาคต)

ข. นอกจากสืบทอด พัฒนา และถ่ายทอดสิ่งดีที่ตนมีตามข้อ ก. แล้ว จะต้องพยายามสร้างสรรค์

สิ่งที่ดีที่ตนยังไม่มี ให้เป็นของทำได้ด้วยตนเอง และให้มีเป็นของตนเอง จนมีครบทั้งสองอย่าง ทั้งสิ่งที่ดีที่ตนมีก็ยังคงมีอยู่ และสิ่งที่ดีที่ตนไม่มีก็ทำให้มีขึ้น โดยเฉพาะคุณค่าทางจิตปัญญาที่เคยมีมาในพระพุทธศาสนาของตนก็ดำรงรักษาและสืบค้นเอาขึ้นมาใช้ได้ ความเจริญทางวัตถุของคนอื่นที่ตนต้องการและควรจะมี ก็เพียรพยายามให้มีขึ้นโดยเป็นของที่ทำได้ด้วยตน ไม่ใช่เป็นอยู่เพียงในฐานะผู้เสพหรือบริโภคของที่ร่ำรับจากคนอื่น

ค. ชนชาติไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นสมบัติล้ำค่าอันแสดงหลักการพัฒนาทางจิตใจและสัมมาปัญญาที่จะใช้แก้ปัญหาของโลกปัจจุบันนี้ได้ดี หลักการนี้เป็นสิ่งที่ขาดไปหรือพร่องอยู่ในอารยธรรมของมนุษยชาติ ซึ่งชนชาติที่เรียกว่าพัฒนาแล้วก็ยอมรับกันมากขึ้น

ชนชาติไทยนั้น นอกจากจะพึงศึกษาค้นคว้าพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง และจับเอาเนื้อหาสาระของหลักการนี้มาใช้พัฒนาประเทศชาติของตนแล้ว ก็พึงเห็นเป็นโอกาสที่จะช่วยแก้ปัญหาของมวลมนุษย และพัฒนาอารยธรรมของโลกให้สมบูรณ์ ด้วยการนำเสนอพุทธธรรมแก่ชาวโลก เฉพาะอย่างยิ่งแก่ชาวประเทศพัฒนาแล้วที่กำลังต้องการอยู่นั้น โดยวิธีฉลาดเฟ้น ฉลาดแสดงอย่างสละสลวยสละสลวย

ข้อพึงปฏิบัติสามอย่างที่กล่าวมานี้สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน แต่ข้อซึ่งเป็นที่รวมแห่งคุณค่าอันสูงสุด ก็คือลำดับสุดท้าย ได้แก่ การที่ชนชาติไทยสามารถมีส่วนร่วมในการเสริม สร้างอารยธรรมของโลก ด้วยการเจียดแจกสมบัติอันล้ำค่าของตน กล่าวคือ พุทธธรรม ให้แก่ชนทุกชาติที่กำลังต้องการ ในฐานะที่พระพุทธศาสนานั้น เป็นส่วนเติมเต็มแห่งอารยธรรมของมวลมนุษย

สรุป

พระพุทธศาสนาเท่าที่คนไทยเราเกี่ยวข้อง อาจแยกได้เป็น ๒ ด้าน คือ ด้านที่เป็นพระธรรมวินัย โดยเฉพาะส่วนที่เรียกว่าพุทธธรรมอย่างหนึ่ง และด้านที่เป็นวัฒนธรรม อีกอย่างหนึ่ง

อย่างแรกคือ พระธรรมวินัย หมายถึงหลักการเดิมแท้ ๆ ล้วน ๆ ของพระพุทธศาสนา หรือตัวแท้ตัวจริงของพระพุทธศาสนานั้น ตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน หรือทรงแสดงและทรงบัญญัติไว้ ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และรักษาสืบทอดต่อกันมาด้วยการจาริกจดจำและอ้างอิงพระคัมภีร์เหล่านั้น

อย่างหลังคือ วัฒนธรรม หมายถึง พระพุทธศาสนาอย่างที่คนไทยรู้จัก และประพฤติปฏิบัติสะสมสืบต่อกันมา จนซึมแทรกเข้าไปในชีวิตจิตใจ กลายเป็นส่วนหนึ่งแห่งลักษณะนิสัยและความเป็นอยู่ ซึ่งปรากฏออกมาทางวิถีชีวิตของหมู่ชน และอาศัยหมู่ชนที่ดำเนินตามวิถีชีวิตนั้นแหละเป็นเครื่องรักษาสืบทอดตัวมันเอง

พระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัย ต้องอาศัยการศึกษาเล่าเรียน และตั้งใจปฏิบัติ จึงจะปรากฏตัวและแสดงผลได้ แต่พระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม ปรากฏตัวและแสดงผลอย่างเป็นไปเองในวิถีชีวิตที่ดำเนินอยู่โดยไม่ต้องรู้ตัว

พระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัย และพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมนั้น ต่างก็สัมพันธ์อิงอาศัยซึ่งกันและกัน กล่าวคือ การที่พระพุทธศาสนาจะกลายเป็นพระพุทธศาสนาของไทย เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตไทย หรือเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความเป็นไทยได้ ก็เพราะได้สะสมสืบทอดซึมแทรกเข้าไปในชีวิตจิตใจของคนไทยทั่วไปจนกลายเป็นวัฒนธรรมของไทย แต่ในเวลาเดียวกัน พระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัย ก็เป็นหลักกลางหรือเป็นมาตรฐานสำหรับทบทวนตรวจสอบว่า พระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมเข้าใกล้หรือถอยห่างออกไปจากหลักการที่แท้จริงของพระพุทธศาสนา และเป็นแหล่งซึ่งอำนวยเนื้อหาสาระสำหรับปรับหรือช่วยดึงพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมให้เข้าสู่หรือใกล้เข้ามาสู่หลักการที่แท้จริงของพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ๆ

พูดง่าย ๆ ว่า ถ้าไม่กลายเป็นพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม พระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัยก็ไม่อาจเข้า

สู่ความเป็นไทย และถ้าไม่ได้ศึกษาตรวจสอบและคอยเพิ่มสาระจากพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายธรรมวินัย พระพุทธรูปศาสนาฝ่าย
วัฒนธรรมก็จะถอยห่าง หรือเคลื่อนคลาดจากหลักการที่แท้จริงของพระพุทธรูปศาสนาออกไปเรื่อย ๆ

พระพุทธรูปศาสนาฝ่ายธรรมวินัย โดยเฉพาะพุทธรูปธรรม ไม่มีการเลื่อม ไม่มีการเจริญ เพราะเป็นความจริง
ที่ดำรงอยู่ตามธรรมชาติของมัน และเป็นหลักการที่เป็นกลาง ๆ สุดแต่ใครจะศึกษา และนำมาใช้ให้ได้ผลดีเหมาะกับ
กาลเทศะอย่างไร คำที่พูดว่า พระพุทธรูปศาสนาเจริญหรือเลื่อมนั้น หมายถึง พระพุทธรูปศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม
หรือพระพุทธรูปศาสนาที่เชื่อถือ และปฏิบัติกันอยู่ในวิถีชีวิตของชุมชนนั้น ๆ

คำว่า พระพุทธรูปศาสนาเลื่อม หมายความว่า พระพุทธรูปศาสนาที่ชุมชนนั้นเชื่อถือและปฏิบัติอยู่ในเวลานั้น
เลื่อนลางหรือห่างเหินจากหลักการที่แท้จริง คือพระธรรมวินัยไกลออกไปมากขึ้น ความรู้ความเข้าใจและการปฏิบัติตาม
พระธรรมวินัย จางคลายและลดน้อยลงไปจากวิถีชีวิตของชุมชนนั้น

คำว่า พระพุทธรูปศาสนาเจริญ หมายความว่า พระพุทธรูปศาสนาที่ชุมชนนั้นเชื่อถือและปฏิบัติอยู่ในเวลานั้น
หนักแน่นหรือใกล้เคียงมากขึ้นในทางที่เป็นไปตามหลัก การที่แท้จริง คือ พระธรรมวินัย ความรู้ความเข้าใจและ
การปฏิบัติตามพระธรรมวินัยเฟื่องฟู และซึมแทรกเข้าไปอยู่ในวิถีชีวิตของชุมชนนั้นมากขึ้น

พระพุทธรูปศาสนาในประเทศไทย ได้ผ่านความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ มากมายตลอดเวลาที่ยาวนานใน
ประวัติศาสตร์ มีทั้งความเลื่อมและความเจริญสลับกันไป มองในแง่หนึ่ง ความเจริญและความเลื่อมเป็นเรื่องธรรมดา
เพราะสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง ตามหลักของความเป็นอนิจจัง จะให้คงที่อยู่ออย่างเดิม เป็นไปไม่ได้ โดยเฉพาะความ
เลื่อมย่อมเกิดขึ้นได้ง่ายกว่าความเจริญ เหมือนล้อเลื่อนที่ตั้งอยู่ ณ จุดหนึ่งบนทางลาด ถ้าปล่อยก็ย่อมเลื่อนไหลใน
ทางที่ต่ำลงไป การที่จะไม่ให้ไหลลง แม้แต่เพียงจะให้ทรงอยู่กับที่ ก็ต้องใช้ความพยายามขึ้นไว้ ไม่ต้องพูด ถึง
การที่จะให้เลื่อนขึ้นไปได้ ซึ่งจะต้องใช้กำลังมากมายในการขับเคลื่อนหรือผลักดัน ยิ่งถ้าให้ขึ้นบนทางยาวจนถึงจุดสูงสุด
ก็ยิ่งยากแทบสุดสิ้น

ข้อเปรียบเทียบนี้เป็นเพียงเรื่องของวัตถุซึ่งไม่มีชีวิตจิตใจ ใช้แต่กำลังเพียรพยายามด้วยแรงกายก็ยิ่งยาก
ยิ่งวัฒนธรรมนี้ มีองค์ประกอบสลับซับซ้อน และเป็นเรื่องของมนุษย์ที่มีชีวิตจิตใจ การจัดการให้เป็นไปใน ทางที่
มุ่งหมาย ก็ยิ่งยากมากกว่านั้น

พระพุทธรูปศาสนาที่ได้กลมกลืนเข้ามาเป็นเนื้อหาของวัฒนธรรมไทย เมื่อผ่านกาลเวลาที่ยาวนาน ถ้าไม่
เพียรพยายามคอยตรวจสอบเนื้อหานั้นกับหลักการที่แท้คือพระธรรมวินัย ไม่คอยตั้งให้เดินหน้าใกล้เข้ามาสู่หลักการ
ที่แท้หนักมากขึ้น ๆ หรือไม่หมั่นเติมเนื้อหาสาระของพระธรรมวินัย เข้าไปเสริมไว้เรื่อย ๆ ก็ย่อมเลื่อมโทรมและ
เลอะเลือนไปอย่างแน่นอน

สาเหตุซึ่งมักพ่วงมากับความเก่าแก่คร่ำคร่าที่เนื่องมาจากความล่วงกาลผ่านเวลาที่ยาวนาน อันทำให้เกิดความ
เลื่อมโทรมเลอะเลือน แก่พระพุทธรูปศาสนา มีข้อที่สำคัญ ดังนี้

ก. **ภาวะล่องลอย และแข็งทื่อ** ซึ่งทำให้จำกัดตัวคับแคบเวียนวนอยู่ในที่เดิม หรือย่ำอยู่กับที่ และยาก
ต่อการแก้ไขปรับปรุง ยากที่จะปรับใช้ให้เกิดประโยชน์สนับสนุ สนเหตุการณ์ ภาวะนี้มักเกิดขึ้นเพราะเหตุว่า
สิ่งที่เชื่อถือและปฏิบัติสืบ ๆ กันมายาวนาน เมื่อล้ากว่าทำตาม ๆ กันไป ก็มักทำให้เกิดการย่ำเน้นเด่นชัดอยู่ในความหมาย
เพียงแห่งหนึ่งแง่เดียว หรือเกิดความซ้ำที่ซ้ำทางตายตัว ตลอดจนเกิดมีรูปแบบขึ้นมาจับตัวแข็งทื่อ และกลายเป็น
เครื่องท่อนุ้มคลุมปิดไว้

ข. **ภาวะคลาดเคลื่อน และไขว้เขว** ซึ่งทำให้วិบัติ ผิดเพี้ยนห่างไกลออกไปจากหลักการและความหมาย
ที่แท้จริง ตลอดจนหลงพลาดออกไปนอกกลุ่มนอกทาง ภาวะนี้เกิดขึ้นเพราะการแปลความหมายผิดพลาด และปฏิบัติ
ด้วยความประมาท ไม่หมั่นตรวจสอบกับหลักการเดิมแท้ให้ถูกต้องชัดเจนอยู่เสมอ

ค. ภาวะเคลือบพอก และปะปน ซึ่งทำให้แสงเลือน และเลอะเลือนมองไม่เห็นของจริง และสับสน จับผิดจับถูก หลงเอาสิ่งที่เคลือบที่พอก หรือปลอมปนอยู่เป็นตัวแท้ตัวจริง ภาวะนี้เกิดจากการขาดความรู้ความเข้าใจ และปล่อยให้ความเชื่อถือและข้อปฏิบัติภายนอกเข้ามาท่วมห่อบดบัง หรือคลุกเคล้าปนเปื้อนกับเนื้อหาสาระที่แท้จริง จนเห็นสิ่งเคลือบพอกเป็นของจริง หรือแยกของจริงไม่ออก

ง. ภาวะถดถอย และล้าหลัง ซึ่งทำให้ไม่สามารถก้าวหน้าไกลเข้าไปสู่หลักการที่แท้ของพระพุทธศาสนา แต่กลายเป็นห่างไกลออกไปจากหลักการที่แท้นั้นมากยิ่งขึ้น ภาวะนี้เกิดจากความขาดการศึกษา ขาดความรู้ความเข้าใจและปล่อยปละละเลย มัวแต่จมอยู่กับเรื่องราวเก่า ๆ ไม่ปรับปรุงความเชื่อถือ และการปฏิบัติด้วยการคอยดึงให้ไกลเข้าไป ๆ สู่หลักการที่แท้ของพระศาสนา ไม่ศึกษาพระธรรมวินัยให้รู้เข้าใจ โดยสัมพันธ์กับสภาพความคิดนึก และความเป็นไปต่าง ๆ ที่เป็นอยู่จริงในเวลานั้น ๆ

ปัจจุบันนี้ พระพุทธศาสนาในประเทศไทยมีสภาพดังที่ได้กล่าวข้างต้น คือ คนไทยส่วนใหญ่ละเลยหรือทอดทิ้งศิลปวัฒนธรรมของตนที่สืบมาแต่อดีต หันไปตื่นตื้นตันใจรับและลอกเลียนวัฒนธรรมจากประเทศตะวันตก สภาพเช่นนี้ได้เป็นมาตลอดเวลา ๑ ศตวรรษเศษ ๆ

อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลาประมาณ ๒ ทศวรรษที่ผ่านมา เป็นที่สังเกตว่า ประชาชนทั่วไป รวมทั้งคนรุ่นหนุ่มสาว ได้หันมาสนใจศึกษาพระพุทธศาสนากันมากขึ้น โดยเฉพาะคนที่สนใจในการปฏิบัติบำเพ็ญสมาธิหรือจิตภาวนา นับว่ามีจำนวนมากทีเดียว

โดยนัยนี้ สภาพปัจจุบันของพระพุทธศาสนาในสังคมไทย เมื่อพิจารณาตามเกณฑ์แบ่งที่เคยพูดไว้ จึงต้องแยกพูดเป็น ๒ ด้านคือ พระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัยกำลังได้รับความสนใจ ตื่นตัวศึกษาปฏิบัติกันแพร่หลาย แต่พระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมกำลังเสื่อมถอย เลอะเลือน และถูกละเลย ภาวะที่แบ่งออกเป็น ๒ ด้านนี้จะบังเกิดเป็นผลดี ก็ต่อเมื่อมันเป็นเพียงจุดเริ่มต้นแห่งการที่จะกลับเข้าประสานกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันต่อไป

การที่พระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม เสื่อมถอยเลอะเลือน และถูกละเลย ย่อมเกิดจากสาเหตุสำคัญ ๒ ประการ คือ

ประการแรก คนไทยปล่อยให้ศิลปวัฒนธรรมของตนตกอยู่ในภาวะลงรอง แข็งทื่อ ภาวะคลาดเคลื่อน ไขว้เขว ภาวะเคลือบพอก แฝง ปะปน และภาวะถดถอย ล้าหลัง

ประการที่สอง คนไทยหันไปตื่นตื้นตันกับความเจริญทางวัตถุและระบบการต่าง ๆ ที่เข้ามาใหม่จากภายนอก จนมองข้าม ดูถูก ไม่เห็นคุณค่าและความสำคัญของศิลปวัฒนธรรมของตน

สาเหตุเหล่านี้เป็นปัจจัยหนุนแก่กันและกันเองด้วย กล่าวคือ เมื่อวัฒนธรรมของตนถูกปล่อยให้ตกอยู่ในภาวะลงรอง แข็งทื่อ ตลอดจน ล้าหลังแล้ว ก็ย่อมชวนให้เบื่อบ่นหน่าย ไม่น่าสนใจ คนก็ยิ่งหันไปชื่นชมวัฒนธรรมจากภายนอกมากขึ้น เมื่อคนหันไปเอาใจใส่เฟลิดเฟลีนกับวัฒนธรรมจากภายนอก วัฒนธรรมของตนเองก็ยิ่งถูกปล่อยให้อยู่ในภาวะแข็งทื่อ เป็นต้น ตลอดจนล้าหลังยิ่งขึ้น ผลรวมก็คือ ความเสื่อมโทรม เลอะเลือน และถูกละเลยแห่งวัฒนธรรมของตนเองมากยิ่งขึ้น ๆ ขึ้นไป

ความจริง ความเสื่อมโทรม เลอะเลือน และถูกละเลยแห่งวัฒนธรรมของตน พร้อมกับการหลั่งไหลเข้ามา ของวัฒนธรรมจากภายนอกนั้น นับว่าเป็นการประสพสถานการณ์ร้ายและความกระทบกระเทือน ซึ่งถ้าวางท่าทีให้ถูกต้อง ก็จะทำให้เกิดผลดี คือเป็นเหมือนสัญญาณปลุก ที่ทำให้เกิดความรู้ตัว ตื่นตัว และลุกขึ้นมาแก้ไขปรับปรุง อย่างน้อยก็จะได้เกิดความตระหนักรู้เท่าทันธรรมดา ที่ว่าพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมที่ถูกปล่อยให้เป็นไปเรื่อย ๆ เฉื่อย ๆ จะตกอยู่ในภาวะแข็งทื่อ คลาดเคลื่อน ถูกปะปน และล้าหลัง เมื่อรู้ตระหนักรู้เช่นนี้แล้ว

ก็จะได้รับแรงดำเนินการตรวจสอบพบตนเอง ทำการชำระสะสาง เคาะชุดสนิม ล้างสิ่งที่พอก ลอกสิ่งที่เคลือบ ร่อนกรองสิ่งปลอมปนทิ้งไป และจัดปรับใหม่ให้เข้าที่เข้าทาง กระปรีกระเปร่า พร้อมทั้งจะเคลื่อนไหวอย่างคล่องตัวต่อไป

ยิ่งมาประจวบพอดีว่าขณะนี้คนไทยหันมาสนใจศึกษาปฏิบัติพระพุทธศาสนาฝ่ายพระธรรมวินัยมากขึ้น ก็เท่ากับเป็นโอกาสเหมาะที่สุด ด้วยเหตุผลดังได้กล่าวมาแล้วว่า ความเสื่อมโทรมเลอะเลือนของพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม จะแก้ไขได้ก็ด้วยการตรวจสอบกับหลักการที่แท้ในพระพุทธศาสนาฝ่ายพระธรรมวินัย และคอยนำเอาเนื้อหาสาระในพระพุทธศาสนาฝ่ายพระธรรมวินัยมาเติมใส่อยู่เสมอ ๆ เพื่อไม่ให้จางคลายและเพื่องัดให้เดินหน้าเข้าไปหาหลักการที่แท้นั้นมากยิ่งขึ้น ๆ เมื่อคนหันมาสนใจ ศึกษาปฏิบัติตามพระธรรมวินัยกันแล้ว ก็เท่ากับได้เครื่องตรวจสอบและเนื้อหาสาระที่ต้องการใช้แก้ไขปรับปรุงนั้นมา โดยไม่ต้องรอหรือหนักแน่นกับการทำเรื่องนี้อีก

ในเวลาเดียวกัน แม้ว่าจะเป็น好事ที่คนไทยหันมาสนใจศึกษาปฏิบัติตามพระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัยกันมากขึ้น แต่ผู้ที่เห็นแก่ประโยชน์สุขของประเทศชาติอย่างแท้จริง ก็ไม่ควรพอใจเพียงเท่านั้น พึงตระหนักในหลักการที่กล่าวมาแล้วว่า พระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัยจะกลายเป็นพระพุทธศาสนาของไทย ก็ต่อเมื่อได้ซึมซาบกลมกลืนเข้าไปอยู่ในวิถีชีวิตของคนไทย จนกลายเป็นพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม ถ้าตระหนักดังนี้แล้ว การที่คนไทยหันมาสนใจศึกษาปฏิบัติพระพุทธศาสนาฝ่ายพระธรรมวินัย ก็เท่ากับเป็นการย่างเข้าสู่ขั้นตอนที่สำคัญของการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมให้กลับเจริญรุ่งเรืองขึ้นใหม่และก้าวหน้าต่อไปได้อีก

รวมความว่า การศึกษาและปฏิบัติตามพระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัย เป็นปัจจัยที่ขาดไม่ได้สำหรับการดำรงรักษาและพัฒนาพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม ดังนั้น ในสภาพปัจจุบัน แม้ว่าพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมจะเสื่อมโทรม เลือนลาง และถูกละเลย แต่เมื่อคนหันมาสนใจศึกษา และปฏิบัติตามพระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัยกันมากขึ้น ก็จึงเป็นนิมิตดีว่า พระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมจะกลับมีชีวิตชีวารุ่งเรืองเฟื่องฟูขึ้นได้อีก แต่การจะเป็นอย่างนี้ได้ จะต้องเป็นการกระทำด้วยความสำนึกตระหนักในเป้าหมาย และตั้งใจแน่วแน่การปฏิบัติให้ส่งผลมายังเป้าหมายนั้น คือให้การศึกษาและปฏิบัติตามหลักการแห่งพระธรรมวินัย ส่งผลต่อพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม ด้วยการประสานกลมกลืนเนื้อหาสาระแห่งพระธรรมวินัยนั้นให้ซึมซาบเข้าไปในกระแสความรู้ความเข้าใจ และการประพฤติปฏิบัติที่เป็นวิถีชีวิตของหมู่ชน

ถ้าการศึกษาและปฏิบัติตามพระพุทธศาสนาฝ่ายพระธรรมวินัย กับการรักษาสืบทอดพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม ยังดำเนินอยู่คู่เคียงกัน โดยมีความสัมพันธ์ในทางที่อิงอาศัยเกื้อกูลกันดังได้กล่าวมา พระพุทธศาสนาของชาวไทยก็จะยังเจริญมั่นคงอยู่ในประเทศไทย เพื่อประโยชน์สุขโดยตรงแก่ชนชาติไทย และโดยอ้อมแก่มวลชนชาวโลก ตลอดกาลนาน

พุทธมณฑล คือ พื้นที่ภายในขอบเขตพิเศษที่ได้อุทิศถวายแด่พระพุทธเจ้า หรือบริเวณที่อุทิศให้เป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนา ซึ่งได้จัดสร้างขึ้นเพื่อแสดงถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ เป็นหลักฐานและเป็นที่ประกาศยืนยันความจริงที่ว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ เป็นรากฐานสำคัญของวัฒนธรรมไทย เป็นศูนย์รวมจิตใจให้ชนชาวไทยตั้งอยู่ในสามัคคี เป็นสถาบันที่ดำรงยืนยมาคู่ชาติไทย เป็นหลักคำสอนสอดคล้องกับลักษณะนิสัยของคนไทยที่รักความเป็นอิสระเสรี เป็นแหล่งสำคัญที่หล่อหลอมเอกลักษณ์ของชาติไทย เป็นมรดกและเป็นคลังสมบัติอันล้ำค่าของชนชาติไทย เป็นหลักแนวทางในการพัฒนาชาติไทย และเป็นแหล่งของดีมีค่าที่ชนชาติไทยมอบให้แก่อารยธรรมของโลก

ศูนย์กลางของศาสนาประจำชาตินี้ พึงเป็นจุดรวมพลังชีวิตของพระพุทธศาสนา ดุจหัวใจเป็นศูนย์รวมพลังชีวิตของบุคคล เป็นแหล่งแพร่กระจายหลักการที่แท้ของพระพุทธศาสนาออกไปหล่อเลี้ยงวัดวาอาราม และ

องค์กรที่เผยแพร่พระธรรมวินัย ดุจหัวใจเป็นแหล่งสูบฉีดโลหิตไปหล่อเลี้ยงอวัยวะทั้งปวงทั่วร่างกาย

พุทธมณฑล ในอุดมคติ พึงเป็นศูนย์กลางที่ประมวล รักษา และเผยแพร่พระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัย เป็นที่ทบทวนตรวจสอบพระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมที่เชื่อถือและประพฤติปฏิบัติกันมาในสังคมไทย ให้คงอยู่และ คืบเข้าสู่มาตรฐานและครรลองที่ถูกต้อง พร้อมทั้งแพร่กระจายเนื้อหาสาระของพระธรรมวินัยออกไปผสมผสาน ซึมซาบเข้าสู่วิถีชีวิตของประชาชน ให้พระพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมมีกำลังมั่นคง และเจริญก้าวหน้าตามแนวทาง แห่งหลักการที่แท้ของพระพุทธศาสนา

ถ้าการณเป็นไปได้เช่นนี้ พุทธมณฑลที่รุ่มร่าด้วยสวนป่าอันงดงามน่ารื่นรมย์ ก็จะเป็นสัญลักษณ์แห่ง ความเจริญงอกงามของพุทธธรรมที่แพร่หลายออกไป อำนวยสันติสุขและความร่มเย็นเบิกบานแก่ประชากรชาติทั่ว ทั้งสังคม

